


ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Василь  
**БАРКА**

РАЙ

 FOLIO

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Василь  
БАРКА

РАЙ

Роман

ХАРКІВ  
«ФОЛІО»  
2009

## ПРИГОДА ДІДОВІ ПОЛУНИЦІ

Дід Полуниця, городянин з Вокзальної вулиці, 19-го червня 1941 року вертався додому мимо закритого «Золотого собору». Було соняшно; біля самих сходів, безконечно широких, смуткував жебрак, один з тих, що раніше юрмилися під церковними стінами. Соціалізм давно спровадив їх безвісти. Цей останній притулювся до цегли: кощавий, наче всохле деревце. На тілі неподобне лахміття. З-під неймовірно засмаленого лоба, обведеного сіддю, тихо білили іскорками слабі очі; білили, худі й гіркі, серед червонасто притінених брижечок, по сторонах ніби зв'язаних двома вузликами, що від них декілька зморшок повилося наниз. Борідка пристелена до горла; певно, зимою жебрак підтикував її під комір.

— Дай Бог здоров'я!

— Здоров синку! — відказав ветхий.

На долоню йому поклав троячку дід Полуниця:

— Може, й ми на святки вмиватися будемо.

— На святки?.. відкрив би я, сину, правду тобі, а не знаю, чи ти духом твердий.

— Може, й твердий. Послухаю та красно подякую.

— Як так, то слухай сюди! Сказав Господь: — я дав їм закон, вони ж ні на що, самодумні, не зважають... аж поки не стануть при безодні, не приторкнуса: все йтиме від себе. Може, лихо без просвітку навчить їх. Сказав Господь, і що діється тепер, — то діється безумно, нема в ньому світла віри. Це йтиме, поки людство не поклониться Божій правді. Бувай здоров, синку!

Дід Полуниця шепнув: — спасибі! — і, зробивши декілька кроків, оглянувся, — жебрака вже не було на сходах. Вражений дуже, Полуниця поглянув сюди-туди, пі-

шов по сходах до громадських дверей, прочинив їх, як міг, і побачив, що повно порохняви, сліду ж людського ніде нема. Що за знак?! Не стямиться з дива Полуниця: — куди ж дівся торбешник, провалився крізь землю, чи що... їй-богу, це не просто собі! А скажи де-небудь, зразу посадять, пришиють і посадять, а сусіди махнуть рукою в дворі: е-е, такий самий безклепок, як став професор, його побратим, — той теж ману бачить... — мертвяк з виразкою страшною на горлі, приходить, переказує, що за світом діється. Промовчу про жебрака, сам собі знатиму; це, може, старець посланий: думай, що до чого!

Коли знов оглянувся дід Полуниця, примітив старця ген за деревами: то посувався немічний на десять дрібних кровів, то спочивав, обпершись на костур.

— Бач! — докоряє собі Полуниця. — Цей бідак був ондечки за деревами; либонь, рушив, щоб за троячку чогось на базарі купити, — туди й напрям має. А я вже хто-зна й що подумав про звичайного чоловіка. Хоч воно, коли брати до серця, то — чиста правда: кожне слово старцеве! Як глянеш, що тепер робиться...

## НЕБЕЗПЕЧНИЙ ДУБ

Менша білява — голубеня в червоно-брунатній одежці, старша — в ясно-зеленій, пасмочка (такі на стиглих кукурудзяних качанах) спадають на плечі.

— Будеш за коси смикати? — питає старша; тоді менша хмуриться:

— Не буду.

— А будеш піском обсипатися?

— Ні, не буду!

— Бери лопаточку і пам'ятай, що сказала!

Побігла менша до щебетливих синичок у лузі — товариства одноліток, що заклопоталося на піску: висипає горбки, припліскує долонцями, щось буде, потім само ж і руйнує.

Стороною, за соняшно-рожевою пастелею квітника і зеленими лавками, за пишнотою ямину і темними соснами — війна.

Хлоп'ята з чупринками, наче в степу суха травиця, ведуть регулярну війну; одні китайці, а другі японці.

— Струнко! — начальствує голубоокий генералик над японцями, що з кинджалами і рушницями, витесаними з соснових дощок, стоять наготові.

Мчить, мов джмелик, «нейтральний» у матроській сорочці.

— Скоріш біжіть! Що коло музики робиться... скоріш!

Китайці з огненним інтересом визирнули з хованки, вагаються: йти чи ні?

Японці втратили бойовий порядок і зникли; за ними китайці полопотіли в алеях.

\* \* \*

Зібрались оркестранти: з таємничими флейтами і клярнетами, з трубами, яскравими, як чорнобривці, з скрипками й віольончелями, і арфа, кросенко-трикутник, приєдналася до них: милотонна і по-лебединому горда.

Інструменти покладено на стільці. Музики виступили на зелень: ждуть. Звичайнісінька робота відбувається перед ними — спилування дерева. Чи варто з-за цього забувати симфонічний твір?

Варто. Зрізають найстарший дуб у парку; під його червонасто-чорною тінню забриніла остання легенда Запорозького війська.

Прибрані в козацьку барву, радилися стратеги в наметі, на килимі; тримали на колінах оцвітані коштовно шаблі. Радилися: чи стати, як на терені життєвого призначення, — тут, на пустельній землі біля гір?

Півтора століття по нараді красувався дуб, символ предковічного права на землю, очишену від зілля-бур'яну та хижого звіра; заселену станицями в рожаїстих садах, білохатними і високохресними, повними духу козацької волі, як буває налитий келех доброго вина; красувався казковий сторук, вигинаючи лікті на схід-сонця і захід-сонця, до північних хмар і південних вершин; грудьми стрічав, патріярх, синьозалізні блискавки, рятував поселення квіток, що аж при самісінькому долі горнулися до нього.

Корона багатша була на дрібні істотки, ніж котра-небудь країна: безліч вивірок метушилося в її гушавині,

стільки ж птиць концертувало по галузках і комашок знаходило притулок на фігурному листі.

Проміння потоками гучало в просвітах, а моріжок біля коріння вабив подорожнього присісти і спочити.

Хто з станичан проходив поблизу, спинявся той і думав:

«Серед божевілля режиму, обвіяного чадом ненависницької науки, серед насильства та злого глуму стоїть, зелене старезний свідок волі і слави запорізького лицарства. Поки стоїть він, козацька справа непропаща».

І дослухало вухо адміністративного дракона, що дуб — реакціонер і підбурювач: гілками навіває мрію про невідлеглість перед північною кормигою.

Дзеленчали телефони. Шаруділи протоколи. Вирішено: ліквідувати контрреволюціонера за двадцять чотири години.

До небезпечного ворога підступила робоча бригада «Зелентресту» — худошкі люди в пошарпаних піджаках та махорчано-газетному димі. З лінвами, сокирами, залізним клинням і довжелезною поперечною пилкою заходилися коло дуба, як у древні часи — коло мученика, що радніше вмре, розпиляний на часті, ніж зречеться своєї віри. Напнуто лінви. Підрубано велетня під корінь; врізано пилку з другого боку. Трудиться бригада під оком суворого, мов центуріон, начальника в сірому френчі.

Хлоп'ята на високій спинці зеленої лавки чеберяють босими ногами:

— От великий дуб! — захоплюється «нейтральний» матросик.

Сусід по праву руку, озброєний до зубів, посилається на авторитет:

— Брат казав: такі дуби на горах ростуть коло Волги.

— ...Такі брехуни коло Волги, — байдужно поправляє сусід по ліву руку, теж озброєний до зубів.

Подалі в алеї, схожій на зелений коридор, — двоє залюблених — студент і студентка другого курсу філологічного факультету, — наче лебединими крилами горнутья одно до одного.

Фіялкова сорочка в студента збіліла від стокротного прання і підійшла кольором під перламутринки, що ними застебнуті рукави. Дірки на ліктях заткані так тонко, що

найретельніший павук у парку похвалить. Штани сірі, матерчаті; а черевики біліші від гусячого пера, бо зубний порошок дає на них найкращий наслідок. Краватка легкоблакитна, в косих світлих смужках, прикорочена і з красною недбалістю кинута на багатирські груди. Диявол знає, як зав'язана в вузол — величезний, подушеняточко на кушетці.

Перучи й вигладжуючи зношену одіж в ідеальну рисочку, горда юнацька душа в найглибшій убогості надає собі пристойного вигляду. Хіба хлопчисько гірший від тих, що проходять мимо, заглядають в очі його подруженьці, крізь папіросний дим, і аж сліплять краватками. Ні, кращий! Ставний, як кипарис біля моря, що бурхає за півтораєста кілометрів звідси. Обличчя з легенькою блідістю, волосся в брюнета відходить від лоба рівно назад, і здогадаєшся: вранці гребінець падає спершу в воду, потім діє. Цяточки в чоловічках синіх очей і посмішка на вустах, окреслених мініатюрою лука, справляють враження, що мабуть, шукар цей хлопець.

Його подруженька русява і сіроока; певно, її обрізана, згідно з «модою», коса була препишна, бо зачіска збунтованими пасмами вкриває голову. Напівдитяча серйозність світиться в нервовому погляді. Плаття з темно-лазурного сатину має три окраси: сніжний комірець, чорноляковий поясочок на талії з такою гарною лінією, ніби в скрипок, та брошку в формі мідного шершня. Батистова хусточка затиснута в жмені.

Ретельно зрівноважує наша мати-природа! Золотою ниткою кохання, найтоншою в світі і найміцнішою в світі, зв'язує то жінку з характером гранати і чоловіка-флегматика, схожого на вола, що ступає по чумацькій пилюці; то жінку, тихішу від криничної води, і чоловіка з пожежею в грудях; то демонічну жінку з очима, як чорне сонце, і мрійника-чоловіка з волошковими очима...

Золотою ниткою зв'язує крайнощі мати-природа, бо розійдуться вони... розірветься — розколеться людський образ, виродиться в образ потвори: без різноманітності в нащадках, без міри, без норми, без крапельки гармонії протилежних прикмет, що буває і в найтихіших квітах.

І дивно komponує кохання мати-природа! Будує рай, а струмочки щастя звідти, на жаль, перебігають через пекло.

А робоча бригада під залізним оком центуріона підпилює дуб і підпилює; і дивляться на її розбійний труд студенти другого курсу філологічного факультету: Олександр Астряб і Ольга Білолан.

— Кому заважає цей дуб? — спитала Ольга.

— З нього лоби тесатимуть начальству.

— Жартуєш, а мені сумно.

Помовчала і додала:

— Коли ми там стояли, — шуміло верхів'я, свіжий, свіжий вітер був, місяць біг до хмар — погасав і засвічувався. Кожну пелюсточку в стокроток видно...

Пилка: шарк! шарк! Висипається тирса на траву.

— Отак підпилюють Антона Никандровича, — сказав чорнявець. — Правду кажу: голова місцевого комітету смикає пилку з одного боку, рудий Серпокрил з другого. Придивись, на кого схожий доглядач?

Ольга спостерігає центуріона в сірому френчі: лисий, дашкуватий череп і обличчя з алюмінію.

— На «псаломщика».

Примітимо, що секретаря партійного комітету Тимурленкова, чоловіка розумного й енергійного, на біду, невгамовного «викривателя» і вічного пропагандиста, професор історії потихеньку охрестив «псаломщиком»; епітет прищепився.

— Потопчуть стокротки, Ольго! — прошепотів студент.

Подруженька притиснулася йому до плеча і дивиться, як тирса падає з-під пилки, що: шарк! шарк! — двома метілочками летить на листя.

Зітхнула Ольга, глянула в очі коханому:

— Про що ти думаєш?

— Про зуби в пилки.

Від здивування знялися русяві брови.

— Подумай: страх, що в лекціях знайдуть «контрабанду», а потім «чорний ворон»; перевтома, бо щодня чотири або шість лекцій, крім вечірніх; недоїдання — Антон Никандрович харчується в ресторані, треба годину стояти в черзі за стільцем, поки спритніші насъорбаються юшки...



Ольго, пропали маргаритки! Злодії топчуться, як коні. А потім — безконечні засідання, збори, нудота, що душу вимотує. Можна слона замучити! От і занедужав старий.

Прирівнення дуба до професора Споданейка-Віконника, що його зібралися провідати і по дорозі в парк заглянули, вражає уяву Ольги; і зуби, про них сказав Олександр, такі страшні в неминучості та сірій буденності. Думка тікає від них. Відживають враження щасливого вечора: вітер; верхів'я дуба аж кипить протяжно у своєму шумі, волосся спадає Олександрові на очі — глибокі, темні в місячному світлі, а цитринно-золотаві ліхтарі гойдаються на перехрестях алей; стокротки біліють на траві, аж прозорій. Стояла Ольга — ніби в рожевому тумані.

Самі з любов'ю своєю, дивилися в очі одно одному. Глибокі очі на блідих і ніжних, як шовк, обличчях, рідні — мов від сотворіння світу. Час, що завжди числить секунди, наче скнара червінці, здається, забув про них, аж поки в цілому місті настала сонна тиша.

Той дуб дорогий, як пам'ятний знак: біля нього ж Ольга знайшла свою любов.

А тепер... надійдуть вони увечорі — косий пеньок забіліє перед ними, серед потоптаних стокроток. Передчуття, що великий іспит із страшними нещастями судилось витерпіти, торкається чорним крилом до серця і вселяє тривогу.

— Ходім! — стрепенулась Ольга.

Через піщану площинку, з квітником у формі зірки, пішли до брами. Оглянулись на шелест і тріскотливі удари. Велетень лежить на землі. Гілки колихаються від стрясення. Робоча бригада споглядає поваленого. Взявши сокири, поволі рушає поратися коло корони.

Оркестранти швидко розсілися в блакитній мушлі; побриніли, почиргикали, погуділи, аж ось сутулувата чорна постать стала перед ними і сухенько постукала по пюпітру.

...Заговорила, закричала музика п'ятдесятьма голосами — лову дістало серце наше, призналося, що любить, що ненавидить. Найщиріша в світі — музика: як промовить у голубиному тоні, вся сердечна! вся блаженна!

А гіллястий велетень — мов труп... Озброєні хлоп'ята голосно жаліють, згуртувавшись коло пенька.

І центуріон схиляється: числить політки.

## ПОРУШЕННЯ РУХУ

Раніш, ніж зайти до вчителя, Олександр і Ольга походжають близько його квартири, коло чорного струмка, що котиться в глибокому вузькому рівчаку, обриштованому дошками.

— Зрештою, — говорить Олександр, — «прокляті питання» розв'язуються просто. Мій знайомий, медик, має проект перебудови організму: шлунок треба звузити, кишки вкоротити... передбачено багато інших реформ, про які забув. Коротко кажучи, весь організм треба розрізати на частини і зшити наново, на основі раціонального пляну.

— Він божевільний, — скрикнула Ольга.

— Ні, автор твору «Револьюційна хірургія». Суспільство можна різати?

— Чому ж? Іноді роблять операцію...

— Гаразд: вирізують гланди, коли треба. Загнився палець — геть його! Струхлявів зуб — геть! А навіщо різати здорові груди? Навіщо, водячи пальцем по «геніальному пляну», розтинати народну душу і зшивати наново, щоб задихалася в смертних корчах? Закони життєтворчості невідомі. Знаємо сантиметр у хвості комети, а беремося перекроювати всю.

— Небезпечні думки, — шепнула Ольга на вухо.

— Певно. Щось підгнило в марксистському королівстві. Мати любить сина, — нехай доведуть мені, що тут матеріальна первооснова! Ні, товариші «псаломщики», в душі людини є велика таємниця, як світ.

— Здається, «псаломщики» й самі бачать.

— Можливо, недарма ж кулями забороняють відступати від матеріалізму. Коли я читаю Сковороду чи Сен-Сімона, щось аж світить у душу. Тут серйозна справа! Наші дядьки вгороджували в землю скривавлені пальці з обідраними нігтями: тримали її, святиню і порятунок. Отак я чіпляюся за свою особисту думку. Нехай відріжуть голову, — тоді їхня взяла. Потайки від миру, вночі допитуватимусь свого. Ніби видіння близько стоїть і манить. Хочу здерти пов'язку з повік, а вона, мов залізна, приросла до черепа. Не можна! Мусиш думати згідно з інструкціями.

— Погано, любий, дуже погано! А в буржуазному суспільстві яка ж правда?

— Ольго, насильство з кров'ю породжує гірший лад, ніж капіталістичний. Уявім собі, що ми вириваємося з нашої дійсності...

Несподівано з високого вікна жінка линула змилену воду в струмок. Оббризкала Ользі рукав і щоку. Без виразу подивилася прекрасними, як топази, непорушними від заспаності очима на покривджену, зачинила вікно.

Олександр поспішив на поміч подруженьці, що батистою хусточкою стирала мильні плями. Глянувши на струмок, він закричав:

— Громадянко, гроші з водою вихлюпнули!

Вікно недовірливо розчинилося, карі спитали:

— Що ви кажете? Де ж гроші?

— Он, — кричить Олександр, — на воді... та поспішіть, бо тікають!

В дві секунди очі стояли коло струмка. Пошукавши, наблизились до Олександра:

— Нема там ніяких грошей. Що ви дурите? Як вам не соромно?..

— Мені розповідали: недалеко від пожежної команди якась жінка, бачивши перехожих, линула на них змилки. Їй сказали, що вона — свиня. Це дуже прикро, коли особу, можливо, надзвичайно гарну, як і ви, прилюдно ображають. На цій вулиці подібні речі неможливі. До побачення!

Взяв Олександр свою супутницю під руку, повів потихесеньку далі.

А розпатлані карі очі подивилися вслід, зітхнули і грюкнули дверима.

— Забудьмо про канаву, — сказав Олександр, — про змилки з мідного таза! Таки уявімо, що зникли звідси. Ми в Америці; прийшовши до висновку, що треба реформувати суспільство, посилаємо статтю з своїми думками в центральну газету. Розстріляють нас чи ні?

— Я читала американський роман з такою ідеєю. Здається, автора не арештували. Але я не певна.

— Не арештують! Ні Сінклера, ні Драйзера не торкали. Там інша атмосфера, ніж у нас. Там існує повна свобода думки і закон, що охороняє людську особистість. А тут трублять нам: «найвільніші в світі!» Спробуй слово сказати, зразу в концтабір. Нічого з «революційної

хірургії» не виходить. Страждання, для якого немає ні міри, ні назви...

— Олександрє! — спинила Ольга і поглянула на сторони. Нікого, крім обшарпанця, що з шумної вулиці біг назустріч, вона не побачила.

— Держіть його! Держіть! — закричали люди, юрмою вибігши з-за рогу вулиці. — Зарівав! держіть!..

Небритий здоровило в лахмітті наближається, як вихор, з побілілими і скривленими губами, з круглими очима кисломолочного кольору, який буває в неспросипних п'яниць. У правій руці виблискує фінка; ліва придержує полу піджака, під якою щось віддувається.

— Ольго, стань за дерево!

Дівчина відходить за стовбур «катальпи». Астряб дожидає над краєм рівчака, мружачи очі. А здоровило, маючи вільну стежку, гонить мимо і раптом, перечеплений, з розгону падає на цеглу. Підводиться моментально, підбирає речі, що вилізли з-під поли, і — до Астряба; відкидає руку з фінкою: наміряється різнути під ребра. З усієї сили, підбором черевика Астряб стукає його під колінну чашечку.

Ойкнув, випустив фінку злодій і, схопившись долонями за коліно, присів; обличчя взялося болючими сірими зморшками.

Підбігли переслідувачі; накинулися на босяка і почали місити.

Якийсь суб'єкт, обличчя — жовта маска з носом, подібним до самоварного кранта, повернутого вгору, і двома непрокліпанними очіцями, — почав розмахувати руками:

— Соціялістичних трудящих грабує...

Засюрчав міліціонер. Як завжди, він з'явився наостанку, біліючи піджаком серед сірого людського одягу.

— Громадяни, прошу розійтися! Ну, давай-давай!..

Відразу люди повідходили набік, а доглядач спокую повів обшарпанця на вулицю, де став трамвайний вагон і десятки очей спростерігали видовисько.

— Ми з тобою стрінемося, зараза! — grimнув босяк на Астряба. Сповнений похмурої рішучості, випручав лікоть з міліціонерових рук і оглянувся, щоб запам'ятати ворога. Астряб крикнув:

— Дельфіна знаєш?

Тільки тепер вуркаган, присліплений злобою, впізнав Олександра... очі осмутніли, пересмикнулися губи. Без слова повернувся і пішов, куди ведуть.

## ВІДСТУПИ: В ЗДОГАДНИЙ МАЙБУТНІЙ І СПРАВЖНІЙ МИНУЛИЙ ЧАС

### 1.

Хрипко промовить прокурор: «найвища міра». Суд, покуривши за дверима, проголосить, що Гаврило Коробка (прозвисько Чик) присуджений до розстрілу, однак «беручи до уваги, що жертва нападу лишилась жива, — замінити смертну кару на двадцять п'ять років примусових робіт... присуд остаточний і оскарженню не підлягає».

На сніжно-болотяному каналі, попихаючи тачку, по коліна в грязюці заходиться злочинець будувати соціалізм; а потім темна нічка-мати поведе за рученьку — в барак, натоплений, як лазня; а там вурки питимуть самогон і кластимуть на стіл паспорт і дозвіл на виїзд; і коштуватимуть папери визволенні три тисячі. Повірять вурки в борг, як братові рідному, бо знають Чика. Буйна голова повернеться в «малину» — лоно, з якого несподівано вирвана. Візьметься до помсти... Ні, не візьметься. Тужитиме, як звір.

### 2.

Чотири роки тому, на баржі, нещасливо наміченій для розграбунку, зчинилась бійка, і скривавлений Гаврило Коробка захлинувся в розбурханому морі. Морозні буруни пекли під груди, Чик почував: покладено його в водяну труну, і зараз — кришка. Хто ж порятував?.. Дельфін: наймолодший портовий босяк — найкращий плавець; змучився він, тягнувши Чика до прибережного каміння. Простудився так, що цілий місяць горів, як соснова дошка в залізній грубці, — в портовій «малині»; викрикував дивовижні речення, здається англійські, бо вчив їх цілу зиму; кашляв; когось гукав. А на Чикові за тиждень загоїлось, як

на собаці. Упадав злодіюга коло хлопця, мов мати рідна; і братва в «малині» ходила навшпиньки, і говорила тихіше, ніж осінній листок спадає з клена. Видужавши, Дельфін подався невідомо куди; прощаючись, казав Чикові:

— Вибираю нову дорогу, Гавриле Кириловичу, і раджу кинути «мокре діло»! Не смієш людську душу виймати з тіла. Вона не від тебе дана, і не ти її господар. Коли стрінемося над тілом людини, що вбив, — не жди від мене ласки!

### 3.

— Ти знав його раніше? — спитала Ольга.

— Знав. Коли я нездужав, він зібрав мені вуркаганський цирк. Притяг у кішло<sup>1</sup> злодія, якого називав «митрополитом». З краденими церковними речами розбишаки почали передражнювати богослужіння. Засвітили свічки. Поставили хрест на столику; поклали Євангеліє в шкіряній оправі з металевими застіжками. По стінах кішла розвішали ікони і одягли «митрополита» в ризи.

Бавились, передражнюючи богослужіння. Змішували молитву з брудною лайкою, а найнепрстойніші вирази хором співали, замість «алілуя» і «амінь». «Митрополит» розкрив Євангеліє і став водити пальцем, десятикратно заплямованим кров'ю. Читач з нього був невправний. Він затинався на кожному слові. Книга випадково розкрилася на оповіданні апостола Луки про розп'ятого Ісуса. Починається так: Спаситель стоїть перед судом, як обвинувачений. Народ вимагає, щоб Пілат звільнив розбійника, на ймення Варрава, а Спасителя присудив на смерть. Пілат погоджується. І от ведуть осудженого без вини; милосердні люди ридають, а Спаситель втішає їх. В урочищі Череповому розп'яли невинного; поруч розп'яли також і двох злодіїв: одного по праву руку, другого по ліву. Спаситель, страждаючи на хресті, прощає своїх мучителів. Серед присутніх знаходяться такі, що насміхаються з Нього, і до них приєднується один розп'ятий злодій. Він говорить Ісусові, що, коли ти — Господь, то й сам спасися і нас порятуй. Другий злодій докоряє першому, кажучи: як же ти Бога не боїшся, осуджений і катований; ми

---

<sup>1</sup> гніздо.

з тобою заслужили кару — як робили, так нам і віддячено. А Ісус? — Нікому ж нічого лихого не заподіяв. Потім звернувся цей злодій до Спасителя і так благає: «Як прийдеш у царство своє, то згадай і про мене, грішного, Боже мій!»

Тоді відповідає йому Ісус: «Кажу тобі істинно, вже сьогодні ти будеш зо мною серед блаженних».

Коли «митрополит» починав читати, шибеники шкірилися і жестикулювали. А дедалі з більшою цікавістю вслухалися в оповідання. Позатихали, дивляться на блазня-лжесвященника; очі у всіх блищать. У декотрих губи починають кривитися, як у дітей. Гаврило Коробка хмурився і темнів, мов камінь. Один закрив долонею обличчя, ніби по ньому ножем різонули. Другий тихо підійшов до столика: «Я!.. я — злодій! Мати з голоду вмирала і за мене молилась; у неї мідна іконка була, маленька, на обшитій дощечці. Я мав золоті годинники і пропив...» — Злодій шептав, перебиваючи читання, але ніхто не рушився з місця. Тоді він замовк і присів до столика. Погляд у нього був ніби зовсім невидючий. Того ж вечора він зник з «малини». Через місяць, зовсім видужавши, я наслідував його приклад. Пішов на стежку добродетельності — в суспільство, в якому вуркаганство має, так би мовити, державний характер...

— Тссс! — притулила Ольга палець йому до уст.

## ПРОБЛЕМА ЧАКЛУНСТВА

— Ніколи не бачив, щоб слово з книжки так вражало людину, — сказав Олександр.

— А ти читав Біблію?

— Ні. Серпокрил обіцяв добути повний текст з ілюстраціями. Казав, що книга має обгорілі палітурки, бо вихоплена з пожежі.

— Будемо вдвох читати, — порадила Ольга.

— Так. А моя бійка, мабуть, суперечить євангельському духові.

— Суперечить? — обурилася Ольга. — А грабувати і різати — не суперечить?.. Вечорами не можна жінці по вулиці пройти: роздягають, б'ють. Міліції ніби нема... все

на головній вулиці гонить публіку від трамваїв, повних, як коробки з сірниками. Але з тобою я не боюся.

Взяла його під руку.

— Ми з тобою перетерпимо біду, — сказав Олександр, — бо в нас є свій рай. От Антон Никандрович... знаєш, яка в нього недуга?

— Кажи!

— У нього — незнаний досі рід божевілля; виникає від того, що людина з суцільним характером і надзвичайною силою самоосуду примушена, під загрозою смерті, десятиліттями говорити і думати наперекір своєму переконанню. Щодня примушена публічно заперечувати свій етичний ідеал. Надії ж на зміну становища — ніякої. Крім того, картина масового страждання весь час перед очима. В старовину від цього ставали ясновидцями і пророками. А твоя думка?

Ольга відказує, ніби роздумуючи:

— Бувши студентом, він заручився. Наречена померла, і він весь вік оплакує її. Кажуть, — я сама не бачила, — він носить два золоті персні і спритно повертає руку, щоб їх не видно було. В нього недуга нещасливого серця: мені дуже жаль його...

— Я поведу його до ворожки.

Ольга невдоволена:

— Старого вченого до ворожки?..

— Чому ж ні? Карміндониha мертвих з труни піднімає.

— Чула.

— Нервово хворі виходять і світяться, як ліхтарі. Вона привидами потрясає душу, пробуджує надію і відроджує. Я здушую в собі потяг до чародійного, думаю, — це дурниця. Зате навколишня дійсність розумна і смертельно сіра. Хоч повісся при вході в клуб «Профінтерн».

— Кажуть, Карміндониha не любить ворожити, і дівчата рідко ходять до неї.

— Але вона зціляє. Одного сухітника виписали з лікарні, як безнадійного: стукотів на милицях, не міг мурав'я догнати. Уяви собі, Карміндониha вилікувала!

— Поїла зіллям і соком з горобини. Я чула про це; самої моркви пішло півтонни...

— Можливо, — говорить Олександр без захоплення.

По короткій павзі продовжує:



— В Карміндониhi залізний характер. П'ять разів її арештовували; півроку тримали в одиночній камері. Випитували, як лікувати туберкульозу і рак. Вона ж — ні слова. Тільки й сказала: «Нехай дадуть окрему палату при клініці, всіх лікуватиму». Скандал!.. Світила медицини, і поруч ворожка; у світил дуба дають, у ворожки піднімаються з одра. Спровалили б Карміндониxu до північних оленів, але слідчий був кволий; жалівся, кхе, у мене під грудьми недобре, мабуть, рак...

— Не так було! Дві тещі, її пацієнтки, сказали: підемо з дому або Карміндониxu випустять; в них зяті — голова міськради і прокурор. Жіночий фронт переміг.

— Погоджуюся, — сказав Олександр, кладучи їй руку на стан.

Відвела його руку й оглянулася; барва почервонила щоки.

Олександр приспішено доводив, що народна медицина має реальний ґрунт.

— Має, я знаю, — перебила Ольга, — треба поводитися як слід.

Повеселішала і взялася перечисляти:

— У Карміндониhi мати, баба, прабаба, прапрабаба, прапрапрабаба, і так до десятого покоління, були ворожки. Вона успадкувала таємниці і збирається передати дочці, як та скінчить медінститут. Зрозумів?

— Ні.

Ольга вдарила його по руці.

— Я повторю: баба, прабаба, прапрабаба, прапрапрабаба, і так до десятого...

— Ні, треба по порядку, всіх.

— Гаразд: прапрапрапрабаба... ти — дитина.

— А звідки у Карміндониhi привиди?

— Не вірю; я матеріялістка.

— Інші матеріялісти вірять.

— От новина...

— Глянь! Револуційні хірурги закликають вірити, що ми — райські мешканці. Це чаклунство в грандіозних формах. Ольго, треба тікати на острів без партійних комітетів. Будувати саклю з дикого каміння. Привчати звірят. Стрічати схід сонця — найдалі від установ, що багнетом і револьвером учать правовірно думати.

— Любий! — тихо промовила Ольга. — Вчора в моїй уяві весь вечір стояла картина: ніби ми живемо далеко від людського шуму, на смужці зеленої землі, серед океану.

Зітхнувши, додала:

— На жаль, там немає магазинів. А я мушу дещо дістати для Антона Никандровича. Я скоро вернусь. Веди його до Карміндониhi, але, будь ласка, нехай це буде просто приємна прогулянка.

Ольга доторкнулася до Олександрової руки і пішла.

### **КОЗАК У «ГАДЮШНИКУ», ЯКИЛИНА МОЛОТОЧКИНА, ЛЕБЕДИНОВ**

Недалеко від рогу вулиці гудів прославлений в околиці «гадюшник»: пивна, в якій товклися день і ніч ненавистники тверезости. Офіційно споживали пиво (закусуючи солоними бубликами), а неофіційно — «молоко з-під скаженої корови». П'яниці немилосердно тиснули один одного. Простягали руки по пиво через плечі ближчих до прилавка, звалюючи картузи і кепки. Обливали вуха піною з кухлів. «Готові» слуги зла зсувалися під стіни, тонули в махорчаному смороді, що ним можна було, як казали, «гадюк давити». Сморід якимось органічно з'єднувався з гамором, криком, ревом і прокляттям. Раз у раз починалася штурханина, переростала в мордокалічення, а кінчалась, коли циклопічний «вибивайло» рушав із-за стійки і, взявши бешкетників за коміри, висипав їх, як груші, на вулицю і з брязкотом зачиняв двері. З олімпійською величчю вертав він за стійку, і свинство негайно продовжувалось далі. Вибиті з пияцького раю переверталися на тротуарі, крихкотливо спиналися на чотири, обтирали згиджені обличчя об рукав; декотрі безпосередньо западали в нірвану на півдня чи півночі, і перехожі люди мусіли обминати нечувствєнні снопи людського тіла в бридкому лахмітті, розкидані по мерзотних калюжах. Пиятика з такою красою миналася безкарно, бо особи, підібрані з калюж і спроваджені в районні відділи міліції, мимрили, що мали на меті підтримати «державний бюджет». «Гадюшників» по місту така неперечислима сила, що міліція не встигла б доглядати ладу, якби навіть виключно ними опікувалася.

Мужчина середнього зросту, сіроокий та бронзоволиций, з гостро закрученими білявими вусами, з просивиною на скронях, покидає «гадюшник» і зачинає за собою двері. Попеляста «косоворотка» розхрістана; чорний піджак відсунувся з грудей.

— Щоб ви сказались, бісові душі! — гнівно бажає біловусий. — Я кажу: раків до пива! нема раків... я кажу: принесіть! а вони кажуть: нема... Наловіть, як нема! До річки підіть і наловіть! Ей, куди поспішаємо? Сті-і-ій!

Астряб хмурно глянув на нього і спинився. Біловусий наблизився, малюючи правою ногою хвилю на тротуарній цеглі, і вхопив студента за петельки.

— Куди йдеш, молокосос? Одвічати треба, коли старші питаються!

— Я йду до одного чоловіка, що занедужав; він старший від мене і від вас.

— Що?! — розлютився біловусий. — Від мене старший? Не може бути старшого від козака Борзозоня! Щоб ти знав. А як є старший, значить, він старший і його треба слухати, а ти... Значить, ідеш до старшого?.. Правильно! Молодець! Іди к чортам собачим! — заключив мову біловусий і випустив Астряба. Через секунду роздумав:

— Стій! Завертай! Треба випити, коли старших шануєш.

— Я не буду пити, — сказав посміхаючись Астряб.

— Мовчать! — визвірився біловусий. — Слухай, що тобі кажуть! Вахмістр Борзозоня австрійця на фронті рубав. Не сердься, синку! — змінив тон біловусий і загомонів навіть ніжно. — Я бачу, ти хороший хлопець; не думай, що я п'яний... це, синку, в мене від печалі. Колись Борзозоня літав із шаблею, як орел, а приборкали... приборкали, в сибірський сніг посадили, — біловусий заговорив зовсім смутно, — тепер Борзозоня нікому не потрібний. Ей, ви, сукини сини! — заgrimів несамовито в віконце, затулене дощечкою. — Дайте пива!

Віконце непорушне.

— Іродові душі! Пива! — ломить Борзозоня віконце.

Виставилася, замість прийнятої дощечки, сиза, розпухла фізіономія і з злою офіційністю відрізала:

— Сьогодні через вікно продажу нема!

— Як нема?! — обурено і здивовано перепитує Борзокінь і намагається надати своєму голосові поважності. — Ібо чому нема?

— Нема, бо нема, і нічого голову морочити!

— Слухай, будь людиною! Ну, чого ти кричиш? Тебе просять, дай два кухлі пива, а ти не розумієш. Глянь — ось хлопець іде до старшого чоловіка, той старший, можна сказати, помирає, це я поважаю, хвалю, значить, що йде, бо серце є ось тут! — Борзокінь стукнув кулаком себе в груди. — А ти?.. Чи можеш сказати, що ти созданий по образу і подобию? Ні, не можеш. Бо не розумієш, як тебе просять: дай пива... ех, свиня! — закінчив свою тираду Борзокінь і, в смертельній ображеності та смутку, відвернувся від си-зої фізіономії, обперши лікоть об полицку біля віконця.

Сиза фізіономія стає веселою, ніби повний місяць на зоряному небі, і примирливо обіцяє:

— Зараз подам.

— Так би й казав! Вип'єм, хлопче, бо груди в Борзоконя печаль розриває. Вип'єм, закусим раками...

— А в них раків нема, — говорить Астряб.

— Нема? Як так — нема?! Брешуть! Як нема, наловить можна. Міліція наловить, — на те: міліція. Наказав: лови! — і все в порядку. Злодія не дожене, хай раків ловить... Вистроїв на березі, скомандував: — Смирно! Роздягайсь! Справа повзводно, дистанція чотири кроки, наліво в річку, ловити раків, ша-а-а-гом — марш! І наловлять. Раків наловлять; їм тільки раків ловити.

Місячна фізіономія висунула з віконця два скляні гранчасті кухлі з пивом і взяла в Борзоконя троячку.

— Зараз дам здачу.

— Ніякої здачі, — гордо заперечує Борзокінь, — це могорич: ти чоловіком став.

Борзокінь і Астряб п'ють. Козак витирає вус ребром великого пальця.

— Хто ти такий? — питає Астряба.

— Студент.

— Студент? — дивується козак. — Ай, ай, ай, студент... Правильно! Вчитись треба. Гроші єсть?

— Якось обходжусь...

— Що це таке: обходжусь?! Хто так говорить? Гроші треба, щоб були, — дидактично бубонить біловусий і жуж-

мом витягає з кишені сотенки, — бери для науки... мовчать! Старших слухаться! — гримить і запихає Астрябові сотенки в кишеню. — Я всю ніч, можна сказати, різався в карти. Вони думали: козака обчистим, як липку. Чорта лисого! Крию і крию, беру і беру... Я їх всіх у трусиках зоставив. І в карту не дививсь, бо знав... Звізда козацька світить, значить, щастя. Бачиш? Повно грошей. Хотіли зарізати, бо їх чотири... Один двері защепнув, а другі за ножики. Чорта пухлого! З Борзоконем жарти погані. Ось!

Біловусий висмикнув із-за халяви довгий ніж із блискучим вістрям і знову сховав.

— Ха! Борзоконя зарізати... ще не вродився такий. Птиця не встигла б пір'їною ворухнуть, як я — раз! і готовий фокус: на горлі гудзик від сорочки в одного відрубав і — на стіл: на! Баньки вивалив босяк, рот роз'явив, як шука. Другі котами присіли в кутках. Кажу: ану, одчиняй двері! Смирно! Вахмістер Борзокінь, перший кавалерист, додому бажає — спочивати. До якого дому? — ех, нема дому... в пивну бажає, печаль топить. Посторонись, босото душогубська! Зарізати?.. Так то й легко. Борзокінь з ножом на купу німців ходив уночі, орудія одбивав. Грудь була в «георгіях», офіцери честь віддавали, кавалер всіх степенів... а кавалер зна, — що він зна?.. вчитись треба... Дивись, який ти позашиваний, синку! Ех, жаль тебе; і я ж один на світі, — нікого нема...

Витер Борзокінь сльозу на бронзовій щоці, тихо спитав:

— Куди йдеш?

— Он там, — Астряб показав на жовто-сірий двоповерховий будинок, — живе старий професор, зовсім самотній, як ви. Дуже хворів, а тепер поправляється. В нього голубине серце. Ходім удвох!

— Ходім! Як іти, то йти; як стояти, то стояти. Іди собі, що з тобою зробиш...

Борзокінь безнадійно махнув рукою, відвернувся, склонив голову на долоню, обперши лікоть об полицку; склонив голову — похитує, наче в незмірному горі.

Астряб поклав йому руку на плече:

— Спасибі за добрість до мене. Гроші, що ви примусили взяти, верну при першій нагоді. А сьогоднішньої зустрічі не забуду.

Сказав і пішов. Борзокінь рвонувся від полицки. З не-самовитою серйозністю дивиться вслід студентові; стоїть — ніби прислухається до свого серця.

Астряб порівнявся з одноповерховим побіленим до-миком, у якому вічно ворушила папери «будівельна кон-тора». Невідомо, що вона будувала, тільки ж цілий день у шість розчинених вікон видно було хмару службовців за канцелярськими столами: вони рахували, нотували, креслили, обговорювали, смоктали цигарки в різноко-льорових мундштуках і клали їх на круглі попільнички. «Діло» в палітурках «самозшивачках» циркулювало між службовцями спершу в напрямку годинникової стрілки, потім — навпаки; після цього — навхрест, по діагоналі, а зрештою робило невстижимі кривульчасті ходи від од-ного канцелярського носа до другого, аж поки сонечко, надивившись на знуджені персони, казало: «щоб ви по-дуріли!» і в пурпуровій скорботі зникало за пожежною командою.

«Діло» снувало роздеридушно-нудну павутину в висо-кому передобідньому темпі, коли дві молодиці, що прогу-лювалися по тротуару, стали біля вікна і метнули з очей сто бісиків до симпатичного бухгалтера. Одна красуня прибрана в строкату, мов птиця з казки, хустку і сірий халат. А друга в звичайній одежі: в полотняному, видно, власноручно пошитому і пофарбованому в креманий колір платті і рожевому береті на вівсяно-жовтих кучерях, що ритмічно ллються до плечей. «Веселі очі — голубіші, ніж відсвіти волошок у золотому дзеркалі. Збомбардувавши бісиками бухгалтера в окулярах, схожих на ручки кра-вецьких ножиць, молодиці зневажливо відвернулись від нього. Зеленоока осяяла поглядом Астряба і з веселою сміливістю спитала:

— Пробачте, ви не знаєте, котра година?

— На жаль, не можу сказати точно; здається, двана-дцята.

— Здається... мені здається, що я вас сьогодні в сні бачила. Катерино, не щипайся!

Голубоока легенько штовхнула жартівницю пальчиками і, засоромлена, відвернулася, ховаючи усмішку. Сим-патичний бухгалтер підморгнув Астрябові крізь ножиці.

Астряб відповідає в тон:

— Я думав, чому так приємно спалося? А тепер знаю: я знаходився в ваших снах.

Молодиця проясніла від злодійського компліменту — мов грушка в цвіту; несподівано споважніла:

— Ви, мабуть, до професора Споданейка?

— Так.

— Поспішіть! Бо він, бідний, як на прив'язі; як непри- томний: дивиться крізь стіну і з собою розмовляє. З ума сходить. І скажіть, що Якилина Молоточкіна скоро при- йде підлогу мити.

— До побачення, — вклонився Астряб і швидко пішов до дверей двоповерхового сусіднього будинку. З них, скля- них на верхній половині та загратованих, виступив дід — худий, високий, жердка на винограднику, і весь у чорному: від капелюха до гумок на закаблуках.

Дід покинув відчинені двері... Пробує нахилитися — не може: такий негнучкий від старости, що срібним пухом обліпила костистий череп.

Астряб підняв картоновий футляр від окулярів і подав старому.

— Я вдячний вам, юначе, — велично, разом з тим лас- каво прогудів дід.

— Ах, нема за що, — говорить Астряб, чомусь нія- ков'ючи.

— Дрібні взаємні послуги і знаки уважності не кош- тують нам нічого, а роблять життя приємнішим стокрот- но, — виголошує дід і збирає коло глибоких світлих очей сіяння з брижок, мов два світанки. Випромінює з обличчя несказанну добродушність і милість. Збентеживши Астря- ба вкрай своєю сердечністю, виймає з кишеньки на грудях візитову картку і подає її. Зовсім помалу склоняється, а з такою гідністю, з такою повагою до співбесідника, що, здається, залізний пам'ятник у відповідь схотів би доземно вклонитись.

— Юначе, я буду радий привітати вас у себе і провести приємні хвилини за шахами. Перший поверх, кімната но- мер десять. Геннадій Лебедінов. Чи можу знати, як вас звуть?

— Олександр Астряб.

— Надзвичайно приємно. Дуже прошу вас, мій моло- дий друже, штовхніть мене в спину!

Астряб відступив на крок, наморщивши брови до болю.

— О, не дивуйтесь! Я прошу вас, милий хлопче, справа зовсім проста: ось так, — показує дід долонею, — ось так в середину спини.

— Я, звичайно, можу, — говорить Астряб, — але я не розумію.

— Молодий друже, сміліше! Ну? Ах, не бійтеся! Енергійнішим ударом — ну!

Астряб штовхає з острахом.

— Не бійтеся, мій золотий хлопче! Сильніше. От так, так, до побачення, — заговорив задоволено зрушений з місця і замаршував від Астряба дід і на ходу вклонився, зовсім помалу обернувши обличчя. Гордо віддалився, мовби воєвода у взятій штурмом твердині, який поспішає оглянути скарби.

Астряб ускочив у двері, потім вернувся — визирнув дідові услід і побіг по сходах нагору: на другий поверх, до квартири Антона Никандровича.

## ПОРТРЕТ

Огнистий червінець сонця стоїть за шибкою; а нудна, як пропаганда, муха, злетівши з 20-го червня 1941 року на стінному календарі, — викреслює то ширші, то вужчі кола над головою самотнього професора.

Музо, поможи намалювати портрет! Є полотно і рама — широка з березової дошки; «тюбики» з фарбами і пензлі. А трудно вибрати відповідний фон для образу старигана, що божеволіє в «жактівському» кутку. Мистець-малюар, далекий від перевірконої комісії, засвітив би небо червоного кольору і три хрести з розіпнутими страсотерпцями: нехай би віяло незносною скорботою, — в час, коли роздерлась храмова завіса. Прихований комуніст заявить, що кривавий фон образливий, тоді попросимо гумориста: він знає, що робити. З'явиться на полотні дільниця раю, розташованого за двісті кілометрів від південної брами і колючого дроту. В білих хітонах, сміючись між трояндами, абсолютні щасливці зривають райські яблука.



Улесливий Іван Іванович, голова місцевого професійного комітету, якому підлягає старий професор, погладить собі живіт, а закордонні марксистки будуть незадоволені: «но-но! давай без містики!» — гукнуть вони. Мовляв: «опіум». Будь ласка, можна змінити: вдаримо чорною фарбою... «Зневіра і занепадництво!» — змією з малини прошипить «теоретик школи», що вічно, від пелюшок своїх до труни, когось у чомусь винуватить, хоч сам — смоковиця безплідна.

А ми зробимо, як підказує голос серця. Він говорить: найліпший колір — що в дійсності, коли дивитися і «тілесними» і «духовними» очима. Щоб уникнути повторення того, що було на початку, маюємо, змішавши білий і рудий тони, стіну, закурену від палкого дихання примуса: на фоні її сидить Антон Никандрович. Він сидить за широким червонасто-жовтим столом і перелистує томик Метерлінка, обперши його об тонконогу лампу, великанську зеленошапчасту печерицю, що красується серед металічного, дерев'яного, картонового, скляного хаосу — такого, ніби хто розвалив десять «пересувних аптечок» і відмовився прибрати.

Антон Никандрович — людина з «сердечною загадкою», в індустріяльних країнах подібні до нього вимерли, як мамути. Він і зовнішністю трішки архаїчний. Між бровами врізались довгі простопадні зморшки; одна глибока, друга ледь помітна; посередині чола, поземно — третя, вигнута чайчиними крильцями на надбережжі. Кістка чола збудована брамчасто з ребрастими випуклинами у верхній частині. В нижній частині вона обмежена, ніби обніжечками — бровами, висохлі кущики яких, густючі, кошлаті, звисають на очні ямки. Окремі волосинки падають аж до вилиць, притінюючи зіниці.

Тяжко визначити колір очей Антона Никандровича; тридцять п'ять років тому вони могли бути синіми, а тепер вони «сиві» чи магнетично-білі, якісь сріблясто-світлі, прозорі, з легкими темно-блакитними проблисками, що прориваються з глибини; і такий натхненно-суворий вираз, мовби в отців-просфорників Києво-Печерського монастиря. З-під брів звисають косі навісочки з шкіри, знефарблені, поблідлі, з найлегшою палевістю, ніби опалий осінній лист — від безперестанної зміни дощу та ясности.

І вуса, опущені вниз, і з ними злитий прямокутничок бороди, і ретельно зачісана назад коротка чуприна — припорошені метелицею, що всім однаково впрядає сріблясту нитку: диктаторам, від поруху пальця яких мільйони ідуть на погибельні муки в концтаборах, і безруким жебракам, що під руїною церкви просять хліба, тримаючи в зубах олив'яну мисочку.

Колись казали: корінь науки гіркий, а плоди її солодкі. Антонові Никандровичу від найсолодшого кореня слов'янської філології вигналось дерево з найгіркішими плодами: душевною недугою, що, між іншим, означається в блаженненькій, а разом і болісній посмішці на вустах, незгожденій з виразом очей; самотністю зацькованого вовка; накинутим на плечі, хоч тепер і літо, пальтом, з якого «сипляться павуки».

Костюм Антона Никандровича має свою історію.

Бувши в столичному місті, професор відвідав універсальний магазин і пильно роздивився на відділ готового одягу. Другого дня піднявся з ліжка о п'ятій годині, — чорти навулачки билися, — і під номером шістнадцятим зайняв позицію в черзі, що скоро виросла, як полкова колона. Після кількогодинного тиснення, в результаті якого гудзики обсипалися, черга березневою річкою бурхнула крізь розчинені двері. Вартові пожежники наперед побігли нагору, ведучи за собою натовп. Антон Никандрович, стариган примітливий, зауважив потрібний поверх, і, вибившись із течії, щодуху помчав до костюмів. І вчасно: біля стійки був лиш один хитріший конкурент, а через хвилину, одурена пожежниками юрба, роздражнена вкрай, злетілась коршунами і так натиснула, що поперекидала балюстрадки.

Антон Никандрович вислухав продавця: «Ну, ви щасливий чоловік! Тільки один костюм і був на вашу мірку»; вислухав, а потім вийшов на тихі води універмагу.

Придбавши костюм за місячний заробіток, він відчув, що в нього зрушені ліві ребра і поняття про соціалізм.

Через рік придбання втратило свій пшенично-пшаний відтінок. Потерлося. Через місяць після темного фарбування збіглося і набуло безнадійного-пожмаканого «колгоспно-бригадного» вигляду. Тільки чорна краватка з золотистими ромбиками, стягнута мідною двобулавчаткою між краями білого комірця, освіжує одяг.

Черевики Антона Никандровича схожі на галери, побивані з запорізьких гарматок.

Похитуються коло скель, коло книжок, покладених купками на долівці. Книжковий скарб, кольористий спинками, збився також по кутках, а далі піднявся, спираючись на вузькі полицки, по всіх стінах, аж до стелі. Частина затрималась на столі, цегла коло небудованої споруди.

На підвіконні та присуненому до нього табуреті — речі, найнеобхідніші для самітника: примус, таз, відро, каструля, миска, ложка, ніж і різні дрібниці в тому характері.

Кімната тісна. Якби хто-небудь взяв колосальну сокиру і відрубав шматок коридору, затулив його з однієї сторони стіною й вікном, а з другої — стіною з дверима, то мав би таку саму келію.

І треба додати літо. Хоч воно, заглянувши вранці до старигана, відійшло на гори, але золото його прозорою рідиною застигло в шибках на цілий день. В одному місці, на ранішньому прюзі, стеклось в огнистий червінець і тихо сунеться навкосо, поза шибкою.

Стариган, що видужує наодинці, кинув пальто собі на плечі, бо холодно йому; навіть електричну плитку на столі включив і вдихає повітря над нею: гріє бронхи.

## ІСТОРІЯ ХВОРОБИ АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

Антон Никандрович, посміхаючись, перегортає томик, а знає, що недалеко — з'явець, побачити якого неможливо: тільки в стані великої ясности душа відчуває його присутність. З'явець невидимий і одночасно білий, як алябастер; худий, кістки та шкіра! і на шиї в нього багряниста виразка. Поворухнеться Антон Никандрович, з'явець теж рушає з місця; через те доводиться кам'яніти, удаючи поглибленого в книжку. Дихати важко; щоб зостатися живим, Антон Никандрович вдихає теплий струм над електричною плиткою, хоч на дворі і в кімнаті тепло.

Хвороба, що в'язала Антона Никандровича до постелі, проминула, а з'явець незримо світиться біля вікна.

Бездітний філолог дуже любив свого вихованця, асистента Бориса Розумовського, хлопця роботящого, обдарованого. Покладав надії, як на сина. Під час мобілізації

Розумовського «призвали», і він служив на воєнному кораблі в Ленінграді. Писав, що служити тяжко; скаржився на нездужання. Медична комісія зрештою второпала: в Розумовського туберкульоза горла. Через місяць асистент опинився в санаторії для сухотних, на березі моря, і звідти сповіщав про свою надію на новий спосіб лікувати горлові сухоти за допомогою розчину золота. Вернувшись від моря, жалівся, що трудно ковтати їжу. Його помістили в клініку до «світил», і там він скоро став худнути і ходити нетвердо. Восени асистента похоронили. Тоді прийшла черга хворіти Антонові Никандровичу.

Він читав лекцію у флігелі — для «заочників». Ззаду віяло на нього січевим снігом крізь дірку від недавно вийнятого англійського замка. Надвірні двері, що вели в коридорчик, були розчинені.

Цілі тижні голова ціпеніла від грипи; потім з'явилася ангіна, а за нею запалення легенів.

Прийшли якісь чудні ускладнення. Багатирський організм подужав напасті, за винятком незрозумілого серцевого розладу.

Одного ранку, читаючи лекцію студентам другого курсу, Антон Никандрович відчув смертельну чорну неміч у грудях. Замок і поклав голову на катедру. Студенти винесли його і поклали в канцелярії на цератовій канапі. Приходив лікар; щось давав проковтнути, щось запити. У хвилину, коли трепет і болі в грудях стали нестерпними, Антон Никандрович тихо промовив: «Я вмираю...»

Приїжджала карета швидкої допомоги; лікарка, з невідомих причин зла на старого, недовірливо спитала, що болить, і сердито запропонувала серцеві ліки моментальної дії, з страшною назвою, на взірець «динаміту».

Довгі місяці після вибухової рідини Антон Никандрович лежав дома.

Студенти цілими курсами навідувались до нього; приносили троянди, ясмینی, жоржини. Завжди вони глузували з нього, незграбного старого слона, і глибоко любили за добрість і справедливість.

У березні старий почав ходити з бамбуковим ціпком по тротуару. Часто спинявся, про щось думав, як журавель на леваді.

Вернувшись у кімнату, брав дзеркало і, розкривши рота, розшукував виразку в горлі.

Одного разу він сказав Спиридонові Серпокрилу, своєму гостеві:

— Подивіться сюди! Здається, вона тепер велика.

— Хто — вона?

— Звичайно, язва...

Серпокрил прихилив голову, рудішу, ніж соняшник, схожий на фельдмаршальський еполет, і втопив прозеленкуваті очі старому в горло:

— Нема нічого.

— Неправда!.. Я сам її помічаю. Соромно дурити колегу. Ви завжди говорите речі, мені неприємні.

Серпокрил сміявся.

Розгніваний без міри стариган закутувався по щоки в пальто, що мало колір дорожньої куряви; сидячи, каменів на залізному ліжку.

Думка про неминучу смерть від горлової хвороби закорінилася до дна душі.

В скорому часі почав світитися з'явець коло вікна.

Полиставши томик, Антон Никандрович переводить погляд на незримого асистента і питає:

— Що на тім світі?

— Скорбота незносима!..

— Як?! Ви повинні ввійти в Едем, як чесна людина.

— Ні! Читав реферат: «Походження Пасхи». Серпокрил давав блюзнірські брошури і журнали. Вбили душу.

— А!.. Прокляття!.. Помщуся, хоч сам загину.

Закривши обличчя долонями, Антон Никандрович хитається всім тілом направо і наліво від душевної муки. Потім просить:

— Підждіть, — треба йти в електроводолікарню на процедури. Я скоро вернусь.

## ЕЛЕКТРОВОДОЛІКАРНЯ

Курс лікування Антона Никандровича наблизився до успішного кінця, дякуючи особистій допомозі від директора Інституту фізичних метод лікування — славетного психіатра Панфіліна.

Шоки в професора красувалися мов двоє яблучок, сорту «ранет», підпертих шовково-русявими вусами, що віяльчастими закінченнями спрямовані вгору: в напрямку до світлих, трішки опуклих очей та безхмарного повного чола з полисками. Одяг весь білий, випнутий на животі так далеко наперед, що психіатр спершу торкався двома гудзиками піджака до своїх знайомих, а вже потім тиснув їм руку. З причини завершення основ соціалістичного суспільства мав страхітливу кількість праці і, звичайно, прекрасний заробіток, практикуючи також приватно у вечірні години.

Він сам водив Антона Никандровича за руку, як дитину, до рентгенолога, доброго спеціаліста, доцента Медичного інституту; шептався з тим чоловіком під стукіт рам і потім потішав недужого: «Ого-го! з вашими легенями по десять кілометрів бігати!» Від рентгенолога водив до свого помічника діагноста, щоб той примушував лягати, сидати, вставати, нахилитися, бігати, крутитися, падати. При тому діагност увесь час обстукував і обслушував Антона Никандровича. А психіатр курих у кріслі з такого довгого мундштука, що доставав старому до грудей; курих, приплющував очі, але бачив недужого наскрізь. Вислухавши звіт помічника, він яблучками-ранетами виобразив погожий ранок і без слова подався в свій кабінет. Через п'ять хвилин вернувся з колекцією папірців; половина їх містила в собі процедури, половина — ліки. Продовжуючи погожий ранок на ранетах, добросердний психіатр склав папірці на долоні Антонові Никандровичу. Турботливо дивився в очі йому, читав лекцію: куди, коли до нього звертатися; що робити; що їсти; що думати; він загіпнотизував старого — всилив свою волю: жити, сподіватися! «Ми з вами покуражимося!» — сказав на прощання.

Безневинні папірці, доручені Антонові Никандровичу на початку, повернулись грізною стороною: бідного старигана замикали на ключ у колосальну залізну клітку, подібну до тієї, що для тигрів у цирку: кричали, хай сидить тихо, потім включали електричний струм. Після ув'язнення, возводили на трон, між двома пляновиками тресту, що відповідали за виконання профінплану. Антон Никандрович жахнувся, коли глянув на сусідів: чуби в них стояли, як хвости в павичів, а вуса ворушилися.

Після того люди в білих халатах зм'якли серцями; обмежилися тим, що загнали блискавки в скляні рури і стали ворожити ними навколо серця. Спробували, чи з Антона Никандровича добрий провідник електричного струму... для цього прикладали до шиї та поясних позвонків металічні пластини, крізь які пускали іскри. Перетворили Антона Никандровича в померлого фараона, закутаного в мільйони пропарених простирадл, сухих церат, ковдр тощо. Дедалі білохалатні ставали милосердніші; нарешті привели до стану блаженних, що, голенькі, склавши ручки на грудях, стоять по плечі в залізних циліндрах і всміхаються, відчуваючи, як неперечислимі цівочки теплої води б'ють і лоскочуть їх звідусіль.

Сьогодні, після процедури, Антон Никандрович заходить у скверик. На лавці, приставленій до кучерявих дерев, сидить — насолоджується повіями зефіру в зеленому царстві. В жили помалу вливається бадьорість від свіжого пошуму навколо. Світ створений для радості; і вона, поселившись на просторах, серед троянд, солов'їв, річок, дерев, хмарин, обзивається до того, хто вміє слухати її, найкращим дзвенінням, голубливим громом, який виростає і знімається над вселенським кросном струн, — гармонійно продовжений вибух гранати. Антон Никандрович ласкаво всміхнувся до зелені світу, взяв трость, покерував кроки до художнього музею — будинку з кар'ятадами, знеможеними вкрай під вагою — аж камінна шкіра на руках потріскалась.

## ГАЛЮЦИНАЦІЯ В МУЗЕЙНІЙ ЗАЛІ

В незглибній примиреності з світом походжає недужий Антон Никандрович по залах першого поверху, стіни яких обвішані темними прямокутниками в багетах. А з трьохсотлітнього мороку добрі фарби мерехтять: висвічуються лица, дерева, річки, хмари, заходи сонця з багряно-золотою курявою на дорозі, по якій, серед великопишної рослинності, проходять череди і пастух виграє на сопілку, і вторить йому круглогруда птиця. Творчий екстаз передається в кров; захват від споглядання успіху, з яким людина покоряє поглядами своїми довколишній світ — пізнає його,

вичаровує його на полотні, повторює своєю всепобідною волею красу його і робить власністю душі. Одна картина полонила потоком вражень, любих до замирання серця: стихії світові затихли, розласкались, мліють, як троянди в жароті, хоч від недалекого моря припливає свіжість; повітря з золотаво-кришталевою прозорістю; здається, сама радість невидимим привидом присіла на камені, милує непорушний цвіт; нечутно говорить: «Як тут гарно...» Пташки, відчувши близькість її, цінькотять, сюрлять діамантовими свирілочками, а звуки падають, ніби напровесні краплі з стріхи. Ллються в сяєві. Велика, щаслива безтурботність процвітання! Природа передчуває запліднення, від того так солодко дзюркотить у повітрі щебет і так пристрасно розкриваються квітчасті уста рослин. Небеса зацікавили, слухають, як б'ється серце землі від п'янокі нестямности.

Кладучи шорстку долоню на дерево поруччя, Антон Никандрович мармуровими сходами піднімається на другий поверх. Зиркає на антирелігійні плякати, почеплені в коридорчику; он — червоний трактор грізно насунувся на тонконогу фігурку в рясі, вона ж випручується останніми силами з-під переднього міжколісся і обома руками піднімає вгору хрест. Тракториста намальовано в білій сорочці; замість обличчя загальна пляма жовтогарячого кольору. В далені піднімаються доменні печі коло ниви: вони становлять фон для сцени переможного наступу на страхіливу силу «ворога».

Як людина дивиться на ближнього, що потерпів каліцтво чи смерть від нещасливого випадку, в душі її змішуються: страх перед жорстокістю неволі (нерозбірлива, кого наосліп поцілить, того скрушає — треба берегтися) і відносний спокій, бо небезпека проминула, а то самому б довелось лежати; виходить: я присутній тут ніби після своєї можливої загибелі; з'являється цікавість до нещасливого випадку на вулиці, цікавість до надзвичайного, така сильна в нас. Тільки в найсокровеннішій стороні серця говорить, мовби огонь заплаканих свічок, милосердя, спочуття до муки людської... воно само; воно наодинці; відокремилось, ридає; його терпіння виходить за межі нашої фізичної особи, приєднується до незнаній нам духовної стихії життя, найтоншої з тих, що існують невидимо.



Приготувавшись інстинктивно до спротиву — в тому випадку, якби хто-небудь спробував зненацька закинути близькість чи спорідненість із осмішеною фігуркою під трактором, Антон Никандрович завертає в залю сучасного малярства. Зупиняється перед портретом Туркота-Семидзвонника, поета, що з першими збірками виступив під час революції. Вірші його прозвучали, як гомін на кобзі чарівника, з'єднавши в собі гармонію української пісенної мови — з драматизмом серця, розкритим через безконечно милі та оригінальні метафори на зоровому матеріалі всесвіту. Ритми його сприймалися, мов танковід квіток у сні. Була весна в українському житті — вона торкнула струни в серці поета.

По довгій і тернистій еволюції гросмайстер вірша став бардом режиму. В дротяній клітці офіційної ідеології висвистував сірі, наче штукатурка на касарнях, частушкоподібні балалайковотонні штукенції. Спьякатизовані метафори мали смак табурета, який з наказу треба гризти в шкільних хрестоматіях.

Душа народна розп'ята на Голготі; а Туркот-Семидзвонник висвистує одочки можновладцям, затуляє просвіт у храмовій завісі — стандартною мішковиною, витканою з ідейок, що їх сатрапи вижували, нудячись над брошурою. Зрештою, Туркот-Семидзвонник остаточно закрив рану свого серця орденем і з непорушним обличчям сів у фотель міністра.

Волосся в просивинах випружинюється з рівної зачіски і обрамлює чоло. Вираз видовженого, чисто виголеного обличчя — гордий; за неоправленими шкельцями, в близькозорих очах, затаїлась думка, що звикла сягати далі, ніж телескопи. Краватка, туго стягнута, чорною прямизною різко контрастує з сніжно-білими скосинами комірця; також різко визначається, аж огніє, на темно-синьому шевйоті орден. У всій фігурі замкнутість. Випростаність. Внутрішня, чисто духовна напруженість. Переповненість іскрами в нервах, як буває в чутливих людей, коли проходять по вселенських терасах перші акорди Бетговена.

Взяв крісло Антон Никандрович, сів напроти портрета і пильно дивиться; дивиться безкінечно довго — так довго і так зосереджено дивиться, аж поки на полотні обличчя здригнулося і губи щось промовили.

— Що ти собі заподіяв? — шепоче Антон Никандрович.

— Знаю, — відповідає портрет, — знаю, що думаєш. Так треба було...

— Ой, ні! Помиляєшся. Навіщо освячуєш торттури для духа, що сам його ж пробуджував. Ти звав до справжнього призначення.

— Тш-тш, — поет підняв палець і кинув поглядом на сторону, — тихо говори, бо кожне слово стежать. Вони майстрували в стіни апаратики.

— Мовчу.

Через хвилину Антон Никандрович говорить так тихо, ніби божа коровка до сусідки:

— Ну, хай би ти руками рухав, мовби освячуєш; а навіщо ж протинародні думки впинаєш у гарну форму і калічиш її?

— Побудували механізми, що відзначають кожну думку під черепом.

Портрет з нестерпною мукою скривлює уста.

— Гаразд. То міг би хоч почування зберегти, а ти й їх віддав на службу.

— ...Відзначають тремтіння краплинки крові в серці...

Портрет заплющує очі від страждання.

— Що ж робити? — в розпуці вишіптує Антон Никандрович. — Зрештою, міг би хоч віру сховати в тайнику душі.

— Неможливо. Вони й віру віддзеркалюють. Я в залізінім персні. Благаю: ні слова.

— Зараз скінчу. Твій дух пішов проти сумління народного...

— Ні! Не так! — протестує портрет. — Я маю глибоку рацію, віддаючи душу на загин.

— Яку рацію?

— А от прошу. Я маю інстинкт, як птах... я чую, звідки гроза; чую, як кують гармати, кулемети, гвинтівки на погибель Україні... вистругують шибениці, — вішатимуть. У ворожому стані на Заході постановлено: знищити український народ; викоринити його з чорнозему, а поселити німоту. Чую: смерть підходить до границь. Кличу, кричу, попереджую!.. Бачу: лжехрами в Німеччині височіють, служба правиться — сатанинська служба; замість

Євангелії книга з чорною готикою... і заповідь накреслена: «Вбий кожного ненімця; якщо ж залишиш жити, — оберни собі в раба! Всіх одури, бо це дозволено; і над всіма знущайся, бо це дозволено: ти надлюдина!.. Забудь милосердя! Полюби кров, що дзюрчить із простреленого серця кожного, хто ненімець; зроби злочин чесною... Насмійся з святого! Роздави совість, як гадюку під залізною п'ятою, бо вона — отруйний забобон, бо вона розслаблює волю надлюдини — пана! Будь, як неспотворений твір природи, тигр — вірець твій! Будь, як тигр: насолоджуйся криком жертви, сій руїну і смерть... Накреслена заповідь, potwierджена печаткою — знаком черепа. Цілують книгу, клянуться на ній; і того, хто склав її, називають: пророк. Бачу, чую і от напинаю вітрило на кораблі самопожертви, кораблі порятунку. Іншого виходу нема. Північний режим протиставляю смерті. Народ рятую!..

— Помилка! — вишіптує Антон Никандрович. — Ти ж бачив голод тридцять третього року: отакою мукою північний режим нищить народ і однаково ж відкидає милосердя, зневажає людину, як худобу; вона для нього — нікчемна, треба вбивати, щоб рештки зробити слухняними слугами і кинути світ до підніжжя червоного трону; впроваджує заповідь сатани; насмійся з святого...

— Правда! — сумно згоджується Туркот-Семидзвонник. — І тому розділимо ролі: я кликатиму до війни з німецькими жандармами смерті; ти — з московськими.

Антон Никандрович водить пальцем направо і наліво:

— Ні-і, так не можна... Треба разом опиратися проти обох, бо буде братовбивство.

Поникає головою портрет — говорить:

— Завдання перевищує мої сили. Якби ти знав, як важко триматися мені проти одного ворога. Змушений виймати душу свою з грудей; робити кобзу з неї; струни натягати з нервів свого серця; обвивати їх золотою ниткою думок і награвати мелодію в тон команді — мелодію в тон скаженому скреготінню володаря, що мучить людинність. Роблю так, бо смерть московська розтягнута на століття, і можна надіятися на несподіванку долі; а німецька смерть швидка: за десять років сконає остання українська людина.

— Уявляю, як вам тяжко!

— Страшно. Рятує тільки інстинкт самозбереження: я будую з нього шибеницю собі самому; високо вішаюсь — віддаляюсь від пашеки дракона, що роззявляється внизу. Петля туга; затягається зовсім помалу. І тому я маю час вигравати на кобзі мелодію, приємну потворі. Слухає вогнеязика і спиняється. Треба вам знати, як я її зачаровую: нарочито співаю з справжньою щирістю; відкупну мелодію творю, як свою власну найзаповітнішу мелодію, бо інша ні до чого. Перестаю собі вірити. Вбиваю в крові свого мозку, в надрах свого «я» останній опір, бо навіть іскорка його зрадить мету: я загину на порозі нового світла, на порозі соняшного раю, що робиться дійсністю; раю, до якого прагнуть знедолені держави трудящих, в якій немає жодного паразита. В ній — радісний труд. Честь. Пошана до гідності «сірої людини». Соціальна справедливість. На брамі — вартовий з полум'яним мечем. О, моя мріє золота! Стою на сторожі коло тебе, непорушний, як скеля. Мені судилося скласти перший хорал в ідеальному суспільстві, що про нього думали світочі людства. Рвуться з кобзи акорди мої — серпневий грім... соняшні мечі снопами летять, прошивають гідру варварства.

Останні слова, повні гніву, звучали так патетично і дзвінко, як залізо на заводі — луна пішла по залах.

Портрет примружив повіки; застиг мов мармур: ні рисочки почуття, тільки грозова ненависть і презирство. Згодом обличчя зм'ягчилось. Губи здригнулись від болю.

— Вони закатували б моїх братів і сестер з дітьми. Так і сказали: ваше ім'я настільки відоме, що коли буде не з нами, то становитиме силу, ворожу для нас. І ми вас знищимо з усіма родичами. Якщо хочете врятувати їх, робіть вирішальний крок: все буде гаразд. Почесті, нагороди, багатства посиплються на вас, як дощ. Так і сказали; і я, щоб порятувати рідних, навіки занастив свою душу. Тільки той, хто має ніжне серце, зважиться на мій страхітливий вчинок. Тонучи в пекельній воді, я, душа пропаша, знаю, що рятую найдорожчих... Осудіть! Прокляніть! Благаю вас! — застогнав портрет від душевної муки.

— Чоловіче! — раптом звертається Антон Никандрович, притишуючи голос до нот, слабших, ніж торкання пелюсточки об пелюсточку. — Ви перехитріть...

— Ш-ш! — розширює очі і піднімає брови портрет. — Підійдіть сюди, я щось скажу!

Антон Никандрович припадає до рами і наближає вухо аж до полотна.

— Я складаю дрібненько писані твори в бляшані темно-червоні коробочки з-під індійського чаю. Вночі виходжу в сад. Копаю глибокі ями й зариваю коробочки на дні; а зверху яблуньки насаджую... В саду, коло моєї квартири, довгі ряди дерев, що, виростаючи, під своїм корінням ховають скарб. Жива сітка обплутує — земля закриває крики моєї душі...

— Де ж ви пишете? Скрізь — апарати.

— О, я винахідливий! У саду були гробки — там спочивали предки колишнього домовласника. Заціліла тільки одна могила з гранітною плитою і дерев'яним хрестом. Я перебудував її: вийняв кістяк і поховав по сусідству; вичистив домовину, — вона чудесно збереглася!.. обклав її старими газетами. От підходжу, піднімаю плиту і влізаю в могилу. Опустивши плиту, вмощуюся в домовині, як звичайний мрець. Накриваюся віком, поставивши поруч свічку; падає світло на папір, і я тоді блаженствую.

— Коли ж рукописи викопаєте? — цікавиться Антон Никандрович.

— А навіщо? Як пропадуть під корінням, то й добре.

— Не розумію...

— Дуже просто: бляшані коробочки поржавіють, розпадуться під тиском коріння, що розширюється. Припавши до тліну від моїх папірців, воно всотає їхню сутність і з соками винесе нагору, в гілки, в листочки. Як закиплять яблуні молочним цвітом, то в кожній пелюсточці аж засвітиться все, що родилося з мого серця. Будуть люди приходити, дивитися, говорити: «чудесний цвіт!» І поети з-посеред тих людей відчують неодмінно, що світиться, промовляє, шукає собі живого слова. Змушені будуть відтворити зміст і красу мого чуття, що похоронене навіки. Запевняю вас! Я й сам так би зробив.

Портрет говорить, а сам блідніє, ніби розтає в імлі. Антон Никандрович відхиляється від нього і випростовується; золотисті цяточки масою пливуть перед очима.

Пересиджує в кріслі старий, поки цяточки згасають, а тоді спішить до виходу, до цілюшого повітря. Він собі

розмірковує, йдучи додому: «В надмірному збудженні почав я перебирати відтінки того враження, що справляє портрет, і, хай йому абищо! — доморочивсь до галюцинації. Властиво Туркот-Семидзвонник задкує до безодні і прославляє свого терзателя. Пісенна сила діє в зворотному напрямку, а однак і в казенних творах зберігається мова: незвичайна, як заклинання; з таємничою могутністю, як ворожбитство; і прекрасна!.. Ні, без небесного світла краса тільки облуда, інструмент зла, чортівська справа!»

Шокроку Антон Никандрович правою рукою тяжко спирається на трость, а ліву широко відкидає на сторону; машинально зриває листочок з липи, нарівні з капелюхом, і пучками обторкує пухнату зелень.

## МОРД

Стурбовані громадяни збираються в гуртки і знов розпорошуються біля «комодної» озії; так метушаться комахи, коли жорстокосердні гульвіси чи пильні дослідники розворушують їхній гуртожиток. Біля дверей біліє міліціонер: сфінкс! тисячолітня непорушність на обличчі...

А пергаменований чоловічок, знервований, як на пожежі, переходить від гуртка до гуртка, поблискує огниками страху в очах.

Антон Никандрович і собі притуляє обличчя:

— Що сталося?..

Мовчання замість відповіді; на щастя, пергаменований підходить по знервованій орбіті, щоб десятий раз повторити оповідання:

— Я прокинувся від страшного крику, виглянув на вулицю, — а воно починало сірити, — нікого нема... курю, аж ось двоє виходять з дверей! Тоді я надів плащ і — на вулицю, до них:

— Хто кричав?

— Провалюй! — сердито сказав передній.

— Хтось кричав у сусідній квартирі...

— Гляди, щоб у твоїй ніхто не закричав. Марш додому!

— Не піду, — сказав я.

Вони перекинули мене на тротуар і побігли, як собаки; я схопився та за ними... вибіг на вулицю «Зелену» — нема,

десь зникли. Вернувся сюди, заглянув у сусідню квартиру, — жах!..

Мініятюрний старушок, чистенький, ніби на срібній медалі, зблизився до гуртка і наставив до вуха долоню:

— Що тут? — торкає лікоть Антонові Никандровичу: делікатно, так пилінку струшують.

— Мабуть, злодійство.

— Убили дитячого лікаря, Криловського, — свідчить пергаменовий.

— Криловського?! — відсахнувся старушок. — Убили?! Найшляхетнішу людину... — Боже!

Поклав собі старушок долоню на чоло і пішов до акації, крізь яку проривалося світло. Пергаменовий продовжує:

— Я заглянув до професора в кабінет — нема нікого. Напроти розчинені двері, до двох сусідів... вони з однієї установи; з якої, — це не моє діло. Я заглянув — і там нікого нема. Тоді я пішов до ванної. Дивлюсь: під стіною скорчений чоловік лежить; руки назад повиламувані, сорочка вся чисто змочена кров'ю: мабуть мучили. Губи і щоки відрізані, можна в обох рядах зуби рахувати; ніс теж відрізаний. Одно око виїняте, а друге перерізане надвоє. Горло посічене, як і груди, видно, бритвою. Кров на долівці, на ванні, на тепловій батареї, патрали людину, як звіра. Я глянув і затерп; не можу з місця рушити. Так мені погано стало, мовби хто молотом у груди вдарив. Я вхопився за одвірки, отямивсь, а тоді на вулицю. Вдихаю повітря і весь тремчу.

Свідок ілюструє оповідання — жестами. А мову перехоплює жінка з чорними, як вугільний папір, косами, одягнута в халат, що на ньому — райдужнокрила зграя.

— До професора вселили двох напіввійськових, а йому залишили тільки кабінет. Сьогодні вночі ми чули, бо стіни в нас тонкі, що там було гуляння та випивання. Професор виходить і просить: «Затихніть!» На нього накричали, і він вернувся в кабінет; ходив з кутка в куток. Перед самим ранком він закричав, що треба бути людьми, що він заснути не може, а скоро йти в клініку: там ждуть хворі діти. Як він допоможе їм, коли в самого важка голова?.. сказав: «Так заважати іншим, як ви, можуть тільки хулігани». Зчинився гармидер; затупотіло, завовтузилося; мабуть, п'яні

кинулися на професора і потягли в ванну. Розлігся такий страшний крик, що всі в домі попрочкались, а не сміли зайти в квартиру до професора, бо знали про тих двох... ну, що то — з установи...

Жінка перестала говорити: підняла ліву руку і нігтем великого пальця водить по нігтеві підмезинного; а правою рукою поправляє халат на грудях. Чого зацікавила уста, охочі до мови? На кого поглядають скося очі — два світлечка, вибрані з чорних діамантів? Поглядають на суб'єкта, що від диньоподібної фізіономії вухо в нього відросло, як лопух, відкопилось до бесідницького гуртка. Поплямлена спина повернулася в «три чверті»; черевик поставлений закаблуком на стерту цеглину, а передком похитуваний на вітерці — ...не то що уста в гарної жінки — в солов'я заціпеніють!

Антон Никандрович помітив, як ворухиться, як зростає в його сторону замузаний мускулястий лопух, і тихо «змився». Хотів кинутися в напрямку до гнізда свого, а заглядев діягноста Колодкевича, що піднімався цементовими східцями до страшних дверей. Колодкевич — найближчий приятель покійного; довгорукий, з велетенським вигнутим хребтом і гострими ногами, подобина старочасного ящура. Два роботяги: височенний, понурий діягност і середній на зріст дитячий лікар, ретельно виголений — лагідна усмішка на обличчі — становили пару, повну різкого контрасту.

Не було в місті другої людини, шанованої, як дитячий лікар Криловський! Матері та батьки малих дітей дивились, як на подвижника. Сотні дітей порятував він від певної смерті, а тисячам інших поміг у тяжкому стані, тому його клініка на околиці стала місцем своєрідної прощі для батьків — громадян міста. Авторитет керівників міста, що кували безкінчений ланцюг адміністративних нісенітниць і не могли дати ради ні з санітарними обставинами, ні з мешканевою скрутою, ні з постачанням і ні з якою іншою справою, що зачіпала добробут, а навпаки: всіма страшенно «партійними» діями доводили місто до розпачливої занедбаності, — всі ті авторитети блідніли перед ім'ям дитячого лікаря.

Вертається Колодкевич, ступає по цементових східцях — так, немов при кожному кроці підрубують щико-



лотки... валиться то на правий, то на лівий бік, а долоню тримає на очах.

І від того страшно стало Антонові Никандровичу. Скоріш додому!

«Я в царстві сатани, — йдучи геть, відзначає стариган, — напевно: в царстві сатани; розбійники, великі й маленькі — розпорядчики... розбійники; скрізь розбійники».

В течії думок настає розрив. Думка про життя, яким керують розбійники, застряє, як розжевлений цвях, в свідомості; мучить здогад: а що як справді, розбійники захопили стерно і спрямовують народи в прірву, і сміються з них?

З'являється в уяві кінь, запряжений в дροжки; пасажири, розбійники, щосили батожать тварину і регочуться. Перед очима тваринки почеплена табличка з написом: «Ідея» і з образом шаньки, повної вівса. Кінь летить до краю безодні, давлячи і калічачи стрічних, а розбійники з азартом стьобають його і збираються сплигнути в останній момент на землю.

Картина така небезпечна, що Антон Никандрович оглядається, чи хто-небудь не помітив її, і зауважує, на відстані півкварталу, жовту фізіономію, якій належить лопух. Пожований суб'єкт волочиться назирці. «А! стежить, але перехитрю»... Замість повернути ліворуч на коротку дорогу додому, завертає Антон Никандрович на праву сторону; раптом спиняється перед величезними двома статуями з бетону, тими, що допіру — з дροжок. «Гм», — нехотя стариган вертається назустріч лопухові на жовтій голові, а той моментально — назад! Дивився стариган, аж поки лопух, озираючись, зайшов за ріг. Тоді блискавично креснув Антон Никандрович через браму і обкреслив криву поза флігелями. З ласкавою поспішністю відповів студентам на привітання; поспішив проз «анатомку» до другого виходу з двору. Біля дверей «анатомки» побачив коня, запряженого в гарбу. «Як він опинився тут? — здивувався Антон Никандрович. — Ага! розумію...» Гарба навантажена голими трупами, як на возовиці. Підводчик потяг згори величезного мертвяка; тримаючи за стопу правої ноги, перевалив собі на спину і поніс до дверей. Ліва нога нещасного покійника відкинулася в повітрі, а голова, між

повислими синіми руками, заскакала, б'ючись об каміння, що ним геометрично вимощено двір.

Кінь, фіялковоокий кінь вороної масти, промовив до Антона Никандровича:

— Чого дивишся, діду? Іди скоріше геть, бо й з тобою те буде!

Антон Никандрович вихопився з двору через другі ворота; обкружив квартал і пішов низинною дорогою, по колишньому річному дну, до свого кубла.

## ПРИРОДА І ХАТА

Антон Никандрович сидить на ліжку і дивиться крізь вікно на шпака, що встрибує в свою келію, підняту на сірій жердці з покрівлі сусіднього домика. Заплющивши очі, переживає стан нервового збудження, без зорових вражень. Потроху заспокоюється і відчуває, що в повітрі морозно. Включає електричну пічечку на столі. Вдихає теплий струмок над ясно-червоними спіралями: легко і приємно на серці.

Асистент з горловою виразкою зник; з'явився натомість Олександр Астряб і попередив:

— Жінка, на прізвиське Молоточкіна, казала, що прийде підлогу мити.

— Молоточкіна?.. Не жінка — комета! (помарилося: комета розбиває землю, а срібний старушок ридеє під акацією).

Астряб розчинив вікно; так широко розчинив — голубі вітрила хлюпнули в кімнату, вдарили об стіл.

— Що ви робите? — скрикнув стариган, замотуючи собі горло картатим зеленим шарфом.

— Не бійтесь повітря! На дворі тепло.

— Я вернувся з лікарні і знаю, що надворі тепло. Але мені холодно.

Антон Никандрович сильно підкреслив голосом слово «мені». Запротестувавши проти свіжого повітря, він через декілька хвилин відчув, як солодко, як розкішно вливається в груди тепло; як приносить в жили і в рамена молоду міць.

«... Самому дивно, — думає він, — чого сиджу в окаянній кімнаті? В'язень чи що?»

Астряб припускає:

— Було б непогано пройтися над річкою.

— Ви думаете? — перепитує стариган і береться за капелюх.

Вимальовується перед очима світлошоколядна річка — спокусниця; річка, що мчить орлицею, проводить праве крило при глиняних кручах, ліве — при дамбах та вербах.

Антон Никандрович поспішає, під руку з молодим приятелем, вибратися з осоружного півтемного коридору, з вулички, перерізаної чорним струмком, з вокзального району, повного свисту, шипіння, брязкоту, вугільної порохняви, перемішаної з парою над блискучим тисячострунним рейком і коробчано-червоною гусінню поїздів, — поспішає, ступаючи по високому мостику з залізними перильцями, до зеленого надбережжя, звідки гори видно.

Немає в природі торжественнішого твору, ніж камінні будівлі, вкороновані снігами та овіяні лазурною красою небесною; здається, там перебуває — в найвищому місці на землі — від споконвіку непокірний дух: примушує людину з божевільною сміливістю, йдучи на смерть, кидати прокляття в обличчя всевладному, хто поневолює і змушує миритися з ницістю.

Магнетично-синіми самоцвітами, з'єднаними в безпервну низку, заступають обрії гори.

Антон Никандрович довго дивився в далечінь, зворушений і зачарований.

— Олександр, чого вони манять до себе? серце забирають; я не маю спокою, дивлячись на них.

— Здається — прагнення до чудесного, що нам привиділося в дитинстві; але ми не знайшли його, коли повиростали.

— Можливо. А ще?

— Іти по страшних стежках: небезпека манить.

— Ви любите мандрувати?

— Дуже. Через те й стратив юність.

— Не жалійте! Я хотів би скинути тридцять років — ви молоді, не уявляєте цього почуття. Старість ми помічаємо на собі несподівано, багато разів підряд; і кожного разу сприймаємо, як хворобу, як нещасливий випадок, що тра-

пився з нами; думаємо: це не обов'язкове, можна було запобігти... Бо душею ми ж молоді: душа не старіє!

— Одне запитання, — сказав Астряб. — Припустім, вернулася молодість... яка мрія була б найбільшою?

— Мрія? Розкривати світ, як поему — на сторінці чи на листку притулилась червона комаха... Споріднюватися з свіжими силами навколо. Поки відгороджені ми від природи стіною друкованого паперу і безглуздим ладом, — немає нам ні щастя, ні здоров'я. Замість утраченого блаженства — пиятика, розпуста, гра чорних пристрастей; омани бродять навколо душі, витанцьовують непристойний танець під роздерисердний вереск. А скалічена природа мститься: стьобає бичами недуг, аж поки, як порожні колоски, поляжемо в передчасній старості. Замість того, щоб хоч мужньо відійти від життя, відійти з примиреністю, ясністю вечірнього сонця, ми з прокляттям катованого звіра віддаємо останній подих. Посліпли душами, загубили природу, як священний дар. Маса часописного друку, що з злими лайками день у день котиться перед очима, стала любіша від моря. А я ж люблю солоний вітер, що зриває піну з прибою, мов воїн — хорасанську намітку з бранки... вітер від сонця, самотнього, ніби перлина в мушлі. Здається, стихія моря належить юності, це — правда?

— П'ять років збосякував при березі.

— Але не думайте, що повертаю до минулого. Цікаво, скільки до моря? Буде сто двадцять?

— Приблизно, буде.

— Ох, далеко; а ввижається: чую, як стугонить за горами; чую, як дихає.

Антон Никандрович трішки повертає голову і прислухається.

— Ні, мовчить! Ви не думаете, що я — чоловік ненормальний?

— Нормальніший, ніж я.

— Перебільшення! Мандруємо далі: от — ліс... його загадковість і небезпечність, особливо — небезпечність заплутатися в гірках...

Раптом Антон Никандрович заговорив, ніби зовсім інша людина:

— Постійно жити в лісі — погано, як і коло моря. Я скажу чому: голодно! Голодно і нудно. Правда, в лісі

привітніше, ніж коло моря: тут кожна рослина прихильється; на поляні повно злагоди, теплого цвіту; все різноманітне, близьке до душі, — не так, як на морі, де очам гарно, а все холодне, крім каміння та піску...

— В такому разі, — сказав Астряб, — не розумію, чому так манить вас?

— Голубчику, я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря, чи в лісі, чи на горах. Але мандрувати! Подивитись і — додому: в степ... що може бути краще за нього? Помиляється, хто думає, що на світі є Едем, прекрасніший, ніж степ!

З поглядом, зверненим до степу, якого тут, коло кручі, немає, тільки мріється світлою просторінню, — стоїть стариган; уста згортає, ввібравши шпакуваті волосинки з підборіддя.

Видиво присвітлює до обличчя; можливо — річка, що віддзеркалює соняшний огонь.

— А село, — говорить Антон Никандрович, — до чого довели його?.. гнилі стріхи, продрані вікна. Колгоспні злидні дивляться через поріг. Замучені люди в лахмітті ходять, як тіні; виконують осоружну працю, з якої нема прожитку. Жорстока, до найпроклятішої безнадійности, їхня доля.

Такий тепер степ... мучиться, але до серця його найдужче промовляє страждання людське. Немає мудрости більшої, ніж та, що вітає над ним: мудрість милосердя...

Хто здійнявся до найвищого ступеня чеснот, нехай прийме останню мудрість — милосердя в страшному, повному безперервного терпіння, щоденному житті. Там небо відкривається... Спаситель, що про нього ми забули, стоїть у високостях; простягає руку над нужденною хатою серед вишневого цвіту.

— Правда, — сказав Астряб, — але замість нормального життя люди в благословенній хаті весь час катуються.

— І що ж? Так було споконвіку: кого обрано для провіщення, терпить іспит. Серце удосконалюється — з страждання зростає добрість.

— Згоден. Але я вірю: і в нормальному житті народ спроможний удосконалитися...

— А я хіба не вірю? — аж кинувся стариган. — Людина не мурашка — титан! Страждає, прикута до скелі, а вирветься! ще десять років з гаком — і вирветься. Оживає душа моя, Олександрє! Хоч і старий я, — серце молоде. Ходім цією вуличкою, за нею висока алея.

Стариган спішить, вибурмотуючи під ніс: «оживає», «знову», навіть мугикає мелодію.

В більшому крисами, ніж орбіта місяця, сірому капелюсі з темною стрічкою; в літньому легенькому пальті, зовсім темному, — завширшки з виораний лан, полатаний на ліктях, — спішить він до стародревніх лип, шокроку спираючись правою рукою на трость, а ліву незграбно волочучи в повітрі, чорний лебідь — підбите крило.

## ДВІ ТРУНИ В КАРМІНДОНИХИ

В алеї, крізь склепіння якої проривається ясність, недалеко від столітньої липи — Антон Никандрович і Астряб.

Темно-русява, переткана сивизною, струмує в Антона Никандровича борода на грудях.

Піднявши трость (завершену головою слона з кости), старий показує на вивірку, що збігає по лушпайкуватій корі наниз, до притіненого моріжка. Астряб і собі впинається очима в звіратко.

— Сховаймося! — шепоче старий. — Вона боїться нас...

Обидва виходять з алеї до масивної брами під осоками, що тільки й знають — тремотіти білястим листячком. Обпершись об брамові стовпи, перехожі стежать вивірку, як вона перебігає по травиці.

Глянув Астряб навколо і пальцями стрельнув:

— Ми під ворітьми в Карміндониhi.

— І що ж? — відказав неухажно Антон Никандрович, і знов — пильнувати вивірку. — Читає на картах старенька?

— Ставить на ноги всіх, кому обіцяно ящик з музикою.

— Чуму проганяє?

— Здається; рак і сухоти — напевно. Примушує тонну моркви з'їсти.

— Гм, сфера фантастики. Хіба з цікавості зайти?

Старий добув двадцять карбованців і відчинив великанську хвіртку, що заскреготіла, заглушила зойк недалекого паровоза з надрізаною горлянкою; проходячи крізь хвіртку, в секунду, коли стих і дерев'яний скрегіт, і зойк паровоза, він почув ніби оклик, ніби шовкову струну на скрипці: «вернися!»

Оглянувсь, — нікого нема; вивірка вибігла на соняшну пляму край моріжка і дивиться.

Антон Никандрович заплющив очі з мускульним зусиллям, знов розглянувсь, навіть протер очі долонями, — нікого! Середніми пальцями вуха протрусив і гостро прислухався.

— Ви чули що-небудь? — спитав Олександра.

— Нічого.

— Чорт зна, що твориться, — з досадою сказав Антон Никандрович.

Дім серед зеленої журби берізок, до ганку якого підступили перехожі, нагадував скарбівничку — випиляними з дошок орнаментами на піддашках і мідно цяцькованою дахівкою.

Обережно: стук! стук! у сінешні двері — відклику ніякого, і клієнти зайшли без припрошення. Біля внутрішніх дверей переглянулися, знов поторохкали зігнутими пальцями.

— Прошу ласкаво! — ніби в дзвоник ударило крізь двері.

Ввійшли: привіталися. В кімнаті півтемрява, бо вікна завішені. Клієнти, як звикли очима до сутінку, зауважили красну жінку, темноволосу — світлооку, і дівчину, що стояла поруч жінки, затуляла собі обличчя. Світло, такого мерехтливого тону, як на струхлявілих дубових трісочках, коли приском жаріють уночі, — лле від високого дзеркала, приробленого до стіни. Куріє таганчик. Дим кучерявиться в рефlekсах від скляної поверхні, звивається в змійки. Ворожка, вбрана в вишнево-червону сукню, простягає пальці і, відкривши обличчя дівчині, накладає на нього масть: темно-бронзову, з густою тягучістю меду.

— Прошу сідати на канапі! Я зараз звільнюся.

Обличчя пацієнтки страхає присохлими струпами: потравлено його й спотворено. А струнка постать! Весняна тополя — в дзеркальному свічінні.

Пошептала чарівниця над нею і стерла масть краями вишитого рушника. З прозорої скляночки побризкала дівчині в обличчя: частенько поторкала хусточкою... вигоїлося обличчя!

— Іди, молода, іди, моя доню! Кохайся, доню, та розум май!

Рушник відкинула та хусточку на піддзеркалок, відійшла до столика — мити руки в порцеляновім тарелі.

Тоді побачила дівчина відсвіт свій у дзеркалі, — зраділа дуже, долоні собі до грудей притиснула:

— Дякуватиму вам, благодійничко, — залебеділа сердешна, — довіку дякуватиму!

Вийняла з гаманочки гроші, поклала на піддзеркалок, біля хустки, і вибігла з хати.

— Приклад нерозважності, — докірливо сказала лікарка, сівши в крісло. — Загавала краля з одруженим сусідом, начальником кримінального розшуку... мабуть, чули про Нарцисова? Його жінка спроваджувалася з «авоською» базарювати, а він на персональній автомашині марки «ЗІС» орлом вертав під квартиру. Клав на стіл трофей — череп, знайдений десь у підвалі; обпирав об нього книжку поезій Туркота-Семидзвонника в перекладі на російську мову і придавлював знизу семизрядним револьвером, тоді сторінки рівно будуть розгорнуті. Брав пляшку шампанського, кликав сусідку, щоб справити переможний ефект. Приспівував: «Вийду я в бесідку, обніму соседку...» Успіхи були мізерні, хоч дівчина пригублювала скляночку. Одного разу жінка Нарцисова рано вернулася з базару, обтяжена гускою. Застукала благовірного, як він борюкався з сусідкою коло ліжка; звичайно — скандал!.. Увечорі, перестрінувши дівчину при вході в умивальню, жінка Нарцисова линула їй в обличчя сірчаної кислоти.

На суді Нарцисов став, як мур, на оборону жінки — проти спотвореної дівчини. Свідчив, що сусідка сама йому на шию вішалася, а він, самовідданий охоронець громадської безпеки, був стійкий, наче Йосиф Прекрасний. Дівчина плакала, повторювала, що Нарцисов говорить неправду, — хто ж повірив?.. Повірив тільки один — її попередній кавалер, до якого була неуважна: робітник нафтоперегінного заводу. Він знайшов для дівчини нову кім-



нату і заручився з нею. Порадіє хлопець, бо наречена вернула собі вроду, а на додачу порозумнішала.

Відьма зітхнула і скинула очима на гостей:

— У вас яка справа?

— Високодостойна пані, — почав Антон Никандрович, — ми наважились турбувати вас, бажаючи знати майбутнє. Крім того, я хочу, за вашою допомогою, позбутися хвороби серця — тяжкого ускладнення після грипи.

Чарівниця підвелася, легенько позіхнула, при цьому — ритмічно поторкала собі уста стрункими пальчиками і вийняла з шафи аптечну склянку, з якої набрала сухого зілля — сипнула його в полум'я. Дим підійнявся над таганчиком при дзеркалі. І там стало чудно привиджуватися: чорний півень налітає на півня червоного; клює і мордує його: валить на землю і довбає очі. Переможений півень зненацька підскакує і кидається на ворога: так дзьобає, що вбиває відразу.

— Чи ви зрозуміли? — спитала чарівниця.

Клієнти вклонилися.

Тоді повела в сусідню темну, мов підземелля, кімнату, щось у повітрі розсипала з жмені, пошепотіла пристрасно і ждати стала.

Просвітліло на височині грудей, і поволі окреслилися дві труни: червона і зелена.

— Дивіться всередину! — звеліла господиня.

Зазирали гості в червону труну і, нажахані, відсахнулися: вгледіли кров... трохи несповна її. Отямившись, заглянули в зелену труну і замиливалися на дорогоцінності в ній: золоті келехи, діядеми з перлами, серги, перстені, безліч речей. Стояли вчудовані гості над скарбом, аж поки видиво зникло; призвичаєними очима розглянулися по кімнаті — нічого немає... чотири голі стіни. Жадного навіть горняти на підвіконні, щоб містилася хоч одна галузка ясинова.

— Виходьмо! — прочинила знахарка двері. — Кров у червоній труні віщує велику війну: якщо й скінчиться братовбивство, то скоро доля знов зажадає жертви — ось чому труна несповна. Ще раз повинна пролитись кров... згинуть ті, що мучать людей і вбивають. Як налетіть червона труна до краю і геть відійде, тоді почнеться побут щасливих людей, без смертельного клопоту. Людям нале-

жатимуть усі багатства; тільки одна думка буде страшна: що кожному, серед добра і втіхи, суджена смерть, на це і вказує сама зелена труна. Вам обом приведеється бути на війні, хочете чи не хочете, то вже краще свобідною волею стрінуги призначене. Обом суджено скропити кров свою на ґрунт, а потім... потім багато мандрувати. Ви ж обидва цього хотіли! Знайте: все, чого ми бажаємо, здійсниться, але не тоді і не так, як думалось. А вас, — звернулася врожка до Антона Никандровича, — попереджую: бережіть-ся моря! тільки його бійтеся! більше нічого.

Після цих слів подала старому гранчасту склянку.

— Візьміть і випийте!

Антон Никандрович послухався. Відчув, як холодний трунок розливається під грудьми і як після цього зразу починає з оксамитною м'яккістю, з невисловимою приємністю битися серце.

— От, — сказала відьма, — наша розмова й скінчена. Коли Антон Никандрович вийняв з кишені гроші і простягнув до підзеркалля, господиня скрикнула:

— Соромтеся! Щоб я з вас гроші брала, навіщувавши стільки лиха?.. Та ніколи. Ідіть!

Граціозно виштовхала гостей з кімнати.

— Пречуденна гіпноза! — скрикнув Олександр посеред двору, набираючи повітря, ніби він — трохи риба. — Перший раз переживаю...

— Вірно: гіпноза і здогад.

## АНТОН НИКАНДРОВИЧ ЛАДНАЄТЬСЯ ПИСАТИ

Ольга ставить біля вікна перемитий посуд, поглядає на журнал, що в Олександра в руках. Студент читає, поки старий нап'ється ріденько завареного і охолодженого чаю.

— Бачу, Ольго, ви добра господиня, — визнає Антон Никандрович, — якби я мав дочку, завжди казав би: подивись на Ольгу, вона швидко порядкує, і всі мої папірці на місці.

Ольга червоніє.

— В уяві товаришки Молоточкиної порядок буває тоді, коли всі речі рівно складені; але в тому порядку я нічого

знайти не можу, — розводить руками і похитує головою, втягнутою в плечі, Антон Никандрович; а потім додає:

— Це так само, як з нашим громадським життям; все рівно розписане: ембе, емка, профком, профзбори, виробнича нарада, змагання, ударництво, але гіршого безладдя в світі важко знайти. Що ви читаєте, Олександрє?

— Літературний журнал за лютий місяць; професор Крякучін розгромлює неоклясицизм.

— Будь ласка, один невеличкий уступ...

— Читаю: «...в школі славнозвісного колись «неоклясицизму» відзначаємо прагнення поміщицької інтелігенції до гегемонії в культурному процесі».

Антон Никандрович здригнувся:

— Він пише про літературу, як секретар районної міліції — протокол про вкрадений керосин. Але проф. Крякучін першорядний ерудит. Я останнім часом роблю так: зосереджуюсь думкою на тому, як саме пише автор, правдиво чи ні. Навіть думки нам далекі, але висловлені щиро, без гістерії, фальшу, лайки, стають цікаві. Тут мешкає колишній журналіст Геннадій Лебедінов; говорити, навіть сперечатися з ним — надзвичайна приємність.

— Лебедінов? — перепитує Олександр. — Сьогодні познайомився з ним біля парадних дверей.

Ольга перестає витирати тарілку і повертає обличчя до бесідників:

— Яке мирне прізвище!

— І сам Лебедінов дивовижний: ніби дванадцять років перебував у летаргічному сні, тепер пробудився і починає з того, на чому заснув. Зберігає портрети імператора і його супруги; в празникові дні виймає їх з безодні нафталінового духу, вішає на стіну і милується безкінечно. Витає в мріях про відновлення неділимої — в старому, білоімперському вигляді. Словом, особа з музею древностей; мумія, що ожила і никає по дорогах сучасности, почувачує в серці більшу, ніж ми, — я кажу це серйозно, — спорідненість... а! марно говорити! Лебедінов ходить, як привид минулого, а можливо трішки — і майбутнього. Щоб рушити з місця, потребує чужої допомоги. Якесь чудна недуга в нього, я забув назву. Ходить дідусь, як кожна нормальна людина; а коли спиниться, треба його штовхнути, — він знов ступає далі. В речах — потойсвітня

архаїка. Я збайдужів до того, що він говорить; прислухаюся до голосу: як він говорить. Я рідко чув у людській мові таку сувору щирість. Лебедінов — криштальна натура, хоч, здається, загубив духовне сонце. Зберіг натомість благоговіння перед імператорською родиною. Побожний, як священик; бесідник він найсимпатичніший на світі, особливо за шахами. Я бачив, як він змагається з старим черкесом, Ібрагімом Гедуадже. Лебедінов грає красно: рухає вежі в високій симетрії і з красою винаходу. Гедуадже сплітає ходи фігур в узорі. Обидва — у величних позах і вишукано чемні. З них можна картину писати.

При цих словах Антон Никандрович починає ладнати папірці до писання і близько присуває невиливну чорнильницю.

— Ви що — додому? Дітки, завтра жду... Глядіть, мої дорогі, жду! Спасибі, що не забуваєте.

Зоставшись сам, сідає до папірців.

Літо пропливає за вікном, корабель з голубими вітрилами. Горлиця сідає на підвіконня, походжає, роздивляється; як і щодня, шукає рожевими очима пшеничної крихти.

## ВІЙНА СТУКАЄ В ДВЕРІ

Перед тим, як розлучитися до вечора, до години, коли почнеться другий сеанс у невеликому кінотеатрі, на північній околиці міста (там — фільм про Кощея безсмертного), Олександр і Ольга походжають під тополями, недалеко від скверика, посеред якого зберігся фундамент від зруйнованого «Срібного собору», обернений у склад картоплі. Дівчина розповідає про харчові придбання для Антона Никандровича, а юнак — про зустріч з Борзоконем, гроші, Молоточкіну, Лебедінова, відвідини ворожки; при чому епізод з віщуванням про війну пропущений.

— Вона гарна? — питає Ольга, маючи на увазі Карміндонику.

— Дуже.

— Ой, не ходи, Олександрє, до чарівниці...

— Ходитиму.

— Жартуєш...

— Ні.

— Що ж мені робити?

— Що робити моїй єдиній? Знаєш: мені нема милішої в світі, ніж ти...

Ольга нічого не каже. Ніжно гладить Олександрові руку.

— ...Вірити і бути вірною, — сказав він.

— Я зберегла серце чистим: ждала, кого буду завжди любити.

Вони довго ходять під високими тополями, блискуче пофарбованими від сонця з півдня; говорять голубливі слова, щирі і сміливі від любови.

Розлучившись з Ольгою до вечора, Олександр пішов по одній з головних вулиць. Як завжди, гостро примічав дрібниці, хоч, здається, був байдужий до них. Стан закоханости не завадив зазирнути в двері «бродтрестівського» магазину, де з-за скляного прилавка продавали пиво, крім заплянованих солодких водичок: що там робиться — з-за чого крик?

Посперечалися два військові: капітан напідпитку, поважного віку та стави, і трохи молодший лейтенант, теж поважного образу. Капітан поспішав і хотів, щоб без черги налили пива; лейтенант протестував, посилаючись на публіку, вишикувану «в затилок» (згідно з правилом: «хто останній?»). Як посперечалися, то капітан спересердя і з нетверезости зачепив лейтенанта за гудзики і — почалось! Публіка недомисленно дивилась на скандал, мовляв, хіба ж можна таким людям сваритися? Олександр взяв військових за руки:

— Що ви робите? Офіцери!..

— Геть звідси, пацан! — крикнув старший ранг на хлопця.

— Піду. Ви, як батько, дали пацанові приклад.

Публіка присудила: «правильно... командири! молоді дивляться... будуть завтра в вас під рукою, а ви що покажете?»

— Ладно, ладно, — замирливо гримів капітан. Випустив гудзики лейтенантові, приглянувся до медалі в нього на грудях: «За відвагу»... — На фінляндській був?

— Був.

— Я теж був... Знаєш, браток, ти того, не сердься на старого: погарячився; бувай здоров!

Капітан якось скорбно стиснув уста, нахмутив брови і, намагаючись твердо ступати, вийшов на вулицю.

Уже тоді, як капітан кричав «геть!», Олександр переконався, що один із забіяк — йому знакімець. Лейтенант тільки й ждав — скінчити сварку:

— Астряб?.. Вип'ємо.

Навчений недавно, що з військовими треба зразу згоджуватися, коли пропонують пиво, Олександр сумирно дожидався, поки лейтенант брав два кухлі з-під кранта, звідки наточувано рідину. Відійшли набік, до високого круглого столика, край якого підходив під груди; стукнули зубами об скло і занурили губи в холодну піну.

Лейтенант Оранченко служив до минулої зими при воєнному кабінеті, як асистент у завідувача катедри: «проходив» із студентами кулемет. Його, кадрового командира, знавця «Максима» і «Дегтярьова», відрядили в вищу школу на педагогічну діяльність. Забрали звідти під час фінської війни і з кулеметною ротою послали на фронт. Бувши при воєнному кабінеті, Оранченко відзначив собі Олександра, що швидко опановував механізми. Подобалась Астрябова чіткість і акуратність у поведженні з зброєю. Він взяв його в помічники. За місяць сумісної праці склались відносини, повні взаємної пошани, як буває між сильними і відкритими натурами.

За пивом згадали шкільний побут, спільних знайомих, крім того — й війну.

— Скажіть! Що там справді було? — спитав Олександр.

— Було... ходім у затишне місце.

Прийшли в скверик і сіли на лавці, під дрібними акаціями, — Оранченко подимів папіросою і признався гірко:

— Ніколи я не думав, що доведеться бійців гнати в бій кулеметом. От і все, Олександре! Повір мені: не можу більше нічого сказати.

Олександр більше й не питав нічого: тільки згадував, як масами привозили вночі, потайки від населення, самі живі тулуби: без рук і ніг; голови просувалися крізь дірки в мішках. Тулуби невідомо куди зникали. Люди пошепки говорили про газову камеру, в якій закінчувалось життя бійців, занапащених безголовим командуванням на морозі.

— Я тобі скажу щось друге, — почав Оранченко, — війська стягають до кордону. Пройшла чутка про нараду в «хазяїна», який заявив, що пора втрутитися в європейські події. Можливо, незабаром почнеться війна, коли — невідомо; мабуть, скоро; повітря насичене грозою. Гітлер топчеться з танковими ордами в Західній Європі, — куди йому далі йти? З дня на день сподіваємося, війна вдарить, як блискавка в дерево. Гайвороння з дерева зніметься, політає, поки гілки горітимуть, а тоді знов сяде. Хоч дерево й відживе, а проте від птиць воно, мабуть, на цей раз не звільниться. Я кажу, звичайно, нехай — між нами...

— Певно. Я про це думав сьогодні. Каюся, ми з професором Споданейком були у ворожки — не дивуйтесь: то я затягнув його; він хворий: якийсь психічний розлад, а я хотів розважити. Ворожка навіщувала війну; сказала також, що ми обидва, старий і я, підемо на фронт.

— Що ж, розумна ворожка, — сказав Оранченко, — війна підходить до двору. Пороби заходи... одружений?

— Це вже не виключене.

— Як почнеться війна, хай дівчина виїде куди-небудь. Все перевернеться. Бомбардування, пожежі, голод, хвороби, тисячі нещастя прийдуть. В Сибіру й Середній Азії, також на Закавказзі, я гадаю, буде безпечно. Якщо мобілізують, не думай про смерть; не слід на фронті гав ловити, як і без потреби підставлятися під вогонь; головне — спокій. Уникати кожного непотрібного руху, викликаного нервами. Ну, сам маєш голову! Після війни, хто виїхав звідси, а потім вернеться, — нічого не впізнає. Дивися: люди ходять, клопочуться справами, а не знають, яка біда нависла.

— Цікаво, чи німці переможуть?

— Ні! — з притиском сказав Оранченко. — З Гітлеровою ідеєю — тільки провал! Я читав книжку англійського журналіста. Точно розчислено: німці виходять на лінію Ленінград—Москва—Кавказ, тоді — поспішний відступ. Розгром неминучий. Англієць певен, що німці потерплять поразку від нашої «зверхіндустрії»; а я іншої думки. Треба йти мені; проведи трохи, он до того перехрестя!

Ідучи поруч Оранченка, студент скоса позирає на нього, намагається вгадати на загорілому обличчі сліди фронтових переживань — як міняється душа під впливом не-

безпеки? Риси обличчя в Оранченка стверднули, набрали більшої, ніж було, непорушності, шкіра згрубіла; на ній з'явився відтінок мертвуватої сірости, очевидно, від постійного недосипання. Очі запали, і в темній глибині залягла невигойна понура печаль, що різнить з гострою суворістю в загальному виразі. Зуби, міцні, поставлені рівним рядом і окреслені з кришталевою спрямованістю та повнотою, сильно блищать під час розмови. На важкому кашкеті різьбиться зірка. Комір стягнутий. На петличках — емалеві темно-червоні квадратики. Фігура Оранченка «підтягнута»; ремені щільно припасовані.

— Як твої іспити? — лейтенант повеселішав від згадки про свою вчительську ниву.

— Без провалів.

— Молодець! Я недовго був педагогом, а роздивився: у студентів багато метушні, так званої «громадської роботи». По-німецьки говориш?

— Думаю, буду перекладником на середню руку.

— Хвалю! — з прихильністю глянув лейтенант. — Налягай на німецьку, пригодиться! Ах, який я був дурний... міг би трохи підучитися, тепер — і пам'ять слаба, і трудно мені.

Дійшли до перехрестя.

В Олександра від зустрічі зосталась велика тривога. От — доля всміхнулась, подарувала промінчик серед задушливої сірости, з якої щодня виходить небезпека і раниє серце. Несподівано стала грозова хмара. В тіні її підступила до життя страхітлива постать, схожа на смерть, і свариться залізним кулаком.

— Ой, Боже ж мій! Лишенько! Що я тепер робитиму?! — заголосила бабуся біля магазинних дверей...

Зразу згуртувався натовп. Жалісливі жінки обступають потерпілу, питаються:

— Що таке? Чого ви плачете?

— Як же мені додому вертатися: старий, я не знаю, що зо мною зробить...

— Та заспокойтеся! — гладять жінки бабусині плечі. — Розкажіть, що з вами?

— Зостануться внуки голодні, бо більше грошей нема; при мені були останні сто карбованців. Украли... Харцизи прокляті, щоб їм добра не було! Я тільки на хвилину від-





*...незабаром почнеться війна, коли — невідомо; мабуть, скоро;  
повітря насичене грозою.*

вернулась, а гроші в хусточці поклала сюди, в кошик. Заглянула — нема!..

Бабуся примовкла. Витирає шкарубкими пальцями то одно почервоніле око, то друге.

Мужчини, що споглядали сцену, нахмурили брови. По-темніли обличчями.

Що ж до Олександра, то він мав нагоду з другого боку поглянути на справу, знайому з «вуркаганського» минулого. Переживав почуття ображености з бабусяю і терпів кривду. Раптом, згадавши про Борзоконеві гроші, вийняв з кишені сто карбованців і поклав їх бабусі в кошик. Швидко пішов геть, ніби соромився власного вчинку. Коли ж відійшов за квартал від натовпу, відчув наодинці, що в душі настала просвітленість, із якою не кожна радість може зрівнятися. Не могли її притемнити навіть великі, чорніші від ночі птиці, що розрізненими хмарами летіли з півдня, від гір. Мабуть, передчували здобич: світлі очі, які вони вип'ють, кричучи, крилами підкидаючи в чистому полі.

## ЖОРЖИНИ

Антон Никандрович відпив чаю і взяв автоматичну ручку. «Кожна людина, — записав він, — складає фреску зорових чи слухових, чи інших образів, але не тримає їх постійно в пам'яті, — тільки при потребі відокремлює декотрі з них перед духовним зором. Поезія своїми умовними означеннями відновлює видіння, необхідні для нового часу, і, дякуючи зосередженню психічних сил навколо них, відкриває двері в майбутність; вона — ліхтар духа в його поступу, і в ній першій проявляються напрямки та рушійні сили історії. Її правда в її красі. Маючи в своєму мистецтві щось від магії, вона, властиво, споріднена з релігією — від віри дістала сяєво собі, і ним вона жива, ним поборює темряву невідомости, визначає картини прийдешнього в видіннях. З відреченням народів від поганської віри і переходом до християнства вона дістала найбільший дар — справжній пророчий патос, і таку дієвість, що, в найсвітліші часи свого процвітання, повела за собою народи, повела їх щасливо до визволення з рабства — до життя,

гідного людини. Поезія, якщо вона не згвалтована, засвічує перед духовими очима правдивий шлях, ґрунтуючись на життєвому інстинкті, здогаді, інтуїції, прозрінні, керуючись думками про долю і спасіння душ; і тому нав'язування їй живосилом політичної тенденції згори мертвить її саму, а також заводить людей в облуду, себто підготовляє нещастя. Всіма засобами треба протівитися підкоренню поезії тимчасовим політичним інтересам панівної сили. В такому спротиві проявляється героїзм поета, його відданість правді, його мужність і чесність; і міру його обдарованості становить непохитна вірність внутрішньому голосові, всупереч грізному насильству над його серцем, всупереч спокусі життєвими благами серед болючої нужденности і всіх страждань, пов'язаних з «отверженістю». Поет, що воліє прийняти всі прокляття на свою голову і віддає перевагу станові «ізгоя», злидаря, обшарпанця, митаря, відлюдника, ченця, аби тільки бути вірним таємничому кличу з невідомости, — рівний силою свого духа подвижнику і герою, бо він саможертвою зберігає світло для всіх. Поет повинен бути непокірним і неслухняним; повинен іти тільки своєю, призначеною йому від народження, стежкою. Зобов'язаний бути ворогом усіх, хто чинить насильство. Його доля — бути переслідуваним, очорнюваним квазіпрофесорськими статтями, зневажуваним і висміюваним, аж поки оточення навчиться знаходити в поезії істину, що її відчують люди в серцях під час богослужіння і молитви до Спасителя...»

Антон Никандрович спинився, щоб перечитати дві написані сторінки; відчув, ніби розчинилась брама і він в'їжджає на Соловки... морозним снігом повіяло звідусіль, під регіт, під поблиск монгольських очей секретаря парткому. Зиркнув на двері старий, згорнув сторінки у вузьку смужку і, відійшовши в куток, до полички, вийняв том Шиллера в твердих палітурках з червонастим коленкором — розкрив книжку, сховав рукопис під вигнуту спинку її. «Туркот-Семидзвонник хитріший: його коробочки — надійний сховок, — подумав заздро, — але в мене такий почерк — ніхто не розбере». Вернувся до стола і сів; і схилив скроню на руку — дивиться у вікно. Том Шиллера, як талісман, вичервонив спогади з світлими видивами. Усміхнулися жоржини, ясністю близькі до коленкорових

палітурок. Зоріє жовтими очима «Леді Мойра»; за нею починає виглядати таємний колосальний «Місяць Індії» з пелюстками іншого відтінку — змішаного з золотом; з'являється сіяння червоности, в якій бринить огонь, — приходять ясний-ясний «Ідеал Селянина»; відміняється кольорит, бо приносить веселість зірка «Південного світла», за якою займає чергу «Нормандія», святково-біла, мов айстра, тільки з прозолоттю і великою пишністю.

А дрібніші — сусідні — теж поспішають виринути з забуття і підійти кортежем до спільного ряду: одні — яснолазурні, обдаровані сріблистою прозорістю і свічінням; другі — формою як дзвони, теж лазурні, ошляхетнені відтінками срібно-фіялкового смутку; треті схожі на блакитні світильники на високих стеблинах; четверті мають вигляд темно-синіх метілочок із білими цятками. За ними огніють пристрасні істоточки, кожна з яких має суцвіття: то як чистий пурпур, то як пурпурово-гарячий оксамит, то як оксамит рожево-пурпуровий, то щиро-огненний, то огненно-червоний — усі палахкотять, стоячи в повені тепла, що притекла спозарання і важко затоплює моріжки.

— Ми з вами будемо тут щоранку, — сказала Людмила, глянувши в очі Антонові Никандровичу, студентові, дуже голубоокому і каштановолосому.

— Неодмінно! — відповідав він; брав її під руку, і вони схилилися до квітчастої дрібноти, відчуваючи, що земля нарочито збудована для любови і процвітання рослин.

Людмила зауважила, і Антон Никандрович згодився, що трави дивляться; пильно, пильно дивляться!.. Слухають світло, як воно звучить, і п'ють його; шепчуть якоюсь мовою в жагучій непорушності.

Людмила і Антон Никандрович підійшли до водограю, а той, зрадівши, що можна показати вміння, метнув перлисту куряву до сапфірно-соняшного склепіння, сповитого югою. Легесенько розвіявся на частини, чемно вклонився і знову рвонувся у височінь, вишумлюючи обережно та делікатно. Кинув пасмами свіжости в обличчя, а потім створив весельчату парасолу, розбив її і дозволив спадати дрібненьким дощиком на дзеркало басейну.

Людмила замислилась. Її постать можна було б перенести на полотно в різьбленій рамі, і напевно, академіки, прим'явши кулачками сиві борідки і дивлячись поверх зо-

лотих окулярів, прийшли б до висновку, що перед ними — образ, характеристичний для ренесансу на українському ґрунті: можливо, з II половини XVI століття.

В довгому білому платті з вільними згортками, струнка, як квіткова стріла, і з формами тіла — сильними, гарно окресленими. Волосся відлітає двома русявими крилами від чола, зливається і падає до пояса світучими косами.

Одного разу, швидко йдучи до альтани, Антон Никандрович раптом перестрінув Людмилу і відчув її дихання на обличчі. Забрало мови, щоб означити враження розкішної ніжності. Він стояв, ніби в нечутному громі — при рожевих дверях земного раю. Зрозумів тоді, що означається в великих дівочих зіницях, на яких розходиться тонкими стрілками світло. Розходиться воно і знову збирається в двох яскравих цяточках на двох кружках — таких, як шовк: темно-сірих, і з прозорою глибочиною і вогкістю джерельного дзеркала, затіненого рясними, довгими, трішки відігнутими на закінченнях віями. В очних ямах, найгустіші коло перенісся, стоять півтіні-серпаночки невловимої легкості.

— Від того моя любов така велика, — думає Антон Никандрович, — що, мабуть, ми споріднені від першого дня, що розкрило сонце.

Людмила дивилась на нього, а він секундочку був неуважний, бо тихо повторював слово, що несподівано спало на думку.

— Ви почали шепотіти: що?

— Соромно признатися.

— Почали щось думати, чого треба соромитися?

— Ім'я для вас... слово з народної мови.

— Скажіть!

Людмила легенько нахилилася, щоб зірвати високу білу травинку, а зірвавши її і тримаючи перед очима, додала:

— Я хотіла, щоб ви завжди були відверті зо мною.

Набрався духу Антон Никандрович і промовив:

— Народний вираз: «дівчина-медунка».

Людмила намірилась жартома вдарити Антона Никандровича стеблинкою по руках, а вронила її: без гніву чи образи, тільки з смутком поглянула і спитала:

— Чому ви соромилися?

В нестямі від хвилювання обняв її і поцілував в уста: затріпотіла билиною, прибитою вітром до дуба. Вона потім притулилась обличчям йому до грудей і похитала головою, ніби у великому горі.

\* \* \*

Два персні на руці в Антона Никандровича, — як він ховав їх від пожадливих очей під час лихоліття, що настало після царсько-кайзерівської війни! Крізь тисячі небезпечних несподіванок проніс пам'ятки свого кохання. І тепер від кожного цікавого погляду з такою фантастичною вправністю приховує, то притискуючи палець до долоні і закриваючи його сусідніми пальцями, то повертаючи руку, що позаздрили б східні штукарі. Помітити персні Антона Никандровича було неможливо; навіть колеги, які працювали з ним по десять років і щодня сиділи з ним за столом, були неспроможні спостерегти найменший відблиск від золотих обручок, хоч власник їх курих, писав звіти про успішність студентів, заповнював анкети і, звичайно, тримав руки весь час над столом. Тільки zostавшись самотою, випростовував пальці і дивився на персні.

## ТОНКОСТРУНЕНКО ВЗНАЄ, ЩО ПОГОДА ГАРНА

Стукаючи в двері і відкриваючи їх одночасно, протиснулася в кімнату широчезна фігура товариша Тонкоструненка: пухлі губи під масними очима, розділеними бараболькою носа, і сорочка, що вибилася з-під сильно випнутого на животі зозулястого піджака. Здається, людські прізвиська відзначають особливості, вкорінені поза сферою раціонального, так би мовити, в «ядрі» ества. Бо справді, цей адміністратор будинку, чи то домком, чи то домуправ, чи кат його зна, хто такий (неможливо було з'ясувати ролю всюдиприсутнього місячновидого чоловічки), — нагадував своєю натурою круглий музичний інструмент, на якому напнуто одну-єдину струну його вереску, найтоншу з можливих.

— Вам лист є, — скреготнув, ніби голкою по порожній бляшанці, товариш Тонкоструненко, — а в такому випадку вимагають: гоп-гоп! — грайливо показує місячновидий,

як треба танцювати з радості; і зразу ж чіпляється за душу Антона Никандровича двома масними і гострими рибальськими гачками зіниць. — Від кого лист? Ось тут написано...

Антон Никандрович забрав лист із його долонь.

— Беріть, беріть!.. Новини; да, течуть події. Десь троцькісти, десь диверсанти; ми сидимо та трусимось. Що чули?..

Тонкоструненко присотався очима, як головоніг своїми смоктавками, до серця Антона Никандровича, а дві цитринні вимочені скориночки губ зложив у приязну посмішку.

— Що ж я чув? — знизав плечима Антон Никандрович. — Сиджу й радію, що встановилась гарна погода. Взагалі, в нашій країні тепер надзвичайно гарна погода.

— І я думаю: гарна, така гарна! — з ховрашиним пошвиством випустив повітря з грудей і розчаровано поворушив цитринними скоринками Тонкоструненко. На сірому місяці його обличчя, під павутинкою попліснявілася нудьга.

Антон Никандрович мовчить: камінний стовп і більш нічого. Тоді Тонкоструненко фосфоризується жвавістю і вистрілює тоненькі слівця:

— Заморився я, заморився!.. Від самого ранку порпався в підвалі з помпою. Вода ґрунтова... залило! Качаєш-качаєш, пуф-пуф (Тонкоструненко передразнює помпу), і хоч ти чорта дай. Сам і помпу дістань, сам і направ, сам і качай... скрізь — сам; весь час — сам, а від мешканців помочі ніякої. Кожен відсторонюється: ніякої помочі; а я за всіх сам. Остогидло! — випикує Тонкоструненко, і очі його, як два скляні пухирці — отрутою, наповнюються злістю; з губ зриваються бризки.

Помовчавши, прояснюється; почищенням крейдою місяцем впливає з-за хмар. Проміння приязної усмішки проливає на Антона Никандровича; бажає доброго здоров'я, після чого задом витискується з кімнати. В останню секунду, раніш, ніж без стукоту втулити двері в одвірки, знов зазирає в кімнату, мовби вкидає туди два розжарені камінці. Страшенно незадоволений тим, що Антон Никандрович стоїть непорушно: стовп — і більш нічого! — Тонкоструненко з грюкотом зачинає двері.

## ЛИСТ

В уяві Антона Никандровича повстала картина: крилатий стрючечок злітає з дерева, а вітер відносить навскоки до далекого лану, твердого, як білий камінь. І хтось стоїть навпроти; можливо, Іван Іванович Бісмурчак, голова профспілки. Вгорі гострокрилі птахи перелітають; спішать перемаїнути через водяну безодню, в загадковий ирій. Туга точить серце: оса, що припала до яблука.

Лист від давнього приятеля, Інокентія Кононенка. В перших рядках — пояснення, як випадково дістали адресу від одного з учнів Антона Никандровича; далі — запрошення приїхати влітку в гості, в Київ; і після цього збільшеними літерами фіялковіла назва вулиці, число будинку і квартири. Ні, гадає Антон Никандрович, якщо побуваю в нашій столиці, то «вони» (збірний образ тих, що стежать і шукають провини) відразу повернуться в мою сторону, випустять пазурі. Мушу тихо сидіти; є така кузочка: вона перед лапою небезпечної тварини дерев'яніє, цілковито приподібнюючись до мініатюрної галузочки. Одного відбутого заслання досить, — треба терпеливо сидіти.

«Ми з Мартою перестали бути бездітними, — повідомлялося в листі, — ...вісім років тому, в годину, про яку нелегко згадувати (треба згадувати і проклинати! — думає Антон Никандрович), пішли ми на базар, щоб продати лахмітину і купити пригорщу борошна. Коло магазинчика зібрались люди, і ми з Мартою поспішили стати «в затилок», бо думали: будуть щось «давати». Ми помилились; люди оточили приступці, на яких лежала напівгола дитина: гляділи люди, хитали головами і мовчали... вже звикли без слів спостерігати невиданні явища. Їм і самим бракувало добра, через нестачу якого, мабуть, батьки свою дитину покинули. Нам її стало так жаль і такою вона любовою видалася, що забрали її й понесли додому. Оглянувшись, я побачив, що присутні поглядами провозжали нас, а одна старенька, забувши про антирелігійні доповіді, перехрестила здаля. Від того дня життя заповнилось клопатами коло нового члена родини. Позичили ми ванночку в сусідів і викупали Оксану (так назвали, на спомин про покійну матір Марти). До гризоти, пов'язаної з харчуванням, доклалася безперервна турбота про дитя, а щось мов



освітило нашу кімнату і внесло невідомий досі зміст в життя. Ми з дружиною мали нові таємниці: як воно спить, як воно їсть; коли ж воно почало вимовляти: «мама» і «тато», ми відходили з дружиною до вікна і обливались дрібними. Можеш собі уявити, що сталося з нами тепер! Тридцять років прожили без дітей; думали, що доведеться помирати на самоті. Дивно, як непомітно проминає час! Марта вела щоденник нашої донечки. Я, скінчивши заняття в медтехнікумі, поспішав чимдуж додому, кидав оком на вітрини, вибирав, що купити — казку про звірів чи ляльку. Минулої осени Оксанка стала ученицею першої класи. Коли випадала вільна хвилинка, ми ходили в школу; навшпиньках наближались до одвірка, заглядали крізь шпаринку в замок або відхиляли двері на міліметр і стежили, як Оксанка щось записує в зошиток, підводить очі на вчительку і слухає. Іноді, коли вона вертається додому, ми немов випадково перестріваємо її на вулиці. Вона тримає чорнильницю в кулачку перед собою, і тоненькі пальчики вимазані в чорнилі. Вона всміхається, як я беру пальчики і питаю, що, здається, сьогодні довелося тяжко попрацювати над арифметикою. Всміхається з таким довір'ям, що я думаю мимоволі: от воно безпорадне, само на світі, — хто ж його захистить крім нас?»

Антон Никандрович на цьому і перестав читати лист. Весь затрусився; спазмами, беззвучно видихав повітря з грудей, з-під ребер, тоді як очі були без сліз, тільки дві краплі вийшло з них, але вони були такі великі, що заповнили їх. Припав старий до стола, обхопивши голову руками, і так помордувався хвилину в якомусь древньому звіриному риданні. Почував при тому, що є найбільше світове нещастя, яке між людьми ходить і ось тепер напало на нього самого: він його перетерпить; тоді для інших буде легше. Намучившись, відчув, що душа його вже пройшла через місце, де позбуваються зібраного від народження бруду, якого ніяк не можна обминути на світі, повному гріхів. Ридання напало тоді, коли знов старий уявив, як двоє голодних підбирають на вулиці, в жахливий рік, про який не можна згадувати без болю, чужу дитину; несуть, як рідну, в нужденний куток.

«...Я потім ще раз почну спочатку читати, — думає Антон Никандрович, — лист покладу сюди — в кишеню;

нехай при мені, бо та комета, Молоточкіна, так його сховає, що ніколи не знайду; треба щось записати про той нелюдський рік, можливо, рукопис збережеться, як заява свідка, а нотатки про поезію підождуть... хай птиці відлетять, а голова профспілки зостанеться на камені, — я докінчу свою думку».

Антон Никандрович добув з полички грубезний том: Реальний словник клясичної старовини; розкрив його і подивився, чи можна сховати рукопис під горбатою спинкою.

## АПОКАЛІПТИЧНИЙ РІК

Справлень у тексті було небагато. Першу фразу: «Зима 1933 року випала сувора», — він викреслив. Рукопис відкрився понурими образами:

«Грязюка замерзала в грудки, тверді і чорні, як кулак убивці; а вітер — пронизливий, озброєний мільйонами голок, тонких, як думка підступного, і довгих: від Кремля до Кавказу, — прошивав пошарпану одержу на виснажених мешканцях, пригинав голови з сірими обличчями і зщуплені плечі — додолу, до земного рівня, викликаючи терпіння, мабуть, однакові з тим, що були в праісторичні часи людського існування. Сніжний простір жахав, ніби то була безодня, куди судилося впасти і вмерти в муках.

На базарі збиралися зсупулені громадяни; вони тупцювали на місці, дмухали собі в руки, притуляли долоні до одного, до другого примороженого вуха, до носа, притискали лікті разом до грудей, хиталися і з терпким присвистом, посинілими губами видихали повітря.

Стояли в рядах, розклавши речі на забридженому брукові: погнуті цвяшки, каструлі з дір'явими денцями, поламані ложки, понадбивані бруски точити ножі, пожовклі поштові конверти, листівки-краєвиди з пообламуваними кутиками, катушки без ниток, потріскані козирки від картузів, пошматані калоші, пояски без пряжок, підосви від зношених черевиків, стерті гудзики, надбиті склянки, щербаті глечики, покалічені годинники — стінні й кишенькові, розхитані дерев'яні столи, сточені шашелем комоди і шафи, порозколювані дзеркала, покривлені залізні ліжка,

старі журнали, книжки без початків, портрети батьків і дідів, нікому не відомих, ікони без ризок і рам, окуляри без шкелець або окулярні шкельця без оправ, кусники сургуча, половинки ножиць і тисячі-тисячі речей, при погляді на які складалося враження, що чорна костиста рука голоду вдерлася в квартири, вчепилася пазурами за їхні внутрішні куточки і вивернула, і витрусила, як старцівські торби, над базаром, — тоді посипалася рябою порошею маса нужденного дріб'язку і ріжновсякого непотребу — на землю; посипалася, мовби навмисне добрана в суцільну мізерію, бо цінні та придатні до вжитку речі давно повиношувані на торг і порозпродувані за безцінь, щоб купити шматок кукурудзяного хліба чи пригорщу квашеної капусти. Начальство базару збирало податки за місця і, звичайно, видавало «квитанції». В поголовному оподаткуванні громадян, що мерзли коло речей, воно проявляло титанічну енергію.

Можна було уявити собі незримого для населення сфінкса, який стояв за начальством, — сфінкса, владнішого, ніж смерть. Він дивився крижаними очима на круг несвітського лиха. Дивився і мовчав.

Хлібороби, що годували пів-Європи, ішли в місто по шматок хліба, відібраного в них і призначеного скупими пайками для всіх інших, крім них, бо відмовились добровільно стати мурашками в новітньому кріпацтві. Мешканці міста діставали денну пайку, щоб могли, хоч і жовті від недоїдання, рухати господарську машину, на яку спиралась держава. І вони вмирили, меншим відсотком, а з такими ж самими стражданнями, як і селяни, що брели до міста з надією дістати бодай недоїдки з їхнього стола. Холодні селянські хати обернулися під руками голоду в великі труни з розпухлими трупами на долівках та лавах. Прибирати їх було нікому; лежали вони цілими днями, і навіть сусіди не знали, що з ними сталося, бо й самі ждали тієї долі або й самі гляділи з другого світу, де «ність печалі і воздыханія», — гляділи на хати, з яких солома поздирана на паливо, а овочеві дерева навколо позрубувані на дрова: підогріті в печі юшку з бур'яном і ребрами останніх сільських собак та котів. Здоровіші з селян, добившись до города, крізь хуртовину, мимо слабіших, покоцюрблених у придорожніх заметах, блукали вулицями,

безнадійно заглядали в вітрини порожніх магазинів. Згодом і вони знесильовалися, пухли, ступали товстими, як колоди, ногами, замотаними в брудне ганчір'я, тулилися до цегляних стін і падали на сніг; і там конали мовчки. Тільки діти, притулившись до каміння, скиглили, як пташенята, викинуті з гнізд. Скоро й вони затихали. Вулиці міста рясно вкривались трупами. Спершу мертвих негайно прибирали, а потім збайдужіли до них, і вони довго чорніли на тротуарах, бруках, подвір'ях. А нові, т. зв. «легкові» авта «відповідальних робітників» (уся робота яких полягала в здійсненні того, що суворо приписано), пролітали мимо, ревучи грудними органчиками сирен. Крізь шиби видно було пихуваті фізіономії повношійого і злоокого чиновництва: партійного, державного, політично-поліційного. Жодного погляду на трупи! — мимо!.. з підвищеною хуткістю осіб, що мають обов'язок рятувати людство від проклятого старого світу і будувати на його місці оркестрово-гармонійний і соняшно-щасливий устрій безклясового суспільства.

Здається, з велетенського дуба, що виріс у загальній уяві з жолудя комуністичної ідеї, — дуба, під тінню якого повинен був просіяти земний рай для трудящих; дуба, корінням заглибленого в огненний осередок планети, а вершиною піднятого в небеса, звідки виведено Бога і посаджено Маркса, — з цього дуба обсіпалися незлічимі листочки, що з зелених стали сіролахмітно-трупними і вкрили заметену морозним снігом українську землю. Жолуді ж нового врожаю впали на стогни города і, обернувшись в ляковані зелено-голубі автомашини з мордатими чиновниками, побігли поміж мертвими мучениками з безневинного села. Тільки стовбур зостався непорушений, про всякий випадок, щоб після голоду знову відростити листочки для повторного терзання християнських душ, а можливо — щоб витесати широку труну для всього людства.

А втім надрали чимало кори з того стовбура і нарobili велетенських пароплавів; день і ніч навантажували на них збіжжя в південних портах і пхали за кордон, для підтримки всесвітнього заколоту, бо воно й так згнивало горами на зсипних пунктах, в елеваторах та церквах, що з них позламувано хрести. Замість проголошеного земного «раю»

організовано концтабір на п'ятнадцять мільйонів душ, обнесений колючим дротом: фізичний концтабір по сусідству з білими ведмедями, і також духовний концтабір, з якого негайно переселювано в фізичний — тих, що думкою відхилялися від «генеральної лінії», крутійської, мов гадючий хвіст. Іржавими залізнодротяними квітами процвів модерний комуністичний феудалізм азійського взірця. А по золотому ланцюгу, обвинутому навколо дубового стовбура, по ланцюгу, з якого стікала кров і бруд, походжав червоноокий кіт пропаганди і муркотів найсолодші казочки для тих закордонних, що, діставши подарунки в найрізноманітнішому вигляді, до нагробованих із церковної руїни ікон візантійського стилю включно, — запевняли потім, мовляв, дійсно: «процвітання». Моторошно ставало від того, що відомості про голод з його сімома мільйонами жертв затримували з більшою енергією, ніж треба було для його пригашення і, так само, для його заведення з наказу влади. Правду про голод затримували на кордоні навіть в таких дрібних частинках, як макові зерна; натомість валили в широкий світ газету, що, як на глум, називається: «Правда». Одна-єдина правда містилася там — у повідомленнях про збільшений здобуток золота, бо його витягували з голодного народу через т. зв. «Торгсін» (торгівлю з «іностранцями»).

Щодня — розповіді про випадки людоїдства. Недалеко від маленької залізничної станції викрито кішло злодіїв, що спорядили цілу фабрику ковбас із дитячого м'яса. Одного разу випадкові подорожні побачили, як ворони порпаються в купах кісточок і тягають якісь кольорові ганчірки. Прогнали птахів і, придивившись до їхньої здобичі, зауважили дрібненькі пальчики. Почали шукати навколо і натрапили на смітник з рештками подертого дитячого вбрання та масою дитячих нігтиків. Недалеко стояв будинок, перероблений, очевидно, з старого сарая. В підвалі знайшли декілька дитячих трупів, дві діжки з засоленим м'ясом, ящики з ковбасами і кістки в кутку, коло плитки з начинням; на горищі — купи дитячих сорочок і черевиків. Власниця будинку, сорокалітня жінка, зовні непоказна, приїхала минулої осені з Казахстану, куди перебралася з Куйбишева в 1930 році. Вона казала, що нічого не знає, бо сиділа тихо в хатині — боялась вийти, коли

вночі хтось порався в підвалі. Зрештою назвала декілька імен, але... шукай вітра в полі! Жінку, звичайно, відправили; куди — невідомо; справу «зам'яли», як прийнято в нас казати.

Були й такі випадки: матері, що мали кількох дітей, убивали менших і годували котлетами з їхнього м'яса — старших. Рятували.

Сфінкс дивився і мовчав; тільки тоді, коли чесна закордонна преса починала говорити про голод, він огризався на неї, лаявся... то, — кричав він, — капіталістичні найманці намагаються очорнити рай всесвітнього соціалістичного пролетаріату. А щоб вірили йому, асигнування Комінтерну для закордонних компартій збільшувалось і кількість пароплавів з борошном і різною живністю помножувалась. Європейський обиватель їв дешеві харчі, голодні селяни на Україні вмирили, закордонний комуніст енергійно пропагував, бо партійна каса наповнювалась, продажні газетки йому підспівували, обиватель радо вірив, бо хіба він ворог своєму шлункові? — Макові зерна правди застрявали на кордоні, матері вбивали своїх дітей, янголи ридали, а сатана реготався, звільнившись від праці. І звичайно дзвонили дзвони в християнській Європі; і кому з ситих було діло до того, що на якійсь Україні вмирають мільйони. А єпископ Лубенський, зовсім знесилений, шкіра та кості, гнаний етапом з крижаного острова, від затоплених шахт, в яких він мучився довгими роками, на Амдеру, шкандибав і спирався на милиці. Вночі, коли всі, потомлені, спали, як мертві, на сучкуватих мокрих дровиняках, він годинами молився Богу і вставав на дві години раніш за всіх і знову молився перед дальшою хресною мандрівкою по півночі. Останній кусник хліба ділив з голодними братами в недолі. З гігантною силою духа, великий пастир, великомученик, рівний першим страстотерпцям Христової церкви, протиставився князеві тьми. Він переміг апокаліптичного вісника, що символізує собою голод.

Один раз сфінкс обізвався і до населення; сказав: «вмирати стало ліпше, вмирати стало веселіше!» Так його зрозуміли, хоч він сказав: «жити»...

Траплялося, що селянин, бачачи неминучу голодну смерть, і свою, і родини, хапав сокиру і розрубав голову

«уповноваженому», який витрушував останні зернини в дворі; тоді негайний військовий суд вирікав: «розстріл».

В двері постукало. Антон Никандрович з досадою подумав: «Завжди випадкові візити перебивають писання на пекучому; тут є якась закономірність». Похапцем згорнув рукопис і просунув під спинку Реального словника. Відкрив двері:

— А, колего, прошу заходити! Радий, — сказав до гостя, простягаючи руки.

## ДІДОК І ЗОЛОТА ДРАБИНА

Фізик, Тадей Петрович Жолобовський — недавній сусід Антона Никандровича. Він прибув декілька місяців тому в супроводі чуток про столичний гурток містиків-природознавців, членом якого він нібито був. По дворічному ув'язненні його випущено з заборонаю викладати у вищих школах центральних міст. Поселившись поруч Антона Никандровича, він взяв на умовах тимчасового користування піаніно (бо його власний інструмент комусь лишився, як здобич) і цілими вечорами щось бринчав собі, а в перервах сновигав по кімнаті. Говорили, що він, фізик з визначним ім'ям, розробляє теорію, в якій щільно зближає музику і математику; що він захоплюється індійською філософією, і то віддавна, з передреволюційних літ, коли мандрував на Сході. Навіть говорили, що він ставив на меті відродити ідею всесвітнього братерства в її чистому вигляді — без наносного елемента, пов'язаного з життєвими вигодами та становищами. Атмосферою таємничості оточили провінціальні чутки цього чоловіка, що вільно говорив кількома мовами і мав колосальну ерудицію, як у своїй спеціальній галузі, так і в суміжних ділянках. Але він, на розчарування аматорів загадковості і романтики, поведився просто, широко, натурально, як хуторський дядько; приязно всміхався, був коректний, короткомовний, співчутливий до кожного. Своєї ж побутової замкнутості тримався з кремінною твердістю.

Тадей Петрович недужий на т. зв. «слонову хворобу»; всі кістки в його й так великому організмі побільшені. Лоб підводиться видовженим прямокутником з двома залиска-

ми; ніс нависає над чорнющими вусищами, відкрученими на боки; і по-старомодному підстрижена еспаньйола доповнює сувору фізіономію, що має, одначе, симпатичний живий вигляд, передусім — від очей: темно-карих, прозорих, вщерть налитих ясністю. Голос Тадея Петровича грудний, наче з жлукта, і приємний, м'якого тембру. Літера «р» виходить напівгаркавою, вона і цілком пасує до його просторного великокартато-сірого вбрання, попелясто-сріблитої краватки з квадратиками, й емалевого гарнітуру з рисунком, як на шаховій дошці.

— Маю хвилину перед засіданням. Підсумки, успішність... за півгодини можна зробити й підмести за собою, а сидітимеш півдня.

— Не ходіть на засідання! — радить Антон Никандрович.

Жолобовський дивиться з добродушною недовірливістю:

— Самі ж ходите?

— Ну, дадуть папірець: розпишись! і вже морально зобов'язаний. Від сьогоднішнього дня — ні ногою! А на засідання з семестровими підсумками треба ходити.

— Чи можу стати в пригоді? Щось добути, принести...

— Дякую; я все маю.

— Будете щирі зо мною?

— Не питаєте! Ви знаєте, що з вами я завжди...

— Слухайте, мій дорогий Антоне Никандровичу, що ви схвильовані, по очах бачу. Не соромтеся мене в тяжкому стані! Уявіть собі: я, скажімо, брат вам, рідний там чи споріднений, чи чорт його зна який! Може, для вас треба щось зробити, обід принести?

Старий підвівся з-за стола і, дивлячись кудись перед собою, підійшов до мамутоподібного сусіда. Поклав йому руку на плече:

— Якби ви знали, як я ціню ваше співчуття!.. Дуже, дуже. Але, повірте, все — гаразд.

Відійшов до стола і продовжує мову:

— Гарний лист від приятеля. Бездітні люди взяли собі за доньку — дитину, покинуту на вулиці; тепер щасливі. Це не Іван Іванович і його «пріснії», — ті, як були на «хлібозаготівлі», нишпорили по дворищах, залізними «щу-



пами» кололи землю: шукали «яму». Розколупували стіни, розвертали печі, віддирали помости; забирали останню торбинку з квасолею, що висіла на кілочку. Вернувшись додому, випивали і сипали на підвіконня крихти для горобців, бо жаль було — бідні пташки голодні бігають по снігу.

— Феноменально! — скрикнув Жолобовський. — Горобця жаліють, а не дитину. Я звичайно, не проти, щоб жаліти й горобця, але це чорт зна, що таке.

Антон Никандрович зосередився на своїй думці; помовчав і сказав:

— Коли помруть старенькі приятелі, — кажу для прикладу, а жити бажаю сто років, — то прийдуть вони до брами раю. І виступить янгол до них і скаже: «Стрічаю милосердних; назначене вам життя безкінечне серед блаженних, бо ви одним вчинком своїм спокутували гріхи вільні і невільні. Ідіть зо мною!» Ви знаєте, Тадею Петровичу, мабуть, бувають моменти в житті, коли один-однісінький вчинок, приміром, самопожертва на війні, вирішує людську долю на віки-вічні. Ця думка сьогодні вразила мене.

— Можливо. Але що скажуть після смерти Івани Івановичі? Яка доля обтяжених?

— Яка? — роздумує Антон Никандрович. — Якщо не поправляться, — прийдуть після смерти до брами раю і сторож питає: «Хто скаже за них добре слово?» Серед потойбічних душ розляжеться мертва, в буквальному і метафоричному сенсі, тиша. Тільки привиди горобців, що сидять на куцах, зацвірінькають: «це ми! це ми! Івани Івановичі сипали нам крихти на завіконня». Зменшить апостол страждання грішникам, скажімо, на трильйон еонів, згідно з заповіддю Того, хто «і скоти милує».

Тадей Петрович засміявся в еспаньйолку й чорнокинджальні вуса. Через секунду загорівся і, заглядаючи в очі співбесідникові, ніби під печатки на книзі, питав:

— Скажіть мені, колего, правду: як на вашу думку, що чекає нас після смерти? Тьма? Ніщо? Згниє тіло, і кінець? Чи інший світ, продовження свідомости в іншій формі? Скажіть, як підказує вам внутрішній голос?

Чуючи жагучий шепіт людини, що спрагнула, мабуть, за ціле життя заглянути в незвісне, Антон Никандрович

зрозумів в одну секунду, хто перед ним; від того теплою хвилею облило серце.

— Всьому, — сказав Антон Никандрович, — чим живемо, що бачимо, кінець! Абсолютний і невідворотний. Тільки темрява за границею останнього удару серця.

Жолобовський похмурився. А старий вів далі відповідь:

— Попрощаємося з уявленням земного круга, попрощаємося назавжди, вмираючи... І думатимем про інші речі. Ось які, я гадаю. Від нас закрито вічними дверима інший світ. Якби він і відкрився, був би й при найвищому рівні знання цілковито незрозумілий, точно кажучи — неприступний для розуміння. Не виключене, що він відкритий, а ми, через обмеженість нашого інтелекту і всього ества нашого, не можемо визначити, як він виглядає; так само не може бджола зрозуміти, що таке проміння «гамма».

— Скорбний агностицизм, — похитав головою Тадей Петрович, — ми ж мусимо стежок шукати...

— Вірно: я й веду до них. Є дві їх: релігія й мистецтво. В християнстві, в образах Святого Письма, для кожної навіть неписьменної людини, приступно для її уявлення і розуміння, відкриваються найглибші таємниці, можливо, закриті від вченого. З тими таємницями споріднене мистецтво — протягом тисячоліть виробляє способи, як нам відгортати одну по одній завіси від незнаного. В мистецтві кують ключ до дверей, що між двома світами. Через красу пролягає стежка... Дякуючи осягненню єдиного, в чому зливаються правда і краса, в майбутньому з'явиться нова духовна природа. Хто створив образ золотої драбини з янголами, розкрив найбільшу загадку світопізнання. В наступні мільйони літ повториться велична біблійна картина: пророки ходитимуть на горні вершини говорити з Творцем. Відступить завіса між сферами, що розділяє народження і смерть. Леліймо, як найкращу квітку землі — поезію: вона, одночасно з вірою, готує ключ до незримого царства... Стаємо на його кордоні, відчуваючи красу в житті; а красу відчуваємо як слід тоді, коли визнаємо безодню потворного. Рай і пекло не тільки за дошкою труни, а й тут — у щоденності; у серці нашому дані. Моральний світ становить копію невидимого, що відкривається, коли ми в останній раз закриваємо тлінні повіки. Мої старі при-

ятелі, — Антон Никандрович стукнув пальцями по конверту, — знайшли, самі того не думаючи, найвірнішу дорогу до вічності. Недарма ж прислів'я твердить: «Від серця до Бога навпростець дорога». Якби Іван Іванович почув, що я говорю, негайно заявив би на загальних зборах: громадянин Споданейко — ворог народу, його треба виключити з профспілки і зняти з роботи. Чорт з ним, з Іваном Івановичем!.. істина дорожча від профспілкового квитка. Пробачте за різкий вираз.

— Будь ласка, — сказав Гадей Петрович, — це й зо мною буває.

Антон Никандрович закінчив стихшено.

— Бачите, розговорився... дещо записував.

— Прочитаєте?

— Що ви!.. Все — чернетки.

— Піджду. Сьогодні спало мені на думку, що після смерті нервова істота, мов тканина, розточується на окремі нитки, а вони розпливаються в якомусь морі. Так само розточується нервова природа інших живих істот, навіть рослин. Потім знову з того моря творяться чуттєві особистості. Я зібрався був нести свої слонячі кості на засідання, а роздумав. Справді чорт з ним, з Іваном Івановичем! — як ви сказали. Посиджу дома. Піяніно залилося мені на радість. Кожен має свій блаженний острів, я — музику.

## ЖЕРТВА КОНКУРЕНЦІЇ

Сів на ліжку, Антон Никандрович відхилився на подушку. Навіть і тоді, як затулив долонею очі, безформні образи перед духовним зором снувалися в дивних рухах, у течійних проблісках, крізь знервованість. На секунду висвітлювалися візійні фігурки, передвісники сну, потім зникли.

Антон Никандрович відчув чийось присутність у кімнаті. Хтось стояв, роздивлявся на спинки книжок.

— Це ви, Борисе Єфимовичу? — спитав старий викладач методики літератури.

— Помиляєтесь! Це не я, себто, це не Борис Єфимович, а я, — повернулася постать.

— Але ж ми не знайомі.

— Це не важно, — відповідає постать, — я — чорт.

— Що?! — жахнувся і зразу засміявся Антон Никандрович. — Киньмо жарти! Хто ви, і...

— І чого вам треба? — з покірною іронією мотнув чорнявою головою невідомий. — Ви добра людина, Антоне Никандровичу. Мені було нестерпно нудно; чую: раз у раз називають: чорт, чорт... Думаю, піду, розважусь. У вас інтересні книги, — можна взяти на декілька днів?.. Не дивіться так недовірливо! Звичайно, буває так: беруть на тиждень, а потім силою виломлюй.

— Візьміть, що вам подобається.

— Ні, другим разом. Можна сісти?

— Дуже прошу!

Незнайомиць сів і полами світло-сірого плаща закрив кутасті залізні коліна; а чорні очі втомлені і печальні. По короткій мовчанці зітхнув:

— Не вірять, що я існую.

— Так. І Бога закреслюють, і... якщо ви дійсно...

— Я не ображусь. Називайте мене, як треба. У вас досить мудрости і послідовности, щоб визнати неприємний факт.

— Я б не сказав: «неприємний», — Антон Никандрович знизив плечима.

— Прекрасно!..

Чорт був страшенно втішений; навіть заходився втішати Антона Никандровича.

— Не турбуйтеся: я підкріплю вашу думку. Коли я був студентом, — довелося мешкати в триповерховому гуртожитку, нагорі величезна кімната, в якій самі студентки — гарненькі дівчата... ми звали їхню залю «Едемом». Справді, Едем для того, хто приворожував серце веселої першокурсниці. Я мав одну таку. В завірюху бігали коло гуртожитку і кидалися сніжками, нас закривало білими бджілками, я серед дня ловив її на вулиці і цілував, свіжість!.. від обличчя і від пальта з білим хутряним коміром! Червона, як ягода вишнева. Чарівна юність! А що ми навесні виробляли в парку: в травах, білих від місяця!

Чорт зітхнув.

— Не думайте, що краса може бути без чорта. Не протестуйте! Жартую. Як розлучився з ягодою вишневою, —

увяв, так занедбався, що три співмешканці в кімнаті «Фалянга» жити зо мною не могли. Задихалися від смороду. Покликали сусідів, хлопців із «Звіринця», так звалась кімната, бо завжди в ній був рев і регіт, — і також з «Урана», найвищого приміщення, аж під дахом, і, взявши мене гуртом на руки, понесли наниз. Дівчатка, мов янголи, виходили з «Едему» і сміялися в квітчасті рукава. Хлопці низвергли мене по дерев'яних сходах і заперли в ванній. Ходять по коридорчику, покурюючи та криком пригрозуючи: «Не випустимо, аж поки обмиєшся!» Самозрозуміло, став під душ. Вірите?

— Чому ж? Я, наприклад, вірю в появу янголів на землі.

— Нічого особливого! Да, я забув сказати: студентка скінчила самогубством.

— Яка студентка?

— Ну — вишнева ягода, з білим коміром.

— Страшенно жаль, — болісно говорить старий.

— Зовсім ні! Умерла, і крапка. Їй байдуже; а я нудьгую.

Пробував читати. Накупив книжок — цілу бібліотеку. Розгорну сторінку, щоб заглибитися, де там!.. все те саме. Для романтичного вигляду ходив з книжкою.

— А знаєте, — продовжує чорт, — я був у групі «співчуваючих» при партійній організації; навіть працював на відповідальній посаді в столиці.

— Неймовірно!

— Вигнали. Був радий, бо знудився несамовито. Справи однаковісінькі, інструкції однаковісінькі. Душі в апараті штаповані, як мідяки. Хоч би який дивак попався! Ходив, шукав, — нема! Ви, наприклад, мені подобається.

— Ат! — махнув рукою старий. — За що вас вигнали?

— Так... дурниця. Думав «свиню підкласти». Виробив проект резолюції про оподаткування господарств і відчислення від заробітної платні в трестах. Назлобивсь, як ніколи. Думав: ну, здеруть з людности шкуру! На тисячу літ клятьби. Що б ви подумали?! Вигнали за гнилий лібералізм і буржуазний гуманізм. Плюнув і пішов. Хай ви скажитесь, робіть самі!

— Комедія, — хитає головою Антон Никандрович.

Чорт невідомо чому образився:

— Може, думаєте, я бевзь? Не в тім справа. Переїхав на побережжя моря. Гойдаючись на гамаку між деревами,

повними сонця, біля жоржинок, перегортаю «Малу радянську енциклопедію» і пасу очима дівочі ніжки, що рожево миготять поза штахетами. Світло, як золотий горох, сиплеться крізь зелень; весь час чути — море вигуркотує жорнами в голубому мліні; на обрії похитується «парус одінокій». Прекрасно! А здивився.

— Можна було в кіно піти. Почати знайомства.

— Розважився інакше: сів у в'язницю.

— Ви збожеволіли?

— Навпаки. Було страшно весело... Став бухгалтером, хапнув сто двадцять тисяч, крім того, в компанії сказав, що портрет вождя косоокий. З обвинувачення за сто двадцять тисяч самі викрутили, бо знайшли рештки і присвоїли. За косоокість — десять років.

— Я теж був за контрреволюцію. В одній праці згадав про царство Антихриста; підвели під статтю і — в Сибір.

Антон Никандрович глянув на гостя з виразом: від долі не втечеш. Спитав:

— Намучились?

— Що? Нареготався! Інші мучились. Слідчі з них тягли зізнання, а вони не відали, що казати. Вчив. Одному дядькові підказав історію: «Вірно, був завербований... весною орав, а приходять із-за кордону переодягнений римський кардинал. Зустрілись біля верби; я спинив коні й поздоровкався; він питає: будеш мені служити? Я подумав-подумав, бачу непоганий чоловік. Посідали під вербою, покурили; я й сказав, що служитиму; виходить: був завербований». Дядька дуже били. Один тесляр підпив і зробив відповідну раму до геніяльного портрета: осикові, ледве обстругані планки, ніби кілки. «Пришили справу». Я порадив сказати на допиті: «Якось опівночі стою в дворі під бузками; чую: шум угорі. Щось погуркотіло і стало надо мною; трюхи звук до темноти і розгледів, що то аероплян. Чиркнуло на ньому сірником — хтось закурює; я зразу впізнав Муссоліні. Він закурив і мені кинув папіроску; питає: хочеш бути моїм агентом? — А чого ж, кажу, як добре заплатите. — За це не турбуйся. Вдарили по руках, і діло було зроблене. Муссоліні після цього полетів додому». Ефект від оповідання був надзвичайний. Дві години тесляра відливали в камері. Я й іншим давав поради; остогидло.

— Втекли?

— Випущено. Через північний порт треба було в найкоротший термін постачити для Англії масу високоякісного лісу, щоб дістати валюту. Порт завалений паливом, що заготували концтабірники, їх там загинуло тисяч з двадцять серед болота. Виконати замовлення на експорт неможливо; порт виглядає, як щітка, складена з єгипетських пірамід. А Москва телеграму за телеграмою: терміново! негайно! ударно! Я порадив начальникам: спаліть піраміди; думаю, вплутаю в халепу дурнів. Спалили. Дим стояв до сузір'я Великого Пса. Бахнули телеграму-блискавку в Москву: п'ять мільйонів кубометрів дров спалено; експорт виконано в призначений термін. Що думаєте? Вліплено начальству ордени на груди, мене випущено з похвальною грамотою. Зубами скреготав. Я, здається, вам надокучив?

— Зовсім ні. Тішуся розмовою з вами; ви надзвичайно цікавий чо... чоловік.

Чорт єхидно розтягує тонкоустий, мовби обпалений, рот і роняє:

— Між іншим, Іван Іванович козні кує проти вас. Треба наступати на нього без вагання і на Серпокрила теж. Зчинить з ними скандал на весь світ. Викличіть одного з них на дуель, наприклад — Серпокрила; побачимо, що буде; зробіть неодмінно, а то з'їдять вас.

— Пробачте, — знизує плечима Антон Никандрович, — буде смішно...

— Не думайте! Вони хитрі, як азійці, але дурні. Я вам скажу: найкращий лік проти глупоти — сміх. Придивіться, кругом ні гумору, ні сатири.

— А журнал «Безвірник»? Вони сміються з надприроднього. От — Іван Іванович: читає антирелігійні лекції, ілюструє їх «чудесами»: оновлює ікони, перетворює воду на вино; доводить, що нічого, крім матерії, нема, нема нічого «святого», то — попівська вигадка. Після доповіді в факультетській залі я підійшов до нього і спитав: «Скажіть, будь ласка, чи можна повторити в сучасних умовах одно чудо, що його, як відомо, безперервно творив Ісус Христос?» — «Ну, що там за чудо?» — грубо відізався Іван Іванович. Я сказав: «Безперервно являти милосердя до кожного ближнього, що страждає, як до свого рідного

брата». — «Ні, тисячу разів, ні! — вигукнув Іван Іванович. — Від такого чуда ми назавжди відмовляємось, бо стоїмо на ґрунті революційного марксизму, науки про нещадну клясову боротьбу». Я подякував за вияснення і пішов додому.

Кисло посміхнувся чорт, видно, з чемности.

— Взагалі, — сказав Антон Никандрович, — вони відкидають думку про існування сил, які стоять над матерією. Доводять, наприклад, що ви — нереальність.

— Я — нереальність?! Свині вони. Без мене не було б і черв'яка, якого Іван Іванович заморює.

— Можливо, захочете купити мою душу, але з вами весело, — признався Антон Никандрович.

— Про душу ви, пробачте, сказали дурницю. Що значить тепер душа? В невід затагнуто континенти. Зрозуміло, якщо по-джентльменськи запропонуєте... Але спеціальної цілі щодо вас я не ставлю. Вже одне цінне: я розігнав нудоту. Пора йти.

— Подождіть! — затримує його Антон Никандрович. — Одно запитання.

— Прислужусь. Радо.

— Воно здавна мучить душу. Користуючися з нагоди...

Раптом постукало в двері й заскавучало.

— Знаю хто, — промовив чорт, — я не приводив її: сама прийшла — Молоточкіна. Запитання другим разом.

З блиском досади в очах Антон Никандрович відчиняє двері.

## ПЕРЕБУДОВУЄТЬСЯ ЛЮДСТВО

Молодиця, що влетіла в кімнату, вбрана в сірий халат; хустка на кучерях — диво кольористики: ніби тисячу веселок розсмикано на ворсинки, щоб виткати її. Спорядження молодиці складалося з відра, ганчірки, швабри, собаки і поганого настрою. Загриміли стільці. Метнулась курява від підмітання; зашуміли води на підлозі, гнані стукотливою шваброю.

Антон Никандрович скам'янів коло груби, в яку впроваджено бляшану трубу від «буржуйки» — рятівниці в зи-



мову пору. А чорт заляк в кутку коло вікна. Що ж до собаки, — з ним творилося казна-що: нюхнувся до старигана і покірно постояв з перехиленою головою, слухаючи, як чухають за вухом; тоді крутнувся до чорта і зразу з не-світським переляком відплигнув і, дзенькнувши коротким скавучанням, стрільнув під ліжко. Став там просто. Задерев'янів. Боявся навіть глянути набік. Фосфорично світив очима перед собою.

— ...Нехай не думає, що це так йому й пройде! — вела незалежний монолог Молоточкина. — Мій батько був предковічний пролетарій і революціонер; згинув, бивши всяку гідру: від Корнілова до Денікіна. А тепер мені хоч умирай... Дев'яносто п'ять карбованців на місяць, — що на них купиш? Двісті п'ятдесят карбованців треба, щоб туфлі справити. Каже: «Держава не може міняти ставок». Не може... А я хіба можу прожити? Не бійся, — тим, що лашаються до профсоюзного комітету, знаходиться, «єди-новременное пособіє» з фондів. Ми: Катерина Колосочкина, чесна селянська дівчина, та я, та другі, душимось на старцівські копійки. Знаєм, які діла творяться! На міжнародний жіночий день він доповідь читав, — цілий вечір нудилися, слухали, що то за великі права нам дані. Одбалакав доповідь, а впився дома так, що всі тарілки побив у жінки на голові. Обкривавлена прибігла в студентський гуртожиток. Дівчата до ранку з потилиці одсколки висмикували. Проспавсь, прийшов по неї і такий важний, Іван Іванович. Ще й питає: «Як вам подобалась моя вчорашня доповідь?» Ми з Колосочкиною й вчитали йому... тільки очима кліпав, як індик. А вкінці прохрипів: «Я знаю, Якилина Молоточкина і Катерина Колосочкина — відсталий елемент, треба буде придивитись до них, як слід, і зайня-тись виховавчою роботою по лінії професійної організації». Вгризатиметься тепер, бо в партійному комітеті його друзяки, випивають разом, — що з ними зробиш?

— Не зважайте на них, — радить Антон Никандрович, — тільки серце мучите собі.

— Я б не зважала, так пече мені їхня неправда, пиляють до крові в печінках. Я винесу відро; будь ласка, тут не ходіть, — іще не витерто.

— Дозвольте, — чемно питає чорт і простягає руку по відро.

— Як вам уже так хочеться, несіть! Знаєте, куди вилити? В раковину; а з крана коло кухні наточити чистої.

Чорт виніс відро за двері, а Якилина довідується в старого (чорт усе чує і всміхається під вузьенькі вуса, спущені наниз):

— Хто це, такий приємний товариш?

— Знаєте, — мнеться Антон Никандрович, навіть сідає на ліжко, бо стала боліти голова, — це чорт...

— Температуру міряли? — жалісно дивиться Якилина.

— Яку?

— Звичайну, — яку ж... градусником. Скільки сьогодні?

— А-а... — протяг Антон Никандрович, — я вам серйозно кажу, а ви — температуру...

— У вас очі червоні, обличчя бліде, аж зелене. Горє мені з вами!

— Кажу серйозно: це — чорт. Спитайте самі.

— Чи ви мене за дитину вважаєте? — докоряє Молоточкіна. — Я вам раджу, як батькові рідному: прийміть аспірину і ляжте та вкрийтеся... або ні! я вам краще чаю з зіллям скип'ячу. Ось тільки домію. Де він там з відром?

Хотіла вийти в коридор, як чорт з'явився з відром і подав його молодиці.

— Спасибі, — пильно подивилася на гостя.

Обмила підлогу ще раз, витерла; поставила стільці коло стола.

— Сідайте, — сказала чортові.

— Вдячний...

Він сідає, тримаючи ноги в рудих черевиках — рівно, як школяр. Виймає з кишені пляшку і ставить на стіл.

— Що? — придивляється Молоточкіна. — Лікер?

Вона виходить із відром, шваброю, ганчіркою, але без поганого настрою і собаки. Через п'ять хвилин вертається, несучи білу миску, на якій красуються чарки та закуска: хліб і нарізана ковбаса.

— Ах, якби вареники! — тужить гість.

П'ють лікер, а потім чай, що спорядила Молоточкіна. Собаці чорт кидає трохи з'їсти, і чорношерстий збувається страху. Хвостом виробляє винуваті знаки; плигає, як пружина, коли бачить, що з «буржуйки», з якої чорт витяг

нижній засувок, — вибігає щур. Гостровухий задавив його і зачаровано дивиться на «буржуйку», на якій обертається металічна накришка з мелодією.

А гість і молодиця вигинаються в прапервісному танці.

— Сміху! — верещить нечистий; долонею проводить по книжкових спинках.

Антон Никандрович розширив очі з несподіванки: дрібненькі, як пішачки в шахах, повиступали примарочки різні, різні: в гривастих шоломах; при огненних прапорах, над держаками яких вовча паща роззявлена, і пишнорукавні, гостроокі, як соколи; із знаками хреста на плащах; під тінню стяга, яскравішого, ніж мак, і всіяного золотими зорями; розважні, вийшли і стали, обпершись на довгі мечі та списи, в стрункому ладу; а поруч — пурпуровою річкою братчики з шаблями й мушкетами; інші — жовті як бджоли, цілими вуликами; і меткі як дракончики; і многодумні, в тюрбанах, сповнені гідности, як дядьки з хуторців; і смагляві твердолиці і театральні-церемонні, неспішні в рухах; фанатично-молитовні, щирі, і чорні, широкоокі — галузка дерева, що піднімало містичні квіти на світанку світовому, — всі, різноманітною многістю станули, як привидики; за ними з'явилися й пізніші: така веремія!

Гість схопив з підвіконня млинок для кави і гримнув на підлогу. Пригорщею всипав привидики в млинок і покрутив ручку, і вийшли з відтулини сірі істотки, нужденні, мов мурашечки, що перемандрують через глуху дорогу. Однаковісінькі!.. Рівними колонами крокують, витрублюють їхні оркестри і знаменами мають.

— Хай живе! — ентузіастично гукає чорт.

— Хай живе! — відповідають.

Чорт міняє тон на грізний:

— Геть!

— Геть! — гримлять колони.

Спершу залунав регіт на цілому обширу; Антон Никандрович сміявся, як кінь. Враз стихло, так раптово, мов струни урвались на скрипці. Тишина бездонна, мабуть, глибша, ніж у труні. Лиш пес, користуючися з замішання, глитнув колону з оркестрою і облизався. Чорт штовхнув:

— ...Твої — май терпіння!

— Страшно, — шепче Молоточкіна, — я піду...

— Зостаньтеся! — благає чорт.

— Ні, роботу маю: он треба перелити бензин і стати з бідомом у чергу.

Вона приладнала лійку до сулії; переливає горюче, а руки трусяться.

Чорт тримає лійку і розглядається довкола; через його неухажність рідина розхлюпується по підлозі — аж до дверей. Відклавши лійку, чорт наближає уста до атласного вуха молодиччиного: «Дозвольте провозжати і поцілувати», — спокушає. Закурює папіроску, а сірник роняє... миттю ж зривається сполох! Кімната повна прозорого полум'я. Думаючи, що настала смерть, старий пригадує науку матері: хреститься. Пропали тоді і привиди, і чорт, і огонь, і Молоточкина! Клацнув англійський замок на дверях. Заскиглив пес, вирываючи прищекнутий хвіст.

Антон Никандрович прокинувся. Раніш, ніж він схопився, щоб відчинити двері, в коридорі загупали чийсь ведмежі кроки. Чути улесливо-заспокійливий голос:

— Цю-цю...

Скреготнула відмичка в замку, і двері відхилились.

— Чортів пес! — лайнувся шепеляво-розвезений низький голос. — Його визволяй, а він за штани шарпає.

В дверях — Спиридон Серпокрил; розхристана фіялкова сорочка висмикалася торбинками через пасок на животі. Голова руда, руда і поломениста патлами: соняшник у відцвітанні.

## КУРТУАЗІЯ

— Дивно: ви спали, а собаці прищекнуто дверима хвіст. Не-зро-зу-міло!.. — Серпокрил широко водить веснянкуватим обличчям направо і наліво; добродушно удає відчай перед загадкою.

Антон Никандрович говорить:

— Надприродна сила...

— Я не вірю.

— Бо ви учень Івана Івановича. Знаєте що? Ідеалісти будуть на вашій стороні.

Серпокрил дивується, скосивши очі.

— Безперечно, — продовжує Антон Никандрович, — вони лишають матеріялістам пояснення таких явищ, як

прищекнутий хвіст. Собі вибирають іншу сферу. На цьому ґрунті можливий розподіл праці.

— Ви — матеріяліст чи ідеаліст? Скажіть відверто!

Антон Никандрович примружив око:

— Як людина, що обіймає посаду на катедрі історії літератури, я матеріяліст.

Слово «посаду» старий вимовив з притиском. Знайшов вихід із становища, бо сказати: «ідеаліст», — Серпокрил передасть Іванові Івановичу, і почнеться музика; а сказати: «матеріяліст», — значить, збрехати.

— В такому разі, поясніть цей дивний випадок, — просить Серпокрил.

— Будь ласка! З матеріялістичного погляду, прищепнутий хвіст пояснюється просто; тут — ланцюг причинового зв'язку, який можна послідовно розібрати. Завжди, коли Молоточкіна миє підлогу, я прошу її, щоб після роботи відчиняла двері на декілька хвилин, для протягу, бо в кімнаті створюється сирість і на книги лягає цвіль. Сьогодні, в той час, як я спав, Молоточкіна відкрила двері другим ключем, що був у неї, помила підлогу і пішла додому; двері кинула прочинені. В кімнату забіг пес. Покрутившись між книгами, він виставився в коридор. Саме тоді з'явився, наприклад, товариш Тонкоструненко, що мешкає напроти. Тонкоструненко прищекнув собаці хвіст і з почуттям виконаного обов'язку вскочив у свою квартиру. Нещасного пса звільнили ви. Яка причина вашої появи — зараз почую.

— Словом, мушу сказати, чого я до вас прийшов.

— Будь ласка, сідайте! — робить гостинний жест Антон Никандрович. — Я радий вам. Я з посміхом згадував про Івана Івановича, а між іншим, щиро вітав би і його, як гостя.

— Посварились би.

— А ви з Іваном Івановичем великі приятелі.

— Приятелі?! — Серпокрил вибачливо всміхається до наївності. — Іван Іванович — людина, з якою не можна розминутися. В Середній Азії мені доводилось ходити по дощаній доріжці, що підвішена до кілків, застромлених у стрімчасту скелю. Висить доріжка над безоднею і хитається; один невірний крок, і мандрівник летить на кілометр униз. Коли хто-небудь подорожує на осликові, то кричить,

щоб стрічний за поворотом спинився, бо розминутися неможливо. Цією доріжкою йшли війська Олександра Македонського. Вона страшенно небезпечна. Отак і з Іваном Івановичем; правда, він далеко не античний герой, скоріше — осел, на якому їздить завойовник, скажімо, секретар партійного комітету. Але стрічатися не рекомендую. Навіть його жінка з ума сходить. Сам Іван Іванович казав, що вона збирається назавжди виїхати на Урал. Ви, мабуть, не знаєте, Іван Іванович зійшовся з якоюсь учителькою, а жінка сказала: умру, але й їм не дам жити. Словом, я точно не знаю. А ви помиляєтесь, коли кажете, що ми з ним великі приятелі.

— Так здавалося, — хмуриться Антон Никандрович. Серпокрил розчарований. Міняє тему:

— Дісталась мені старенька книжечка. Подивіться!

Вийняв з-під ліктя том у жовтуватобілій шкіряній оправі; подав і носом повів:

— Чогось у вас ніби чадно...

— Каша пригоріла на примусі, — сказав Антон Никандрович, відкриваючи палітурку, і зразу ж скрикнув:

— Знаменито!.. лицарська Німеччино, як я любив твої книги! Де ви взяли її?

— У знайомих. Книга Еразма належала до бібліотеки Запорізької Січі; привезена сюди козаками Антона Головатого. Більша частина бібліотеки лежить у закритому фонді. Ця ж річ із кількома іншими «застрягла» в домі одного козацького нащадка.

— Скільки просить за неї?

— Тепер це моя власність. Міняю на збірник перської лірики. Он стоїть на нижній полиці.

— Беріть! Але ж ви й мастак!

Серпокрил скромний. Його ясно-карі очі з охряними віями заблмали. Знов перевів на іншу тему:

— Я захоплений орієнтом; бував у селищах, де, на превелике своє здивування, здибував білявих і голубооких людей. Який це був контраст до звичайних мешканців середньоазійського краю. В одну красуню я так залюбився, що вже хотів женитися і будувати саклю на скелі. Таки переміг себе: понюхав квіточку на покрівлі світу і відлетів. А яка ж вона гарна!

— Гарна, — погоджується Антон Никандрович.

Серпокрил незадоволений і перепитує:

— Хто — гарна?

— Ця річ.

— Кому що, — зітхає Серпокрил і робить павзу. Висповідує старого, коли той відривається від латинських сторінок:

— А що ви найбільше в світі любите?

— Істину, а крім неї — свободу.

— Свободу і я люблю. Після неї ставлю кохання.

Власне, саме кохання й зосталось, бо від свободи тільки ріжки та ніжки. Смійтесь!.. від вашої істини зосталось не більше. Ви знаєте: я виріс безпритульним. Під вагоном експреса перелітав через країну. Ночував у казанах для асфальту, на кладовищах, на горищах. Пиячив по кішлах, як цар в Одесі. Складав пісні про кохання злодія, вуркагани співали їх з гітарами по нічних садах. Мав крила, був вільний, як вітер над хмарами. Не здушив у собі жодного бажання через страх і лінивість. Дихав грозою, що розбивала міщанські закапелки, монастирі, академії, парламенти, трони, фортеці, броненосці і всякі перегороджі між душами. Був грубий, нахабний, разом з тим, відважний. Легко ступав по грудях матері-землі, знав, що живу, мов горю, мов цвіту, що повно кисню в червоній, як небесна пожежа, крові. Що подобалось, брав і казав: «Віддай, а то згубиш!..» Переставало подобатися, — кидав без найменшого жалю. Не був прив'язаний до жодної речі, до найменшої піщинки на одному місці. Сумно було, сидів коло моря і плакав; було весело, бенкетував, — зорі підскакували! Полонили чорні очі, кохав, як випущений з божевільного дому. Була свобода!.. а тепер? — бібліотекар, член профспілки, збори, передплата на державну позику, ЖАКТ, черга в ресторані, картка на хліб... Життя для собаки! Всіх попиляно, як дрова, зосталось по півдуші, та й то — з іржею, з цвіллю, з штампом першого району міліції, а також і другого. Мурашник! Скука! Скажена скука! І от що дивно: звикаю... уявіть собі, — потроху, помаленьку, поступово звикаю і стаю: «товариш Серпокрил». Ще рік, і кришка. Однією людиною буде менше, одним громадянином більше.

— Та ви нещасна людина! — жаліє старий, вдивляючись пильно в очі рудому.

— Помиляєтесь. Я маю свою скарбницю: кохання. Ви не уявляєте, яка солодка любов, ну, хоч би й з декотрими вашими студентками. До вас вони приходять на екзамен і такі невинні пташки — тремтять, загикуються, червоніють. А побачили б ви їх в обіймах Серпокрила, коли «сміються, плачуть солов'ї». Огонь! Грішниці першої категорії.

Антон Никандрович темніє, як сиза хмара:

— Знаєте, це вже свинство. Я навіть не думав, що бібліотекар факультету порається, як лис у курятнику.

— Не буду! Не буду! — з жартівливим страхом жестикулює соняшниковий донжуан.

Старий закипає, аж барва почервоніє йому скроні:

— Ви переступили межі закону і порядку...

Невідомо, що було б далі. Зненацька двері прочинилися, і боком, як риба-камбала по дну, так понад книжковою полицею, поза спиною Серпокрила пролинув чорт і мацнув щось на купі книжок, біля підвіконня, пробелькотав:

— Пробачте, будьте ласкаві, я забув свій капелюх.

— Нічого... — стишує голос господар і обережно, по вимитій підлозі відступає до печі.

Чорт повів бровами на Серпокрила, але дивиться тільки на старого з таким виразом:

«Я і рудий зустрічались, хоч він, очевидно, мене й не пригадає; зате я його дуже добре знаю. Тим часом — до побачення».

Вклонився він глибочно; пропав у дверях. А Серпокрил байдужісінько питає:

— Вам хтось пригадався... Цікаво, хто?

— Чорт! — кинув Антон Никандрович, дивлячись на свої папери з виглядом зайнятості.

— Я — чорт?

...Серпокрил бачить, що його ображено, але ще не хоче вірити. Антон Никандрович роздражнений; він перебирає папірці, щоб опанувати пересердя, проте спростування його прозвучало гнівно.

— Чорт — той, що заходив. Вам тільки жовтодзьобих студенток заманювати в кущі. А він справжній чорт: філософ і кавалер. Уміє підкоряти серця, згідно з кодексом.

— Не кажіть! Моїй останній пригоді й він позаздрить. Я працюю як домашній секретар у професора ботаніки. Він бачить так погано, що спеціально для нього замовлені



телескопічні окуляри за кордоном. Жінка в нього красуня надзвичайна, жар-птиця! Вірна йому, як скеля. І що б ви думали? Поступово, з найтоншою куртуазією, що вам так до вподоби, я підкорив її серце. Ходжу ночами. Влажу в вікно і в вікно вилажу. Ботанік думає, що то нічні крадіжники; навіть добув мисливську рушницю і палить, виходячи за двері. В моменти, так би мовити, повного кохання я дивуюся: ось ти, Серпокрил, звичайний смертний... за які заслуги посилає тобі доля любов цієї чарівної жінки? Тепер я охолонув до неї. Охолонув після того, як вона при мені прибирала руками за дитиною, коли та блювала, — це було зовсім неестетично.

— Ви кому-небудь розповідали про це все? — залізним голосом довідується Антон Никандрович.

— Раз чи два... але це не важно.

Антон Никандрович стає несамовитий, хоч і стримується:

— Ви влізаєте в дім мого колеги і безчестите його, та ще й ширите неславу. Ви — негідник!

— Даремно лаєтесь.

— Не лаюся, а називаю вас власним іменем. У часи, коли в суспільстві панували закони чести, за такі речі негайно викликали на дуель. Я стою за відновлення цих законів. Чуєте? Викликаю вас на дуель за збезчещення дому мого колеги і ширення розбрату серед моїх учнів.

— Комедія для всього міста! — підкидає руки Серпокрил. — Театр! Скандальні балачки цілий рік... ні, це неможливе.

— Можливе. Я змушу вас стати до бар'єра або прилюдно вижену з бібліотеки, як останнього хулігана.

Серпокрил роздумує: «Ясно, він не при собі, наскандалить і — тікай з міста; документи підмочені; а що? виберу рапіри; вправлявся ж, у поганенькому фестивалі участь брав; ідея! Виб'ю зброю: перо він уміє тримати, а рапіру — чорта з два... Взнають, похвалять Серпокрила; скажуть: молодець, дав видихатись дідівському шаленству». — Згоден! — заявляє Серпокрил. — Жду секунданта. Живіть щасливо!

Коло дверей нахилився і вхопив з полицки перські вірші — навзамін за «Християнського воїна».

Старий дивиться у вікно. Сухо відмовляє:

— До побачення.

Зоставшись самотою, ходить з кутка в куток, зауважує на стійці книжкової полицки дрібненьку шпадочку — закордонний сувенір. Застромлює її у відворіт піджака, до найтонших голок.

## УКРАЛИ НЕБО

Підходить Антон Никандрович до вікна і перехилиється через підвіконня: поглядає в двір. Під самим парканом аж на кінці двора — цегляна хатка з дощаними сіньми коло північного причілка. До південного причілка прикріплені жердки, що спираються другими кінцями на стовпці. В'ючись по стовпцях, виноградні лози перебираються на жердки, сплітаються на них і творять прохолодний намет. А біля нього жаріє проти сонця обгороджений побіленими цеглинами квітничок. Рядками виструнчився тютюн, займаючи місцинку між цеглою і яблунею, під якою поставлена лавка. Сидить на лавці сивий чоловічок у сірій сорочці; бавить дівчинку-малолітку на руках: показує їй на курчат, що клюють пшоно, перебігаючи під високою д्रो-тяною сіткою, вигнутою, мов баня, — охороною від кішки. Сивий чоловічок показує дитині на курчат і щось промовляє, а вона сміється. Хатні вікна розчинені; видно, як жінка ходить туди й сюди, переставляє домашні речі.

Хатка манюсінка, мов настільна скринька для гудзиків та наперстків; у ній лиш одна кімната з кухонькою. Вкрита хатка толлом, чорним, як ворон, що часто сідає на ній. Збудована з старої цегли, закупленої через знайомих — на крайсвітньому цегельному заводі, і обладнана одвірками, дверима, лутками, вікнами, змайстрованими з матеріялу хтозна-звідки і взятого, такого ветхого, немовби то були гробові дошки з розритого кладовища.

І от — квартира робітника ливарного заводу, Павла Полуниці.

З недорогого матеріялу вона побудована, а старанням та охайністю надано їй привітного, навіть затишного, як райський куточок, вигляду. Кожна дрібничка в лад; нічого зайвого, і ні смітинки немає на подвір'ї, що його низенька оградка, пофарбована зеленою фарбою-«мідянкою»,

відділяє від величезного загального дворища. Підметено. Вичищено. Побілено. І тому, очевидно, з такою ласкавістю спиняється сонце напроти вбогих вікон і разом з дитиною сміється, проникаючи золотими пальцями крізь дротяну сітку і торкаючи жовті пухнаті курчата, що клюють пшоно і тонко викрикують: ців-ців! ців-ців!..

Самого господаря, Павла Полуниці, немає дома: він на роботі. Дідок, що бавить дитину, — то батько його. Жінка, що порається в світлиці, — то дружина його многоклопітна, многотурботна, бо доводиться їй одягати і годувати трьох дітей: найменшу донечку, що тішиться в діда на руках; найстаршу — ученицю десятої кляси (її немає дома, десь пішла в своїх негайних справах, мабуть, швацьких, бо допомагає матері приробляти на хліб), і восьмирічного халамидника, що й собі випурхнув з гнізда, невідомо куди.

Нелегко прожити шістьом членам родини на чотириста п'ятдесят карбованців заробітної платні, коли щоденна витрата на базарі становить двадцять карбованців; а за електрику, за воду, за вивіз сміття з двору; а податки, а відчислення на позику, а на трамвай, а на підручники для старшої доньки, а десятки інших непередбачених витрат. А на квитки в кіно! Тому-й береться дружина Павла Полуниці шити плаття, блюзки, жакети тощо для сусідок у цілому кварталі та й поза межами його. Допомагає їй, після шкільного часу, старша дочка її, Тетяна. Удвох якось і зводять вони бюджетні кінці з кінцями в домі.

— Добридень! — гукає Антон Никандрович до дідка і спирає голову на долоню; і щулилися від світла, як кіт, що он сидить на веранді.

— Доброго здоров'я, сусіде! — обзивається дідок. Дівчинка дивиться, посміхається, ворушить пальчиками собі зачіску з бантиком ясно-рожевого кольору, який так гарно пристає до її пшеничного волосся та білого вбраннячка. Дідок підходить з дитиною під вікно:

— Видужуйте швидше! Бо вже скучаю!

— Я здоровий, — запевняє Антон Никандрович, — сьогодні відразу покращало: чи від каші з курятиною, чи від зілля, чи від процедур у клініці, — невідомо... а почуваю силу в м'язах, твердо стою, не хитаюся на місці.

Дідок зважує:

— Не знаю, як клініка, а що курятина помагає, то я вам правду кажу.

— Ви послідовні, — сміється Антон Никандрович, — курчата в вас, нівроку... ранні.

— Нужда — наймудріший майстер на світі, — філософствує дідок. — Що чувати?

— Так, як і було: по всій Європі за петельки тягаються.

— Дотягаються, я знаю. До того дотягаються, що весь світ під церквою стоятиме з торбинкою та з ціпочком, руку простягатиме: «Дядечку, Христа ради, дайте скориночку!» Це вже багато разів було.

— Ваша правда, Григорію Кондратовичу, — проситиме і на лірі приграватиме.

— Приграватиме! — говорить дідок. — А ми збоку будемо й свій картуз підсувати, може, кинуть мідяк.

— І це побачим, як доживем. Скоро прийдеться день на тім світі стрічати.

— Не думайте про це! Навіщо себе печалити?

— Як же не думати? Про це думали всі, шукали розгадки. Всім помирати...

— Підождіть, а чи думали, як родилися, мовляв, навіщо я на світ приходжу? Не хочу!

— Коли б дехто з філософів міг тоді думати, мабуть, сказав би: не хочу. Відбирає ж дехто собі життя.

— Я жартую, — поправляється дідок, — а тепер питаю вас: чи думали, як кохалися та милувалися, аж п'яні, аж одні зірки їм гасли, а другі засвічувались, — чи думали, для чого воно?

— Можливо, й думали, але за всіх не поручусь.

— Так ото нехай вони разом думають про одне і про друге. А то — мов діти: цукерку дай, сміється, а лобом тріснеться об одвірки, сідає й плаче, аж заходиться. Звичайно, смерть страшна; ну, однаково, хоч бійся її, хоч не бійся, — не поможеться. Ще ніхто не відкупився і не відмолився, ні цар над царями, ні чернець між ченцями, ні раб під рабами. Виходить, найважливіше: якщо вмирати, то чесною смертю людською, а не собачою. Для цього ж треба жити по-людському. А тепер?.. І вмираємо так, що скоро тільки кури загібатимуть.

— Ви, Григорію Кондратовичу, великий філософ.

— Який з мене філософ, — одвів голову набік і вусом ворухнув дідок, — кажу, що думаю. Я, правда, чув про одного філософа, — він у станиці Джереліївській жив; простий собі козак... Було йому літ із вісімдесят, а він у степу снопи в'язав. Почув, що приходить остання хвилина — вмирати треба. То він пішов додому, надів нову сорочку, свічку засвітив і ліг на лаві. Схрестив руки, держачи свічку на грудях, і молитву читає: «Сподоби, Господи, переставитися рабу Твоєму»... Прошло чверть години, — знов читає молитву. Півгодини пройшло. Година пройшла. Тоді старий підвівся з лави, дмухнув на свічку і поклав її на полицю, каже: «Не буде діла!» І пішов у степ снопи в'язати. Ото, я гадаю, був великий філософ. А я що?

Антон Никандрович, сміючись, починає сперечатися:

— Ви ж на мою користь розповіли про старого козака. Хто істину знає, той філософ.

— На це є книги. А я так навіть і в читанні не твердий, не то що в писанні. Цілий вік робив.

— Найбільша істина в книзі життя, — говорить Антон Никандрович.

— Про життя — це правда; таку книгу я до дірок читав: ледве встигає невістка залатувати на ліктях та на колінах. Погано, коли чоловік, мов нужденна кузочка, по трісках повзає, і вгору глянути ніколи, хіба що на старості літ. Буває, перед сном вийду, гляну на зорі, подумаю собі: коли б спромога пожити, як людині сказано, без гризоти, без злоби, — тоді з ясністю на душі можна відходити у незвісність. Наша думка, — що вона бачить? Нитки в сорочці: як вони випрядені та переткані, взорами вкрашені; глядимо на видимий світ, як на сорочку... а хто в неї вдягнений, хто її носить, — от вам загадка! Біда наша від того, що небо забрали; нема його, бо вкрадено! Блукаєм, терпим: чогось нестає нам. Ви ж подивіться на рослину — яка вбога, а в небі силу знаходить; як зацвіте, — серцем радієш. А від нас небо закрите; чорні орли над душею сидять.

— Григорію Кондратовичу, якби вашу думку викласти, вийшла б добра книжка.

Дідок сміється в голубину борідку. Гомонить до дівчинки:

— Ходім, Оксанко, бо дядя скаже, щоб я в університеті лекції розповідав. То глядіть, Антоне Никандровичу, приходьте до нас під яблуню. Будемо чай пити; тютюнець маю, куди там папіроси!

Погуляв дідок до квітника.

Антон Никандрович відхилився від підвіконня і ходить по кімнаті, заклавши руки за спину. Думки не вкладаються ні в чотири стіни, ні в степові межі, ні в кордони держави.

— ...Чорні орли, колотнеча неправд, — ворухить губами Антон Никандрович.

Він затримується напроти відкритого вікна. Крізь хмару прорізаються смуги від сонця, так, мовби стала сліпуча колісниця, і колесо її торкає віссю хмару, а куті спиці, розбіжні, як віяло, біліють над землею зеленню.

З сусідньої кімнати, крізь стіну, доходить згук: мелянхолійно плещеться хвиля на клявіатурі. До чогось кличе вона; до чого? Серце чує, а думка — не відає, не знає.

## ВІРОІСПОВІДНА НОТАТКА АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

Дослідивши, що в оправі «Християнського воїна» можна сховати невеличкий рукопис, Антон Никандрович береться до роботи. Він ставить короткий заголовок: «В чому я винен»; підкреслює його і швидко, несамовито нерозбірливими літерами, заповнює сторінки.

«Я винен в тому, що вважаю: порятунок людства без неба неможливий. Стеля, зложена з матеріалістичного каміння і скріплена вапном теорії про клясову відносність моральних понять, позбавляє нас можливості єднатися з силою, що стоїть над серцями і сонцями. Нас відділено від джерел оновлення. Терпіння рослин, коли вони пробивають дорогу до світла, крізь гранітні звалища, — ось прообраз нашої долі. Як виб'ємось до світла, побачимо матерію буття в її зворушливому чуттєвому багатстві. Вона збудить у наших душах стан екстатичного замилювання на красний цвіт свій, блиск свій, трепет, світучість, невтишиму творчу дію, злагодженість і чудесність. Світ

осяяний і свіжий відкриється, як подарунок людині; об-сиплеться з нього штукатурка сірих теорій, що наклали позитивісти. Вони одвічі — два — чотирили зміст його; витоптали «реалістичними» копитами квітник незнаного і погасили радість від чуттєвого збагнення навколиш-ньої. Озліденили космос і знецікавили вкрай. Я винен в тому, що прагну перемоги над сірістю існування. В най-скромнішому крузі життя, в якому мало пригод, — і там повинна відродитися краса та одухотвореність дрібниці, милість миру в малому. Вона очистить щоденність від бруду. Прагнення духа, що огненно і радісно вірить, — піднятися над обтяженістю інертного і утвердити, як вищу дійсність, наш духовний світ: воно прокинеться і розхитає державно-казармений стан, а в його руїнах по-хоронить шаманську зграю, намуштровану в червоній схоластиці та політичному бандитизмі. Похоронить про-повідників остаточного оскотинення і людини в сірій шерсті ідеологічно-витриманої породи. Заваляться пар-тійні капища, звідки бігли фанатики в «скотячих окуля-рах» і, як скажені, підривали коріння живого дерева, що являє в образі своєму радість миру. Я винен в тому, що хочу побачити відродженими і оновленими святощі в людському серці, а навколишність — звичайну, «прозаїч-ну» дійсність, серед якої вікує свій вік кожна душа з народу, — хочу побачити в неповторній цінності, бо тіль-ки раз судилося прийти до неї з небуття, і треба знов навіки відходити... Чому ж від неї, замість радості для чесного люду, повинні приходити страх і докука! Чому?! Хто має право відбирати в «сірого» робітника прекрасний образ світу, повний солодкої втіхи в час спочинку серед рідних? Порозкришувались мури древніх військових твер-динь, а пісні, що виникли разом з ними, проходять крізь століття в незмінній красі своїй. Квіти людського серця триваліші, ніж фортеці. Духовна дійсність становить не-від'ємну ознаку людського життя. Я злочинець супроти існуючого, бо стою за повернення людині — осіяності світу. Починається велика ера; зміст її — в боротьбі за благословенність і освяченість життя. Життя повинно знову стати перед очима людства в рідному світлі. Співа-тимуть на криласах серафими, — вони так само реальні, як ранок за вікнами. Чутиєм арфу, вкріплену основою

в тверді земній, вершиною підняту під браму раю. Пролетється ясність в життя з джерел, неприступних для пізнання, — відродить образ людини»...

Згорнув Антон Никандрович аркуш, списаний з обох сторін гієрогліфоподібними рядками; засунув його в оправу «Воїна».

В уяві стала картина: суд. Позаду багнетники в червоних картузах; попереду трибунал; прокурор кидає люті слова на «ворога народу».

Страшно.

— ...якщо розстріляють або замучать на крижаних лісорозробках, — я зостанусь вірний своїй вірі; тим часом таїтиму думки... зимою зерно трави криється в ґрунті, щоб на весні покільчитись і вийти до тепла зеленими листочками... однак, я — грішник: висновую думку про благословенність життя, а сам погруз у ганчіряній злободенності і перший порушив заповідь... перший дію всупереч тому, до чого прагну, — дуель, сварка, злоба на ближнього, ненависть кипить у грудях, щоправда, ненависть до тирана і його підручних; вірно!.. а як її згодити з заповіддю прощення, з якої немає жодного винятку? Антон Никандрович уявляє інший суд: в ризі сонця Предвічний Суддя... а він, Антон Споданейко, — дрібна, неначе крихта з ґрунту, постать грішника, стає — тут, внизу, в полум'яній землі, — навколішки, затуляє долонями обличчя: «Не суди строго, Отче мій!..»

### «ЩО ЗАНАДТО, ТО НЕЗДОРОВО»

Серпокрил піднімається сходами ведмедкувато, важко кидаючи п'ятірню на поруччя. На другому поверсі робить собі зупинку: оглядає струнку, як дивина, світлокосу студентку в білому платті: вона, стоячи між двома чавунними колонами, над квадратною глибочінню, обведеною ритмічними ступенями, в задумі кинула погляд крізь вікна напроти — кинула далеко, аж на зелені верховіття, за обрій, за край світу. Мабуть, аж за край дійсности, в сферу казки, в якій з'являється постать вершника, що сходить з коня на лужок у ліліях, оточений легкими березами, простягає руки, пригортає до серця свою кохану.



Серпокрил оглянув студентку, ніби зняв з неї щонайменше черевички, і поплуганився до дверей факультетської бібліотеки.

Увійшов і застиг з несподіванки: секретар партійного комітету товариш Тімурленков читає доповідь, бібліотечна заля повна. Студенти тісно сидять за столами, слухають, ніби виконують щоденну неминучу роботу.

Навшпиньки пробирається Серпокрил за балюстраду, якою обгороджено відділ з книжковими шафами, і сідає на табуреті, і схиляє на кулак соняшникову голову; один розділ монотонної, як дощ, доповіді «псаломщика» слухає досить уважно.

— Радянський Союз, — трудиться Тімурленков з виразами свого катехизису, — стоїть, як непохитний бастион всесвітньої революції і боротьби трудящих за побудову безкласового соціалістичного суспільства. Наш договір про дружбу з націонал-соціалістичною Німеччиною розбив на голову розрахунки урядових клік англо-американського імперіялізму, які хотіли втягнути Радянський Союз у війну, щоб загрибати жар чужими руками. В результаті мудрої політики нашої партії, під керівництвом геніального стратега і отця народів (патетично Тімурленков називає ім'я), ми розширили кордони нашої соціалістичної країни і вирвали з-під гніту капіталістичного суспільства мільйони населення на Заході. Ми кожну хвилину повинні бути напоготові, щоб розбити чергові махінації підступних змовників світового імперіялізму і, так само, нещадно викоринити до решти його замасковану агентуру в наших рядах, всіх отих мерзенних правих опортуністів, бухаринців, риковців, зінов'ївців, а особливо троцькістів і всяких інших, що стали нашими найзапеклішими ворогами і прихвоснями фашизованої буржуазії, прикриваючись всякими масками. Нещадний меч пролетарської диктатури не дремає ні на хвилину і змітає з землі всіх і всяких ворогів соціалістичного устрою, побудованого в жорстоких клясових боях з усіма його ворогами, як поза межами країни, так і всередині її. Наша партія вчить, що клясова боротьба дедалі, з наближенням нашої остаточної перемоги, не тільки не буде затихати, а навпаки, буде набувати все більшої гостроти і запеклості, і тому ми повинні, товариші, постійно перевіряти наші ряди і пильно придивлятися, чи

немає серед нас прихованих ворогів, що пролізли, прикриваючись різними машкарами, щоб шкодити зсередини і підривати на кожному кроці справу соціалістичного будівництва. Напевно і серед нас, навіть в цій залі, ще є такі приховані вороги, що тільки й живуть думкою — вставляти нам ломаки в колеса, і ми повинні енергійно взятися до викриття їх і очищення наших рядів!

При цих словах Тімурленкова, виголошених грізним тоном, студенти в залі мимоволі перейшли в стан тієї нервової напруженості, яка буває перед очима страшного слідчого — в неповинних підсудних, що їм закидають люті злочини. Кожний сидів з такою почуттям і думкою: «Як би його не показати ніяким рухом, що я — підозрілий, що за мною є якийсь гріх, хоч я і чистий в цьому відношенні; але ж це так легко трапляється: зробиш непевний рух, і тоді впаде підозра на мене».

Кожний кам'яніє і намагається дивитися твердо вперед, на доповідача, будуючи з усієї істоти своєї абсолютну «беззакидність» і політичну бездоганність, ба навіть високу міру надійності і витриманості. Навіть студентові з повною політичною бездумністю в політичних справах та байдужістю до них могло помаритися: відкриваються двері «чорного ворона» і він летить під озброєною охороною.

Переживши за кілька хвилин неприємний стан нервового подразнення, людина починає тяжко нудитися і винаходити причину, щоб як-небудь «змитися» з залі.

Занудьгував і Серпокрил, хоч він був певний своїх приятельських відносин з Тімурленковим, частим компаньйоном коло пляшки, і знав, що натяки та погрози проходять мимо — на адресу інших, присутніх на доповіді. Лиса голова «псаломщика» виблискувала в подвійному світлі — від двох вікон за спиною; а шкіра на обличчі нагадувала стемнілий метал, серед якого переможно та багатозначно світилися щілини з подібними до приску зіницями. Піджак кольору «хакі», скроєний на піввійськовий зразок, — такий поширений серед партійного керівництва в усій країні: від секретаря районного комітету і до олімпу, — надавав ораторові якоїсь політичної фронтowości.

Пройнятий осороугою, дужчою від якої могла бути тільки та, що її переживають на степовому вокзалі, чекаючи,

коли то, зрештою, появиться спізнений на півдоби потяг, Серпокрил відводить зір з доповідача — на слухачів і зауважує настрій, що мучить його самого. Одні понахилилися і розглядають поверхню столів; другі поспирали підборіддя на кулаки і цікавляться стінами; треті, як приречені, дивляться просто перед собою; четверті чогось шукають у зошитах: ніби зморені голодні бджоли; п'яті залізним зусиллям стримують позіхання і, опановані інстинктом самозбереження, оглядаються на двері. Серпокрил знає, що «заряд» промовця діє протягом двох з половиною годин і що в запасі досить часу, бо, як правило, погроза повторюється також і в зв'язку з становищем на факультеті, а ця тема далеко попереду; можна розглянути всіх присутніх, але йому лінь це робити, і він поводить очима по стелі. Вона — з стрільчатим склепінням, обпертим на металічні колонки; посередині сіріє забитий дошками пляфон. Приміщення колишньої церкви перетворилося на факультетську бібліотеку з читальною. По кутках, на вузьких столиках, поставлені руді горшки з присохлими пальмами та кактусами, а між ними білють припорошені бюсти революційних діячів. Крім того, на рівні очей розвішені пожовтілі таблиці та схеми. На середині стін — великі портрети вождів, виконані, як лубок. По праву руку від входу в залу зеленіють збудовані з фанери і наспіх пофарбовані «кабіни», в яких професори відбувають «консультації»: дають студентам поради, що читати, перевіряють їхні конспекти, відповідають на запитання. Увечорі в залі приємна тиша. Студенти сидять непорушно, нахиливши голови над книжками, а якщо й ходять, то безшумно і говорять пошепки. Серпокрил любить і собі посидіти ввечорі над розгорнутою книжкою, сковзаючи поглядом понад нею — до рожевого вуха котрої-небудь гарненької студентки, що вчиться неподалеку. А тепер лиса голова секретаря парткому, хоч би і в яскравому денному освітленні, мало захоплює бібліотекаря; він розробляє тактику відступу за двері. Риється в кишені, здобуває бльокнот і пильно щось аналізує в ньому, а тоді з підкресленою стократно обережністю: дивиться, мовляв, як я тихо ходжу! — наближається до своєї помічниці, питає, чи принесено замовлені книги з загальної бібліотеки? Помічниця, гарна і моторна, як змія, чорнявка,

дивиться в напрямку на промовця і вишіптує з-під долоні, що — ні, немає... Серпокрил заклопотано хитає головою і прикладає палець до підборіддя. Робить огірчену міну, з рухом руки — туди, до дверей, і взагалі виражає своєю фігурою потребу піти і довідатися про важливі речі. Ніби прибитий одвічною необхідністю, що штовхає людину до дверей, хоч людина і противиться цьому з останніх сил, — Серпокрил відходить від помічниці і віддається покірною своїй пропашій долі, намагаючись, принаймні, уникнути й найменшого порушення тишини. Прямуючи до виходу, він ставить ноги, як бузько, що стережеться, під час розшуку за жабами, прим'яти ніжні квіти, розсипані в прибережній траві. А двері за собою причиняє з лелінням, немовби жахається прищекнути пальці немовляти, покладені на одвірки. Коли безпосередній відступ за двері був доконаний, Серпокрил рвонувся вниз по сходах, з поспіхом і стрімкістю в'язня, який після двадцятип'ятирічного перебування в одиночці вирвався, зрештою, на волю і тремтить від думки, що в останній момент його затримують і вернуть за ґрати. Почувши, що хтось тупотить назустріч, Серпокрил одягається в мантию діловитости. Лиш на вулиці зітхає на повні груди.

Ласкавий вітерець повіває з морського півдня і провожає легенькі, мов білокрилі птиці над пляжем, хмарки, — вони так тихо пропливають у незміренно високих небесах. І маргаритки стежать їх, ставши в узорну рамку навколо квітника-прямокутника. За ними розгорнувся в скверіку моріжок: приваблює полежати, спочинуті під крилатими каштанами. Благословенний мир у природі. Птиці, метелики, бджоли сплітають повітряні доріжки в мереживо, повне легкого шуму від крил, трепету, щебету, золотодзвонного гудіння. Сьогодні місто — мандрівник, що зайшов у гай і спинився, зачарований.

У Серпокрила радість: утік від промови; о, яка велика радість, якби знали!.. втекти з приміщення, де колись повчали: возлюби ближнього, як самого себе! — тепер безперестанку повчають: возненавидь ближнього, як самого себе!

На тротуарі, в подвійному людському струмкові, Серпокрил приглядається до потилиць, що попереду, зази-

рає в очі, що пливають назустріч. Здається, дві атмосфери злились навколо перехожих. Перша — звичайна, відома всім, прозора і мила, повна тепла, немов під райськими кущами. Друга ж така похмура! — похмура навіть під сонцем, що серафими витерли вишитими рушниками, як дзеркало, і поставили в небі; ця атмосфера заповнює собою весь простір і тримає пронизливі шпильки, наставлені проти нервів. Гостроту тих шпильок неспроможний означити розум, — її відчуває з муками душевна глибина, звідки народжуються поеми і сни.

Від незримих шпильок виникає неспокій і приготуваність гостро, аж до роздратованості, реагувати на кожний випадок. Формується грубий щит на біологічному естві, щоб відбивати постійну небезпеку серед розбурханих сил життя у великому просторі, схожих на магнетні бурі. На іншій планеті людського побуту опиниться той, хто переступить кордон несвітського експерименту. Він переконається, що законність потреб живого серця, тіла, душі, бережена в світі, для тутешнього режиму позбавлена всякого значення, як і принцип доцільності. В такій атмосфері діє на душі несвітська образа: образа від того, що сила, ворожа людям, від народження змушує, під страхом знищення, ставати іншими, ніж вони хочуть. А всесвіт байдужий до гвалтування; на жалоби і змагання показує очі, повні небажання зрозуміти, навіть повні докору і обвинувачення: «чого вам треба?» Тільки огонь, глибоко схований в грудях, рятує нас; надія рятує: колись скінчиться терзання в Україні, що коять московські «революційні хірурги».

Серед знервованого людського потоку Серпокрил метнувся в один бік — порився в брошурні в магазині «Держвидаву»; метнувся в другий — в букіністичному магазині руки поклав на давні книжки. Відчув глибоку вдовolenість, перевертаючи палітурки з старомодними назвами. Тоді подався в мандри: полагоджувати — будь вона проклята! — справу поединку.

Взяв напрямок на квартиру Іони Івановича Лотосова і збився в «закусочку», але хильнувши добрезну чарку «за комір» і підсиливши бадьорість, вирівняв курс.

## СЕКУНДАНТ СЕРПОКРИЛА

Розгорнута книжка на столику, в кутку, видається проти обличчя сірою, такий блідий, а вуста стиснуті в нього, очі блискучіші від свічок на тонких, як гвоздики, свічниках: стоїть Іона Іванович Лотосов перед присутністю духа, якого викликав у темній кімнаті. Він фізично відчуває присутність духа, мов касир у кооперативі — присутність голови ревізійної комісії! За довгі роки самовишколювання, при нестримних поривах — зблизитися з магнетичними могутностями, Іона Іванович досягнув свого: став у безпосередні зносини з тим, для чого немає ні імені, ні назви. Попервах було страшно, коли дух надходив; дрібний мороз розсипався в кровоходах, згодом, при твердому самоопануванні, сеанси набули відносного спокою. Сьогодні — жах, найбільший у житті Іони Івановича; ясно стало: заходять неслвітські переміни. Іона Іванович прощається з представником загробности. Вернувши собі душевну рівновагу, відкриває віконниці одинокого вікна: світляна буря вривається в сутінки. До неї приєднується повів вітряний крізь рами, що їх Іона Іванович розчиняє і вкріплює на гачках. Колихається полум'я свічок, — вони тепер видаються язичками прозорого золота, що зберігають прекрасний металічний блиск. Гасить їх Іона Іванович; виходить у сіни. Там, на клапті вицвілого зеленого килима, знітився ясно-брунатний Тюльпан. У його прозорих очах неспокій. Іона Іванович потішає улюбленця. Собака горнеться до рук, поглядає жалісно вгору, знов припадає на килимок... скаржитися, і то з таким скавучанням, як людський плач. Поголосивши, Тюльпан починає лизати руки господареві. Раптом обидва, Іона Іванович і Тюльпан, підводять голови, прислухаються: в обох з'являється передчуття, що хтось повинен прийти. Іона Іванович стає в сінешніх дверях; зелень садова кипить, посилає високі шуми до нього; а він стоїть, терпеливо дожидає, поки в уяві виникнуть прикмети чиєїсь постаті: неясно, як відсвіт на туманній шибці, вималюється жовтувата силвета — здогадається господар: до нього спішить Серпокрил, і Тюльпан нахилить голову, ніби стверджуючи здогад. Стоїть господар: дожидає гостя. Волосся сірокаштанового кольору спадає на плечі, як у малярів старого

часу. Риси обличчя прямі й чіткі; лоб трішки відхилений назад; ніс гострий. Очі сірі з прозеленню. Вилиці ненабагато виступають на сторони. На сухих вустах вираз душевної «зібраності» і рішучості. Найпишнішу окрасу обличчя становить могутня борода: дбайливо розчісана, викохана. Судячи з зовнішності, з живих рухів, з блиску очей, Іона Іванович — натура експансивна, схильна до крайнощів і екстази. Вік його можна означити приблизно: сорок два — сорок три роки. Зріст середній. В його одезі немає нічого екстравагантного; носить він короткий брунатний піджак з лихої матерії, викроєний на англійський лад, і темно-сині штани, так би мовити, «кавалерійського» рисунка, стягнуті на колінах. Чоботи з пляшкуватими халлявами начищені, мов сяйво з Полярного кола спочинуло на них.

Походжає Іона Іванович по доріжці, струною напнутій між хвірткою і вхідними дверима; поглядає то на дерева, що перебувають у піднесеному стані (можна подумати: повітря стоїть непорушно, а вони самі сходять, буяючи, з місця), то на квітники поглядає... Дана їм доля: в чародійній формі означити глибини нашого серця, але ми надаємо тому небагато значення. Поглядає на квітники, вони легенько хвилюються, пошумлюють разом з деревами, ніжно і тепло світять шовковими очима. До хвіртки підходить господар — у момент, як біля неї з'являється Серпокрил, розхристаний аж до підгруддя.

— Жду вас, прошу заходити! — відчиняє хвіртку Іона Іванович.

— Ви — жартун... хто сказав, що я прийду?

— А це не вам знати. По траві бачу, з голосу пташиного чую, на вітрі носиться. Ваша голова ще молода.

— Ніби ви старий чоловік... пророк Іона.

— Скажу, а ви смійтесь: мені — п'ятсот літ. Нічого стояти. Прощу в світлицю!

Взяв під руку Серпокрила:

— Благовірної нема дома, пішла на базар. Скоро вернеться, тоді й пообідаємо.

Серпокрил посміхається. «Чудний, — думає, — чоловік Іона Іванович: любить дивувати».

Тюльпан реагує на гостя неспокійно. Ворушиться на килимку, гурчить і з запитанням поглядає на господаря.

Той подає йому знак: мовчи! знаю сам, що за людина! Вкладає Тюльпан голову на лапи; очі повні рівного темного блиску.

Пропустивши гостя в кімнату, Іона Іванович зачинає двері і, як годиться-водиться, запрошує сідати, сам замикає в шухляді книжку з круглого столика.

— Що то за книжка? Покажіть!

— Ах-ха-ха! — заливається Іона Іванович, зробивши громохкий наголос на першому «а» і поступово знизивши голос. — Покажи йому... смішний! Та хто ж тобі, милий розбійничку, наважиться книжку показати!?

Серпокрил бажає приспати недовір'я:

— Не хочете — не настоюю; просто здавалося, що то йога.

— Голубчику! не настоюєте, і прекрасно! — ловить на слові Іона Іванович. — Ви ліпше скажіть, що вас непокоїть; в очах написано: «злий». Так, розбійничку, бачу, посварився з кимсь... та не відводь ти погляду на овечі лужки, дивися прямо в очі. Ну?

Серпокрилові робиться моторошно; він зустрічає зір з двома непорушними плямами голубуватого вогню і знову відводить погляд.

— Бачу й так! — з досадою карбує слова Іона Іванович і сердито, ніби щось кинувши додолу, махає рукою.

— Що ж там видно: глечик меду?

Серпокрил оговтався після першого тривожного почуття і пробує обернути справу на жарт.

— А те видно, нещира душа, що твої останній глечик можуть розбити. Сам, мабуть, знаєш. Ну, так одно тобі скажу: та сама рука, на яку зло маєш, порятує тобі посудину. А! годі хтозна чим журитися! Поговоримо, чоловічку, про новини, про старовини, про всякі всячини. І то треба згадати, що тучі біжать... біжать! Бережись, буйна голово, бо коршуни крячуть. Біда-біда! Ну, годі, розвеселіться! Вернеться Анастасія Андріївна, сядемо за стіл — погомонимо. А правда, дивно, що я говорю, як хуторський знахар?

Серпокрил подивився з-під лоба. Передчуття було недобре, коли слухав Іони Івановича, солідної людини, що не знати з яких причин трусить торохкавками. Хотілося спитати: «Ви окультист чи ні?», — але таке бажання про-



пало: «Зарегочеться, а правди не скаже; хай йому біс! Помовчу...»

В сінях скавучить пес; тихо тупотить хтось; скриплять двері, напевно, в кухню.

Іона Іванович потирає долоні.

— От і наша господиня, найдорожча наша, світ-Анастасія Андріївна, вернулася.

Ввіходить білява жінка середнього зросту; привітно всміхається, її зуби, струнки, білі, як перлини, поблискують проти вікна. Очі глибокі та сірі. Високочола і білолиця, справляє враження сільської красуні, що сьогодні наділа городську сукню — синю, з дешевого сатину.

Стіл пересувають на середину кімнати і сідають «підобідувати». Анастасія Андріївна ставить тарілки з кислим молоком і посипає його цукром.

Серпокрил їсть помалу і поглядає на шухляду, куди бородатий сховав книжку. Хитрий Іона Іванович сміється під вуса, питає дружини:

— Що чувати-видати?

— Люди кажуть: скоро війна... газети пишуть про Гітлера, сердечного друга.

Регочеться Іона Іванович:

— Побратими! Чоломкаються, клянуться: вічна дружба!.. тиснуть один одного до серця, спочатку делікатно, потім — як слід, і пішли тріщати ребра. Побачили б картину, якби його (показує на Серпокрила) звели з старим професором... що було б, га? — я питаю...

Серпокрил відхиляється від стола, поглядом проколює Лотосова.

— Чого ти, милий чоловічку, тривожишся? То я так собі — на здогад... Мабуть, випадково і влучив. Признайся!

Серпокрил відвертається. Щоб розвіяти неприємний настрій, Анастасія Андріївна повідомляє далі:

— Було аж два вбивства. Якогось юнака зарізано в городському парку, здається, з ревнощів; і доктора Криловського, — кажуть, ніби політика примішана.

— Криловського? Праведника?! О, політики! Яку душу погубили!

Іоні Івановичу очі заволокло сльозами: от-от заридає.

— Ви думали, політика — тільки розмови та папери? — глузує Серпокрил.

— А ви думали, політика — тільки шибениці та спалені села, та німці замість козаків?

— Звідки ви знаєте, що я думаю?

— Мені Тюльпан розказує, він розумніший, ніж політики, що пнуться на кін, і ніж волоцюги, що ждуть: при німцях наступить благодать... Чорта з два!

Тюльпан, почувши згадку про свою скромну особу, дряпнувся в двері. Впустив Іона Іванович улюбленця і кинув йому хліба. Серпокрил вирвався з заклкlosti, вирішив «відрізати» приятелів:

— Підождіть, після Європи і нас притиснуть шибеницями; тоді почнемо крутитись. Я готуюся до найгірших можливостей.

— Притиснуть, та не вас! Ви — прудкий, хто вас придержить?.. Ви — як дзига: крутиться, крутиться, ниряє, виринає.

Серпокрил вірить. Так сприймають слова гадалок: дурна баба, а дивися, чисту правду скаже!

— Потім, — віщує Лотосов, — скажімо, бомбочки згорі; тікає чоловічок до золотої зірочки, а потім зовсім темно, трудно й побачити, що трудно!

Тривога бринить на серці в Серпокрила; він перебиває віщування:

— Окремі люди можуть «крутитись», а народ заженуть у загородку і знов обернуть у скот. Хто війну провадить, той її й годує, — шкуру здирає з населення, як з бика.

— Ваша правда! Муки хресні готуються. А встоїть народ! Ого-го! Народ — це сила; ніхто не зломить. Тисячу літ терпітиме пилку на серці, а скине: в могилу, всякого скине. Розумієш мене, чоловічку?

— Помиляєтесь! Народ звик, щоб на йому їздили. Як нікого нема на спині, сам просить стрічного: сідай! понесу!

— Мізантроп ти немилосердний, чоловічку! А Бог? Де його дім, скажи мені? Не знаєш? Так я скажу де: в душі дім його.

— Іоно Івановичу, навіщо вертатись до містики, до віджитого?

— Велику неправду проголосили!

— Так мислять всі, що рухають прогрес.

— Ой, чи так?

- Запевняю вас.
- А, приміром, сатана існує?
- Нема. Припинім суперечку!

Серпокрил намірився спитати про книжку, сховану в шухляді. Коли він повернув голову, щоб глянути на шухляду, щось зашуміло від вікна, з-за його спини, різко повіяло прохолодою, і, вчепившись, дзьобнуло у відтулину вуха. Серпокрил зірвався з стільця, мов нечистий зачепив його ключкою; відкинув появу обома руками, а вона вдарила крилами і пошуміла в вікно, голосно кричучи: кох-ко-ах-ках!

Господарі сидять — сміються. Тюльпан, що доїв свою пайку і вештався біля канапи, недалеко від Серпокрила, і торкав чорну коробочку під нею, зразу ж заклопотався, бурхливо виявляючи інтерес до появи; навіть підбіг до вікна, щоб подивитися, куди вона полетіла; підкинув передні лапи на підвіконня, водить направо, наліво довгою головою, гавкає, щоправда, досить стримано: або для «так годиться», або для демонстрації: мовляв, він чесно виконує обов'язок домашнього сторожа і даром хліба не їсть.

— То наша Маргаритка, курочка, — пояснює крізь сміх Анастасія Андріївна; а Іона Іванович очі витирає долонями: насмішила пригода.

— Звикла Маргаритка прилітати до Іони Івановича на плечі, випрошувати крихотки, — додає господиня.

Отямився Серпокрил, сідає на свій стілець. Він лютує. «Пришелепуваті люди, — думає собі, — з пришелепуватими звичками, з собаками, з курми. Гляди, в них і змії десь тут водяться».

— Гадюк у нас нема! — категорично заявляє Іона Іванович.

Остаточо збентежений, Серпокрил блідніє.

— Хіба я питав про гадюки?

— Ні, я просто так кажу, щоб заспокоїти.

Господиня протестує.

— Перестань, Іоно Івановичу, жартувати! Я ось вам новину розповім. Ворожка сказала, що скоро — війна.

Серпокрил слухає і почуває, що йому негаразд. Погано йому; холодні іскорки розсипаються по шкірі. По всьому тілу щось ворухиться. Особливо виразно дається взнаки присутність сторонніх істоток під пахвою, на попереці, за

шиєю і коло щиколоток. Він потер ногою об ногу, тоді щось укусило — там, де кінчається шкарпетка. Глянув Серпокрил, побачив на руках мурашки такого кольору, як борода в Іони Івановича. В очах — плівка з прозорого туману; ввижається, що лізуть мурашки з бороди господаря прямо додолу, звідки — на черевики, на штани, на випущену сорочку, на груди, на руки.

Серпокрил зривається, як підпалений, і обтрушується; долонями і рукавами змітає комашок додолу, але нічого не може вдіяти. Вони кусають за коміром та під пахвою. Кинувся він у сіни, як вистрелений. Навздогін донісся крик Іони Івановича:

— Та чудак ти он який! То ж муравлі з ящика... мабуть, Тюльпан розворушив; ти справу мав, — я згоден! Зроблю! Вибігатимеш із хвіртки, наставляй руки наперед, бо зачепишся за поріжок...

Щодуху біжить Серпокрил по піщаній доріжці до хвіртки і пам'ятає про поріжок, а таки ж, проти своєї волі, зачіпається за нього черевиком і летить на брук. Рятує обличчя тільки тим, що простягає наперед руки — падає на них, як на пружини.

Обтрусившись від пилюки, розглядається, помічає жовтолицього типа біля рогу вулиці. «Знов якась машкара», — думає зі страхом. Мерщій летить до річки. Хутко розбирається і — у воду. Холод освіжає голову; виходять з мозку випари від сорокаградусної, що випив, завертаючи на Річну вулицю.

## ІОНА ІВАНОВИЧ ЛОТОСОВ І МІКРОБ

Іона Іванович поклав на свою мальовничу шевелюру бурий картуз і вибрався з дому в супроводі Тюльпана, що, як пружина, заграв до яблуні, до воріт, до телеграфічного стовпа, до бабусі коло паркану, до стільчика, на якому насіння на продаж сіріло в кривенькому решеті, нюхнув і повихрився вздовж тротуару. Стишився, як порівнявся з динясто-жовтою персоною; дістав від неї удар черевиком по ребрах. Замість того, щоб заскавучати і відскочити на черепахуватий брук, — без звуку кинувсь на плечі персоні, вхопив зубами за комір і хижо загарчав, дряпаючи пазура-

ми піджак. Жовта персона впала тоді на землю, різнула вуличну тишу криком, ніби в горло стромляють ніж.

Відігнав Іона Іванович пса. Став Тюльпан осторонь, мов закам'янілий; незадоволено водить гострим носом. А жовтий суб'єкт вистогнує і спинається на нерівні ноги. Лютими словами вибухає до Лотосова:

— Ти мені, гад, відповиси за собаку! Я тобі покажу!

Іона Іванович командує тихо:

— Тюльпан!..

Великий Тюльпан гурчить, грізно наближається до жовтого типа.

— Держи собаку! Держи, щоб він здох! — скрикує кирпатий. Відскакує, мов його вдарила електрика з дротини.

Іона Іванович зупиняє пса. Промовляє до жовтого так:

— Ви зробили нерозумно: мирну тварину, що бігла мимо вас, ударили знічев'я. Собака був, як людина, а ви, пробачте на різкім слові, як собака. Покарані за недобрий вчинок. Тюльпан, ходім!

Жовта кирпа весь час оглядається. Коли ж Іона Іванович зник за поворотом, вона обернула ніс: слідкує. На другій вулиці Лотосов помічає її. Посилає Тюльпана. Пес бездоганно виконує доручення: кирпата жовтість курить назад, аж п'ятами торкає потилицю.

Пес вертається, а захекана мармиза переходить на тихий такт. Скажена лайка московськими словами в жовтопикого становить такий затяжний процес, що встигнемо подати життепис, принаймні в найтовщих рисах.

Родом він з дрібного до невідомости в історичних хроніках села Тамбовської губернії. Два ряди чорних дерев'яних хат, що стінами ворущаються від тарганячої сили, присутньої в щілинах; дорога між хатами — через пагорок; болотяна низина в туманах, одноманітна, оздоблена похмурими ялинами та лірично-сухитними берісками, повна ніжної печалі і звірячої туги, — от і весь пейзаж, серед якого пройшло дитинство Дмитра Макоробова. Вбогі селяни, від старих століть нещасні через загарбництво всіх своїх урядів, що виснажували податками на імперію, — вбогі, в личаках, а великі християнським духом своїм, колупалися з «сошкою», давно покладеною цивілізованими державами в музей. Замість того, щоб

побудувати для власного населення європейський стандарт життя, кожен московський уряд перся до сусідніх народів і руйнував їхній добробут: аби було однаково. Дмитро Макоробов — ледащо від народження; попасання коней лиш підсилило в ньому відразу до запопадливої праці. Він з почуттям зверхности скидав очима на чесних та добросердних селян, заклопотаних господарською скрутою і вічно прихилених до землі. Розмови з «парторгом», що, побувавши на Україні, вихваляв південні чари: ковбасу, сало, пироги, дівчат, овочеві сади навколо хат, річки з карасями, а про населення говорив: «прокляті хахли» і обіцяв для них «їжакові рукавиці» за неслухняність, — усі ці райдужні розмови пробуджували в душі Дмитра бажання попасти в розкішний рай. І він своє бажання здійснив: пішов на станцію, за півсотні кілометрів від села, сів на товарний потяг і «зайцем» доволікся до Харкова, а звідти до Полтави. Роздивився Дмитро... справді, чудово, як порівняти з невпорядженими тамбовськими селами, — природа інша: в потоках жагучого світла вона розкрилася рясними деревами, прозорими срібними ріками, яскравими квітками біля хат. Люди загорілі, чепурні, поважні; з добродушною вдачею, без нахабности та зневаги до чужинця. Побував Дмитро на різних роботах і скоро-скоро відчув, що праця тут не легша, ніж дома, а навпаки, ще тяжча, бо природа тут щедра при одній умові: якщо люди добре попрацюють. Надокучило йому копати буряки, вантажити мішки з пшеницею, переносити ящики з яблуками на вокзалі, і невдовзі шукач південного раю знов сідає на потяг. Мандрує далі від осередкових земель — на південний схід. Чудесна українсько-козака область, волею «справедливого» московського уряду відрізана від України і приєднана до Росії, припала йому до серця. Він пустив коріння в ґрунт її. Жовта фізіономія Дмитрова могла б бути символом кирпатости взагалі. Підборіддя означилося нерівним виступом такої форми, як і вилиці, лише непримітнішим; властиво, вилиці складають виключну — нехай потворну, однак монументальну прикмету обличчя, на якому зовсім здрібна, мов горошинки, біліють кисліювато-роздраженні оченята: нахабні, хитрі, обрамовані безколірними віями. Брови трудно помітити, як і крихітний

лобик під жмутами сіро-жовтої щетини, відлизаної на правий бік і прикритої козирком кепки.

З посади на кухні, при студентській їдальні, Дмитро «вилетів» після надзвичайної події. Група студентів піднесла іменинний подарунок завідувачеві, харчі в якого гриміли на всю область нестравністю і слідами чорного бруду. Подарунок поклали на тарілку і прикрили місцевою газетою «Новая жізнь». Гукнули з кухні Дмитра, який дійшов неохайністю до того ступеня, що студентки, глянувши на його фізіономію, втрачали здібність їсти. Звелено Дмитрові тримати тарілку і запрошено завідувача на урочистість. Один молодий філолог з бароковою кебетою в стилі виголосив промову на честь іменинника:

— Незрівняному майстрові, який вражає шлунки обідами, передаємо предмет, що цілком виражає почуття, викликані такою діяльністю.

Завідувач дякував і кланявся, і обіцяв так само працювати надалі. Офіціантки стояли, приємно всміхались, плещучи долонями. І вмить студенти зникли — ніби протягом вибрало за двері. Одна цікава і нетерпляча офіціантка, що стояла близько до тарілки, маніжно підняла тонкими пальчиками «Новую жізнь». На тарілці красувалась величезна дуля з глевтяка, обложена гнилою капустою. Ефект був, як пізніше признавались присутні, «потрясаючий». Обійшлося без арештів: то було до колективізації і завершення основи безкласового суспільства.

Хоч Дмитро з тарілкою кричав, бажаючи догодити начальству: «Підрив авторитету!» — його витурили з кухні.

Серед південного оточення, де «ов» легко відпадало, а перша-ліпша асоціація за містом спричинялася до калічення прізвища, Дмитро дістав титул: «Митька-Мікроб».

Можливо, другою причиною до спотворення цілком пристойного прізвища в бактеріологічне була властивість Дмитра безперервно і невтомно, вдень і вночі встрявати у вуличні скандали і при тому — в скандали найгірші, найбрутальніші, найдикіші. Можна було подумати, що ця персона має невідомий психологам «комплекс скандального». Виникнення брутальних сцен Митька-Мікроб передчував; підкоряючись інстинктовому прагненню, кидав роботу, знайомих, виривався на вулицю і, поплывуючи з «цвірканням» крізь зуби, ішов туди, де повинна була розі-

гратися драма непристойности. Тривожна атмосфера розкладу була для нього солодким середовищем: він оживав, проймався натхненням, викрикував політичні фрази, з яких дізнавалися про його безмежну відданість режимові. Від однієї присутності Митьки-Мікроба скандальна сцена нормально розвивалась до брутального завершення і обіцяла дати плід майбутнього; розцвітала в його присутності найяскравішим квітом: в якомусь незносимому брунатно-жовтому кольориті маразму.

Митька-Мікроб почав був убиватися в адміністративні колодочки; здобув посаду завідувача галянтерійного лярка, але скоро виявилась різниця між прибутками і витратами, і його нагнали в шию. Тоді припрявся він до свого постійного покупця Деденістова, районного пропагандиста. Деденістов вилетів з партії, бо «амури» з секретарками та машиністками вийшли з берегів. Мабуть, одночасні «виліти» зблизили обох. На запрошення Деденістова, кирпатий поселився в його квартирі, побіч кабінету, в колишній лазничці; виконував роль «подай-прийми» при ледачому, як султан, экс-пропагандистові, людині з деякими «збереженнями»: золотими годинниками, хрестиками, ланцюжками, кинджалами з срібною оздобою та іншими коштовними речами невідомого походження. Приятелі, потерпівши катастрофу службового корабля, перебули непогано жах тридцять третього року; в «Торгсіні» міняли дорогоцінні речі на продукти і частенько перехилили пляшечку іскристого. Після нищівного голоду, однієї з «геніяльних» червоно-московських штук (на сімох мільйонах кістяків здійснилось «торжество колгоспного устрою»), сусіди-приятелі тяжко розсварилися. Митька-Мікроб зледачів, як трутень, на зразок покровителя; сам экс-пропагандист, незрівняно лежебокий, питався, піднявши руки: «Як можна бути таким ледачим?!» Деденістов побив його раз, другий... Ледащо розсердилось, напоїло його «до зюзі» сорокаградусною, при тому сипнуло в стакан якогось порошечку. Коштовні речі, звичайно, «прикарманило». Екс-пропагандист попав в анатомку, і злочин Митьки-Мікроба виявився. Посадили птаха за ґрати, та ненадовго; як випустили, — видно було: били його за модернізованими методами і з огненным темпераментом: били так, що він чудесно засвоїв маніру ставати на перехрестях — по-



вернувшись спиною до гурту, відкинувши ніжку і відкопиливши вухо, вловлювати найглибочезніші відтінки морально-політичного стану населення. Енергія в Митьки-Мікроба збудилась невидана; гонимий надприродною силою, дужою, як та, що руйнує зірки, ударивши одну об одну, жовтопикий невпинно нишпорить по вулицях, засвічується роздражненими очима в скандалах. Одночасно шукає приємних чи корисних пригод особистого характеру.

Наскладавши досхочу багатоповерхових лайок, Мікроб волочиться тихою вулицею попід парканами з поземно зложених дощок, уквітчаних зверху іржавими дротяними колючками. Заглядає крізь щілини і спиняється; в затишному дворику, наприкінці доріжки, посипаної піском і обсадженої бузковими кущами, господиня має ганкові сходи. Ставши в профіль до вуличного Мікроба, вона підтикала спідницю і нахилилась: вмочає ганчірку в відро з водою, водить по сходах — моторна, гарна! Бачить її жовтопикий і прикіпає переніссям до щілини, приклеюється долонями до дошки, переступає з черевика на черевик: от-от затанцює. Очі жевріють сірими вуглинками. Так проростає Митька-Мікроб до паркана, що перестає чути і бачити навколишній світ. А лихо наближається! До хвіртки, що на один крок від жовтопикового, підходить господар, — треба гадати, в місті полагоджував справи, відомі тільки йому та його дбайливій дружині. Глянув з підозрою на Мікроба, помислив: «Чи питати, чого танцюристові тут треба? Ні, хай він сказиться!» — і господар прочинив хвіртку. Побачивши дружину коло ганку, здогадався, чого жовтопиковому треба. Вернувся — з усієї сили вдарив його по потилиці. В естетично настроєній психіці жовтопикового щось дзенькнуло; в зіницях проскочила блискавка, і в носі хряснуло — як ошашарений кіт, відскочив Мікроб і застогнав. Хвіртка зачинилася без скрипіння. Хотів Мікроб ступити в двір, побачити спричинника свого нещастя, але побоявся гіршої пригоди. Прикладаючи руки до носа, похитуючись від болю, охаючи, клянучи людську жорстокість, Мікроб похилив від поганого місця. Цукрові ноги зробилися в його уяві страшними. На далекій відстані, коли біль трохи пройшов, Мікроб запалився помстою. Оглянувся, щоб запам'ятати дім і двір. Намалював собі солодку кар-

тину відплати, як, наприклад, він підпалить дім, а господаря, що вдарив, застукає в кутку і всадить ніж під ребра; а далі... Мікроб бачить на траві, під яблунами, освітленими пожежею, таку несамовиту сцену, що вискалюється від вуха до вуха недогнилками чорних зубів.

## СЕРПОКРИЛ ВІДПОЧИВАЄ

Серпокрил одягається, освіжений; з найяснішою життерадісністю споглядає краєвид: каламутну воду, що, прудкіша за вершника, вирує-окреслюється пругами; журні вербички та рябі корови на тім боці; голубі димки над огнищами пастухів. Прилітають червоні метелики на цей бік: спочивати на ромашках. Білий пароплав — кусник «пирожного» в цукровому пилку, на темному блюдці — покидає пристань, сунеться мимо Серпокрила, розбурхавши воду колесами, і молода жінка подає хусточкою прощальний знак. Серпокрил підносить долоню, потріпує нею... довго дивиться на пароплав за вигинами берега і мріє про подорож до лиману і далі, до моря. Пливти б на височезній озії, сніжно-білій, слухати ритмічного гуркоту, милуватися на прозоро-смарагдові хвилі, лискучі від сонця, поглядом проважати птиці. Віддалятися від берега, на якому істота людська віддана свавіллю; від берега, на якому тільки втікши від залізних очей, здобудеш хвилину радість, а потім знов опинишся в павутині червоній і павутині сірій, бо страх та нудьга окрили кожен день.

Пробуджується в грудях Серпокрила порив до мандрівок... якби можна, негайно подався б у далечінь. Так манить закордоння! Париж, про який читав: з готичним собором, голубами, гаями, букіністичними лавками біля річки. Мандрувати разом з жінкою, що він її тайно любить — соромиться сказати світові про свій полон. Одно ім'я її запалює душу. Ходити з нею, коханою, по надбережжях, слухати, як колихають височину дзвони собору, стежити птахів над парусними човнами. Ах, якою злою силою замкнуто світ на замок! Тільки дрібна, як зернина, що пускає ключечку з землі, ворухиться надія в грудях Серпокрила: хай війна перекинеться з Європи на цей бік, можна буде, при належній спритності, вискочити за кор-

дон. З'явиться одна-однісінька секунда, коли крізь огонь пощастить пройти. Боятись нічого; в гарячіших становищах був, вибирався чистий, як лебідь з озера.

Серпокрил маршує від берега, відроджений морозно-шоколядною річкою.

На поетично-тихій вуличці Серпокрил спостерігає сценку: два вантажники, з навішеними через плечі бичівками, обперлись плечима об паркан і розпивають півлітра. Замість чарок вживають великі стрючки червоного перцю, надкушені на кінцях. Навіть цокаються імпровізованими келехами, а доїхавши горілку, закушують ними — розгладжують вуса і йдуть своєю дорогою гігантів.

Сцена страшенно збурила почування Серпокрила; він повторив основні деталі її в сусідній «закусочній». Як виїшов на вулицю, несамовито захотілося спати!.. очі липкі, наче від глею, зірваного з вишневої кори і покладеного на повіках. Не сила встояти — треба зразу десь розташуватись. Лягти на травиці під парканом було б безумство: побачать студенти, поставлять питання на зборах, і — пропала посада. Змобілізувавши рештки волі, Серпокрил повернув до воріт, над якими рейки тримали жовтогарячу вивіску. Серпокрил прочитав першу половину напису: «Самодіяльна»... і махнув рукою, знав, що в нашій країні «самодіяльна» кожна річ. Якби прочитав другу половину, проминув би недобрі ворота.

На споришевому дворі націлився Серпокрил по стежці, викладеній цеглою, до ганку, — там сиділа бабуся в чорному, щось шила з чорної матерії.

— Чи можу я тут дещо купити?.. Мені потрібна, так би мовити, річ, яка мені потрібна...

— Чого ж ви соромитесь? — прошамотіла бабуся. — Кожному чоловікові, що вмирати надумав, потрібна річ: треба купити.

— Яка річ? — перепитав Серпокрил.

— Та сама річ і потрібна — труна, я кажу. Кращої, ніж робить мій чоловік, ви ні в одній артілі в цілому городі не знайдете.

Серпокрил підготував собі причілок для відступу:

— От, от, от, — і я так думаю, тому й прийшов... оглянути.

— А ви що: недужі чи як? На вас лица немає.

— Так, я маю — той... велику хворобу: рак, рак... тут, — показав Серпокрил на шунок.

— То й роздумувати нічого! Вам яку, оббиту матерією чи фарбовану, дешевшу?

— Дешевшу і... і... просторнішу. Щоб виспатись.

— А правда: воно не жарт, як чоловік лягає на вічний сон, хай Бог милує, — треба просторишу.

Бабуся повела мову далі:

— Ходімте в сарайчик, я покажу декотрі — подивитесь, чи підійдуть.

Погляд Серпокрила спинився на довгій труні, що чорніла на возі, коло кущиків тутового дерева.

— Та, — мотнув головою.

— Та продана; приїхали з заготконтори забирати для діловодителя — числив, числив, бідний, заплутався в числах та так і помер. Погоничі, як приїхали по труну, то відпрягли коні, повели тут недалеко — ліс на ділянку тягати. Хату ставитимуть. Мертвий, він підожде, йому готовий куток, а живому десь треба тулитись. Така тіснота тепер, їй-богу, по три сім'ї в хатині мордуються. Погоничі десь недалеко соснину ланцюгами зачіпають, — приробіток знайшли! Розглядайтесь, а мій старий надійде, то котра вам сподабається, таку саму й витеше. Він у правління пішов: там пиляють його, щоб удвічі робив, бо люди мруть, як перед Страшним судом, а трун нема — хоч у лантухи зав'язуй та в святу землю клади.

Пішла бабуся, а босовитий і невстидний Серпокрил, ладний до штук, зліз на підводу; сопучи та покряхтуючи, вклався в труну і, насуваючи над собою віко, підклав трісочку, щоб повітря проходило. Одна картина йому майорнула в пам'яті: як разом з Іваном Івановичем хоронили співробітника військової катедри, пляшаного приятеля свого. Чудесний був чоловік — веселої вдачі, товариський, чарку любив більше, ніж самого себе. Поклали в яму і, після промов, загорнули землею, серед кущиків кладовищенської околиці. В могилу встромили кусок дерева, — хрести ж при соціалізмі заборонені. Іван Іванович, хитаючись на всі сторони, виголосив поминальне слово: «Нас лаяли, бо ми випивали. А де ті, що нас лаяли? Їх немає з нами, дорогий товаришу, їх немає, а ми, які випивали з тобою, — тут; ми тут, і якби крім нас нікого більше не було, то ми

б самі виконали весь обов'язок: взяли б труну на спину, притягли до могили і прикидали землею. Вип'ємо так, мовби й ти, дорогий товаришу, чокаєшся з нами!» Іван Іванович спорожнив чарку і передав горілку далі.

Згадавши про чарку, Серпокрил заснув. Спершу при-виджувалося невідомо що — ні запам'ятати, ні переказати. Після цього — робота коло машини.

Хтось проворний подає снопи в барабан, розгортаючи їх молодецьким жестом направо і наліво. Барабан забирає колосся: після рівного гудіння на порожньому ході понижує звук — переходить на рев та шелест. Сниться Серпокрилові, що він — колосок; і людина він, і колосок. Навколо бачить: он «привод», погонич стоїть на площинці, повертається і довжелезним батоном підохочує чотири пари коней, що тупотять по кругу. Запилені дядьки носять соломку на штилях<sup>1</sup>, по драбині, і викладають стіжок. Інші відносять мішки з зерном до комори. Тітки відгрібають полову, пораються коло віялки. Коли попав Серпокрил у барабан, почало бити і трясти, страшенно трясти... напружується, нещасний, щоб крикнути: «Спиніть машину, пропадаю! О, рятуйте!» — хочеться крикнути, воно ж продовжує трясти, і мови в устах немає. Від нервового перенапруження Серпокрил прокинувся. Простягнуті руки наштовхнулися на дошку з ароматом соснової смоли і фарби. Дихати тяжко. Диким ударом Серпокрил скидає дошку і зривається на ноги. Скоріш інстинктивно, ніж свідомо, рятується від падіння на полудрабки — тим, що зіскакує на брук. Кінна підвода котиться далі. Навколо, як завжди в нас, — стрічні, що провозають покійника: цілий гурт і при ньому — жовтопикий.

— Громадяни! — виголошує Митька-Мікроб, крутнувши «цибульку» в чуприні літучого хлоп'яти, що шарудить попід ліктями. — Відійшов чоловік; по ящику видно, був з робітничої кляси: велетень праці... Держава турбується про нас!

Віко труни відлетіло набік, і Серпокрил зірвався на рівні, помахавши руками. Тоді Митька виявив пильність:

— Товариші! — виснув він. — Шкідництво!.. Загнано в гроб громадянина!

Декотрі, страху ради чи заведеного порядку, підтакнули ораторові і кинулись на розправу, яка, на диво, згідно

---

<sup>1</sup> кілок.

з недослідженою психологією збориська, обернулася проти Серпокрила, замість ударити по загорілих білявобородих «шкідниках» біля коней.

Сипнули до Серпокрила; він, дякуючи довголітнім вправам, «відірвався» від переслідувачів. Міг би легко вихопитися, так, видно, доля судила перейти легенький іспит. Маляр, неуявно високого зросту і худорлявості, перервав одноманітну роботу — вимазувати сірою фарбою паркан — і також завзято погупав по п'ятах Серпокрилові.

Втекти від маляра неможливо. Зовсім близько за плечима — сопіння і гарячий віддих. Серпокрил кидається назад і сідає. Переслідувач перечіпається через його плечі — з шумом зрубаного дерева рушиться на брук. Тоді Серпокрил наче пружина, що при необережному ремонті вискочила з старовинного дзигаря, перелітає через паркан — в крислатий сад. Звідти перестрибує в сусідній дворик, наповнений квітами. Зриває троянду, нюхає з виглядом мрійника, для якого житейська суєта перестала існувати. Проходить садовою доріжкою, відхиляючи квіточасті лаштунки; наближається до веранди, до голубих віконниць... він — перед квартирою Маргарити Крат!

## НЕЗРЯЧА ДОЛЯ МАРГАРИТИ КРАТ

Жінка, до якої серцем горів Серпокрил, була учителькою російської мови і літератури в середній школі (українська культура під великим страхом заборонена в області з українським населенням). Вираз *volens nolens*, оживлений парадоксами життя, прекрасно віддає стимули до русифікації, передплати на позику й тисячі інших явищ, коли люди думають по-одному, а роблять по-другому. Наприклад, висувають кандидатом на голову районної ради товариша Красненького; треба подавати голоси, очевидно, згідно з поглядом на виставлену кандидатуру і своїм переконанням: це — «*volens*». Якби було тільки воно, Красненький провалився б під час голосування, хоч за нього розпинаються прокурор Кошкодамов і начальник міліції Полублохов. Однак *volens* яскраво переходить в «*nolens*», бо досить грізному голові зборів Подснежникову, коло якого крутяться два швидкоокі суб'єкти з записними книж-

ками, підкинути головою і холодним, як Сибір, голосом перепитати недвижиму публіку: «Хто «за», я питаю?», як відразу ж чагарник рук виростає в залі. Маємо «*nolens*». Аналогічна картина з усім чисто: від позики до «диктатури пролетаріату» і «короткого курсу» включно. Викладання російської мови від українських вчителів — українським дітям, на українських землях, в той час як рідна мова заборонена під великим страхом, так само становить кольоритний зразок переходу «*volens*» в «*nolens*» в соціалістичному Едемі.

Коротко кажучи, Маргарита Крат тільки пізно ввечорі потайки читала драматичні поеми Лесі Українки і псалми в перекладі Куліша.

Зовнішністю — княгиня: високий зріст і повнота білявих красунь з тонким станом і хвилюючими обрисами, про що говорять шляхетні станси старого часу; ясно-блакитні очі, м'якість погляду і свіжий блиск його, прикметний для осіб з нервовим здоров'ям, а крім того, уміння граціозно носити сукню сріблито-зеленого кольору: ось що доповнювало чари Маргарити Крат, небезпечної орхідеї в гірлянді городського жіноцтва. Яка небезпека таїлася в очах Маргарити Крат, можна судити з драми, що розігралася навколо них, хоч, звичайно, діяли тут і важливі пружини політичного характеру.

Один час першим секретарем крайового комітету партії був чорнявий красень, енергійний і розумний Маринчук, людина з утопійними плянами і шаленою волею в здійсненні їх. Маринчук організував цілий «похід» культурних сил міста — в станиці, щоб навчити читати і писати всіх неписьменних і зв'язати хліборобські маси з культурними здобутками двадцятого століття. Тисячі вчителів, агрономів, інженерів, професорів, музик, малярів рушили в станиці читати лекції і провадити бесіди в клябах. Грандіозний плян здійснювався при всякій погоді: в спеку, дощ, мороз, хуртовину.

Дядьки довідувалися, що в клубі — доповідь, і говорили:

— А чого ж? Воно інтересно, так ми безперемінно приїдемо; упораємось коло худоби і прийдемо.

Годин через дві після призначеного часу дядьки починали сходитися. Смалили цигарки, побудовані з матеріялу

крайової газети, а як його бракувало, то з місцевої, значно гіршого гатунку; в папірець закручувалась доза такого страшного самосаду, що незвична людина інстинктивно мацала в повітрі, шукаючи порятунку. Дядьки гомоніли коло сцени, в кутках залі, в коридорі, на ганку, в дворі, спльовували, акуратно розтирали чобітьми і ворушили ціпками. Словом, через годину після того, як вони починали серйозно сходитися, можна було відкривати збори. Приїжджий лектор читав, приміром, реферат про найновіші способи копати колодязі. Тишина, як у сосновому лісі в безвітряний день.

Розходячись по дворах, дядьки знову смалили самосад і резюмували:

— Воно то так, ми розуміємо: путящі колодязі були б потрібні, тільки ж одне — те, що ти його копаєш, а не знаєш, чи будеш воду пити. Вишлють тебе, раба Божого, кудись у Сибір, а в твоїй новий колодязь будуть курські переселенці дохлих собак накидати. А ще й те: чим ти його копатимеш? Нігтем чи що? Тепер же й доброї лопати нема.

Був і такий випадок: читав лектор доповідь про Шекспіра. Ну, дядьки уважно вислухали, подякували, як годиться; закурили і пішли додому. Один і говорить по дорозі:

— Хороший, видать, був чоловік: Шекспір. Переводяться такі — тепер сама сволота в начальство пішла. В кооперації появиться керосин, так вони, сукини сини, задніми дверима весь чисто додому винесуть; а ти прийдеш — кажуть: «Нема! Через три місяці буде». Світи очима, як кіт на припічку.

Станиця просвіщалася; Маринчук і вдень, і вночі стежив за реалізацією пляну, мавши також мільйон інших обов'язків, і встигав навіть оглядати деревонасадження на вулиці, де жила Маргарита Крат. Що виходило з того, невідомо; плескотухи-всезнаєчки твердили: Маргарита — мармур, і зальоти Маринчука даремні. Всепобідна маніра начальницького залицяння: козиряти автомашиною, на взірець того, як чудесний індик чиркає крилом об шпориш, пробігаючи мимо пірнатої молодички, — скоро урвалася через сварку між Маринчуком і його суперником, начальником однієї невтомної установи, всевладним то-



варишем Катавашкіним, геркулесовою фігурою з гарним, але розпухлим лицем і чорними, як надгробок, очима.

Дозвільні переказували, що сварка зчинилась на амурному ґрунті і що винні в усьому незрівняні красощі Маргарити Крат.

На початку гору брав Маринчук; він домігся виключення Катавашкіна з партії, і всевладний змушений був просити про зм'ягшення конфлікту. Своєю лінією вернувши собі партквиток, він зібрав відповідну кількість рідини, щоб «накапати» на суперника, і відповідну кількість собак, щоб навішати на нього, себто перейшов у наступ. Мав такий успіх, що Маринчук опинився в особливій тюрмі в дворі недріманної установи. Як потім оповідали в раптово змінених обставинах, Маринчук скінчив життя в кімнаті з похиленою долівкою, край якої відкривалася відтулина циклопічної м'ясорізки для людей, засуджених на смерть. Рухаючись за допомогою сильного мотора, — оповідали люди, що ходили оглядати тюрму в напівзруйнованому будинку, — м'ясорізка приймала жертви на свої ножі, які з жахливою швидкістю оберталися і шматували живі тіла разом з кістками. Посічена маса день і ніч посувалася по трубах у каналізацію, а звідти в річку. Машина діяла без перерви. Сунучись до її отвору, Маринчук простягав руки, дряпав чоботи суперникові, прохаючи помилування. Але Катавашкін був безжалісний: він штовхнув його закаблуком у голову, і переможений зник у відтулині людорізки.

Доля покарала Катавашкіна. Після страхітливої розправи над греками-колоністами, давніми мешканцями пригірських рівнин, повстало замішання. Катавашкін розділяв родини, виганяв греків, у чім вони були схоплені, набивав ними вагони і — в Сибір. «Розпатронив» Катавашкін безневинних греків, людей безкінечно симпатичних і роботящих. За кордоном піднялись протести; скандал та й годі. Хоч Катавашкін учинив погром згідно з наказом з найвищої гори, однак його одного зробили козлом відпущення і розстріляли, не зважаючи на заслуги в громадянській війні, відзначені орденами.

Чи цілком залежала ворожнеча між Маринчуком і Катавашкіним від краси Маргарити Крат, чи тільки частково (імовірно, що тільки десятим ступенем), ця проблема має побічний інтерес. Однак безперечно: два велетні урядових

сил, таких всемогутніх, що за ними не видно вже було ні сонця, ні Бога в небі, зчепилися на смерть, розсварені почасті також і в конкуренції перед очима красуні.

Сама ж Маргарита не подавала приводу і тим паче не заохочувала претендентів на її серце. Навпаки, вона досить іронічно ставилася до обох. А вони були певні свого непереможного впливу і, — що говорити! — свого права в краю... Іронічну посмішку Маргарити сприймали, як особливо пікантну прикрасу палкого темпераменту. Посмішка при Катавашкіні була стриманіша, ніж при Маринчукові; легко зрозуміти — чому. Катавашкін мав репутацію, звичайно, далеку від голубиної. Говорили, що то він схопив славнозвісного козацького отамана, який аж до 1924 року бився в плавнях — болотяному побережжі з незчисленними острівцями різної величини, з вербичками, лозами і тьмою-тьмушкою комишу. Ні авіація, ні артилерія, ні полки піхоти — ніщо не могло подіяти на завзятого отамана, який завжди і всюди з'являвся несподівано, мов сніг на голову. Звичайно, сила отамана була в тому, що значна частина місцевого населення підтримувала його: давала йому харч, притулок, повідомляла про всі події в місті і станицях. Отаман був невловимий, наводив страх на урядовців, на яких тримався новий режим. Смертельна небезпека стрічала в отаманових володіннях кожного, хто заходив непрошений. Скрізь у травах та комишах снувалися мотузки, прив'язані до прихованих рушниць: зачепиться нога за мотузок — і гримить сигнальний постріл. Помітити ж пристрої в буйній рослинності, що піднімається понад зріст людини, було неможливо. Катавашкіну вдалося підкупити декількох осіб з найближчого оточення отамана. Одні з них прострелили отаманові обидві руки — в момент, коли другі привели Катавашкіна з озброєним загоном до самого куреня. Схопили отамана, з тріумфом повезли по станицях і в скорому часі розстріляли.

Зрозуміло, що посміхатися в присутності такого можновладця, як Катавашкін, було нелегко. Ходили страшні перекази про його діяльність під час громадянської війни. Тоді, в багатьох боях, потерпіли остаточну поразку генерали, старі прибічники «неділимої». Було б дивно, якби вони перемогли. Якщо є в космосі хоч крапля справедливості, така мала, як росинка на гострій траві, то й тоді

старі генерали «неділимої» повинні були дістати пекельну кару. Довго «подвизався», наприклад, єдинонеділимець на прізвиське Паша. Одна з улюблених «штук» його полягала в тому, що він вистрілював масу населення і складав трупи в штабелі, схожі на кубічні сажні дров. Над дорогою стояли моторошним рядом рівні гори людського м'яса, а генерал гнав і гнав по калюжах крові, що стікала від них, — і вдень гнав і ввечері, при смолоскипах, — масу мирного населення: нехай, мовляв, дивиться і страхається; нехай знає, що генерали «неділимої» не люблять жартувати. Про цю несвітську жорстокість довелося взнати від простих людей, що їй досі оповідають про неї з почуттям непогасимого гніву. Оповідують і про інших винахідників жаху; наприклад, генерал Конякін вішав селян босих і без сорочок — на всіх шовковицях українського міста: аж рясніло воно синім трупом, а він красувався по вулицях на білому коні. Так затверджувалась на українських землях ідея великої Російської імперії. Методи білих генералів мали тільки один реальний успіх: їх перейняли червоні воєначальники «єдиної і неділимої», закроєної на інший лад, і розвинули далі. Попливли в усіх річках, попід кригою, тіла українських самостійників, а також і білих генералів, офіцерів, їхніх жінок, дітей, батьків, родичів і знайомих. Кров породила кров; жорстокість породила жорстокість. Біднота з населення, доведена білогенеральським сатанинським звірством до несамовитого відчаю і разом з тим до смертельної рішучости, кинулася на сторону більшовиків, що обіцяли соціальну справедливість (земля і воля!), і, ніби сп'янівши від вигляду крові, почала мститися. Світчина перемогла, дякуючи політиці єдинонеділимців, натхнених бажанням зберегти привілеї та багатства в тюрмі народів, і дякуючи їхній вовчій лютості.

Катавашкін брав участь у подіях за бойовим фронтом і, надивившись на маси трупів, залишених білими генералами, міцно засвоїв наочні приклади і вдосконалив мистецтво жорстокости, згідно з своєю натурою, до тієї міри, що про нього ходили легенди, характерніші для пекла, ніж для земної юдолі. В ореолі кошмарної слави з'явився він на посаді начальника енергійної установи. І протистанув Маринчукові в сфері політичних справ, так само, як, між

іншим, і в сфері справ особистих. Його суперник мав іншу славу: героя праці; на будівництві водяного шляху — цілої системи каналів, прокопуваних у болоті руками сотень тисяч мучеників, переважно українського походження, — Маринчук прославився як організатор, як переможець у боротьбі з природними силами. Про людські сили яка ж мова?.. Вони в нас так дешево ціняться! Значна частина їх сконала, працюючи лопатами, по пояс у мерзлій болотяній воді.

Зрозуміло, що усмішка Маргарити Крат була в присутності Маринчука більш природною, ніж в присутності грізного Катавашкіна, перед яким і трава тремтіла.

Тепер, після великої драми з двома могутніми характерами, городська опінія оточила постать Маргарити Крат атмосферою співчуття і жалю, і навіть якоїсь особливої пошани, бо ж ця жінка не побоялась обох велетнів і не заплатила страхові данини своєю красою. Сміливість Маргарити викликала подив і уклінну повагу; однак було в ставленні до красуні щось від жаху перед долею. Сам факт суперництва з-за неї двох гігантних тиранів і кривавого, моторошного загиину обох (казали, що й Катавашкіна перед розстрілом страшенно мордували), залишив по собі незабутній слід у пам'яті населення. Незримий круг, в якому діяли немилосердні потужності долі, оточував красуню.

Вона виступала в смутному світлі, дякуючи чуткам про загибель її чоловіка, одного з героїв громадянської війни.

Двадцятилітній офіцер, нащадок багатой шляхетської родини, зрікається свого оточення і вступає в Червону армію. Стратегічний талант і спокійна хоробрість — ось прикмети, що підносять молодого офіцера на ступінь командира кавалерійської дивізії. З грудьми, прикрашеними орденами і медалями, командир опиняється в 1930 році в провінціальному місті на Україні. Тепер його знижено на службі: він командир піхотного полку, розташованого в підгородніх касарнях. Вільні від служби години він віддає на викладання т. зв. фізичної культури (гімнастики і спорту) в середній школі. Його нововведення — ритмічна гімнастика, розроблена за власною системою і виконувана під музику. В школі й познайомилася з ним Маргарита, вісімнадцятилітня піяністка. Вона закохалася;

вийшла за нього заміж і була щаслива, як тільки могла бути щаслива жінка в шлюбі. Її найкращі спогади з того часу — спогади про сердечні розмови, мандрівки, купання... От вони вдвох відпочивають на соняшному березі, під вербами; дримають; проміння просвічується крізь заплюшені повіки; хлюпає вода на коріння дерев, присилає свіжість. Розігрівшись на сонці, подружжя летить у річку, на плеса, вкриті срібними коронами водяних лілій. Коли Маргарита стомлюється, муж підтримує її. Він сильний; у нього фігура молодого античного бога; і завжди він ніби сміється: в нього примружені темні очі і завжди усміхнений широкий рот. Завжди поблискують зуби, що мають бездоганну форму і білість. Добродушний. Товариський. Милый. Він любив лещатарський спорт. Зібравши гурт командирів і бійців свого полку, він мандрував з ними по рівнинах, яругах, горах, байраках і виробляв неждані «номери», плигав з такої крутизни, що всі сціплювали собі щелепи, боячись катастрофи. А він — нічого... поблискує зубами, мружить очі. І всі його любили, особливо бійці, бо в відношенні до них була в нього, крім бойової чіткості та спокійного розсуду в службові часи, також і тепла товарицькість і братерськість.

Юрія Крата заарештували за зв'язки з якоюсь опозиційною групою, хоч Маргарита знала, що то — вигадка. Півтора місяця вона носила йому передачу. А потім їй сказали, щоб більше не приходила, бо, мовляв, її чоловіка вислано на довгий час без права листування. По місту негайно пройшла чутка про розстріл Юрія. Трохи пізніше приятелі Юрія, що ховали від Маргарити сумну звістку, призналися: вони точно взнали — Юрій розстріляний. Маргарита негайно виїхала в Полтаву, до родичів. Декілька років жила під своїм дівочим прізвиськом, скінчила Інститут народної освіти і переїхала в південний край. Працювала в школі з найбільшою сумлінністю, любила дітей, жила самотньо, загадково посміхалася і, здається, була примирена з долею.

По скінченні драми, в якій брали участь Маринчук і Катавашкін, вона й зовсім «замкнулася в собі». Вона була ніби тим діамантом, який приносить нещастя: хто домагався її любові, придбавав суперника і вдвох з ним ішов дорогою страдання і загибелі. Доля мстилася за покрив-

джену жінку — на тих, що розпалені пристрастю, хотіли заступити неповинно вбитого. І судилося Серпокрилові та Іванові Івановичу стати з-за Маргарити Крат затятими воюгами.

## ВИПАДОК І КОРЧІ ЄЄЄХОВА

Ніхто не вивчив природи випадку, хоч у ньому, здається, найкраще виступає свобода вибору, прикметна для стихії життя. Не можна передбачити повної картини бодай найближчого майбутнього, навіть пізнавши всі закономірності до останнього гвинтика, якщо природа випадку і напрямки, в яких він діє, зостануться невідомими. Можливо, доля найбільше любить випадок, за допомогою якого встановлює співвідношення щастя і нещастя, відповідно до нашої вдачі, і то було б страшне лихо, якби його не було в житті: біографія людства уподібнилася б до біографії коня, що ходить, запряжений в сірий віз щоденности і підстьобуваний батоном із залізної руки закону. Випадок творить красу життя і його потворність, багатство його і вбогість, розраду і нудоту. Коли б не він, то не було б навіть жодного анекдоту, який веселить компанію за буйною пляшкою. Не було б ні трагедії, ні комедії, ні мистецтва взагалі, а була б космічна бухгалтерія з нудним дебетом і кредитом явищ. Так само не було б ні радості, ні горя, ні навіть свободи, що становить вінець життя, а був би рай для вчених волів, що ремигають, споживши відомості про всі прийдешні події. І ось що цікаво: всі поняття про важливі категорії життя знайшли собі алегоричне втілення в чудесних образах мистецтва, — тільки випадок залишився в тіні, бо він найскромніший на світі. Він не хоче, щоб зафіксували його обличчя і зробили його портрет. Від сотворіння всесвіту козакує він по полю життя і скрізь і в усьому впроваджує зміни: від погоди і аж до кохання включно. Вічно молодий, вічно діяльний, витає навколо нас, творить що завгодно, і ніякі передбачення не можуть його торкнутися. Випадок — улюблений посланець Творця, призначений розбивати людську гординю. Недарма ж появляється він у своїй могутності тоді, коли людина, опанована найвеличнішими самолюбними намірами,

з певністю заходжується здійснювати їх і говорить у серці своєму: «Ну, все буде так, як я розчислив і як бажаю! Ще один крок, і я пан над світом». Саме тоді невловимий випадок приходить і висмикує ґрунт із-під ніг гордовитого, і той летить шкереберть у прірву. Так само в коханні, кому доля призначила успіх і радість, то хай тікає від них, мовби від прокажених, а таки мусить їх зазнати: не встереться чудесного випадку!.. Кому ж вона їх не судила, — хай рветься до них з усіх сил, а схопить облизня і, яко «пес смердящий» від двірця, відійде від золотої зірки, огинаючись під бичем випадку. І в таємницях — так само: людина, що ховає секрети від неба і людей, переконується зрештою, що намагання марні: випадок сильніший... одного дня, зовсім несподівано, впливають таємниці під соняшним промінням.

От, наприклад, Серпокрил і Бісмурчак; обидва старанно приховували свою любов до Маргарити Крат, і загадка обох була остаточно розкрита в один момент. Щоправда, інтуїція таких городських пліткарок, як Молоточкіна, давно достукувалася до суті.

Коли Серпокрил проходив по доріжці між квітучими кущами, він зауважив, що місцевість йому знайома, а тепер, опинившись коло відкритого вікна і почувши жіночий голос, дзвінкий альтовими нотами, став, ніби один з парканних стовпів, від яких рейки під час соціалістичної перестройки вкрадено разом з дошками на паливо.

— Не хочу ні думати, ні говорити про шлюб! А крім того, ви жонатий чоловік.

— Сьогодні жонатий, а завтра — ні... Що значить «жонатий»? Хіба радянський шлюб тюрма? Якщо чоловік і жінка остогидли одне одному, потрібна рішучість, щоб розвестися. Без любови сімейний побут, як, наприклад, мій побут, — пекло. Я вам точно кажу: через день я вільний. «Жонатий чоловік», що через день виходить з пекла, благає вас подумати і рішитися.

Настає коротенька павза, після якої Іван Іванович посилює голос:

— Від того дня, як я вас побачив, життя передо мною змінилось. Я без перерви думаю про вас, особливо, коли розбираю на засіданнях справи громадського характеру... я малюю перед собою ваш портрет і відчуваю — я вільний

чоловік. Прошу повірити слову громадського робітника з твердим характером і відповідальним становищем: у перші ж роки я зроблю чудо, і ви ніколи не пожалієте, що вийшли за мене заміж.

Серпокрил аж примерз долонями до цегли в стіні, прислухаючись до кожного слова. «Так і він сюди! До Маргарити!.. Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею». Думаючи так, Серпокрил, ясна річ, гадав, що він сам — кінь, а кривий — Іван Іванович — рак. Тим часом жіночий голос іронізував:

— Чудо в наступні роки... ви самовпевнені.

— Я самовпевнений, бо твердо знаю, що життя в основному залишиться без змін і що людина з досвідом має великі шанси. На Заході тепер війна; капіталістичні держави знесиляться в гризні, а ми будемо диктувати закони гнилому буржуазному світові. Активні громадяни нашої країни можуть бути самовпевненими щодо свого майбутнього. Чи ясно я висловив свою думку?

— Аж надто ясно. Що ж, вам видніше: ви активний громадянин. А я звичайна собі вчителька. Я пережила стільки перемін, що стала обережна в думках про майбутнє.

Знову чути хрипкий бас Івана Івановича; прислухається Серпокрил і не помічає, що за ним стежать: крізь жалюзі сусіднього вікна прошивають його налиті густою чорнотою широкі й трохи косі очі. Дивиться гуморист Фока Семенович Єєєхов, колишній «квартильний надзиратель», себто важна особа в провінційному місті царської імперії, а тепер так само важна, приблизно в попередній квартильно-квартирній ролі. За останні місяці Фока Семенович змушений був скоротити обходи в своїй ділянці, бо зимою побило його лихо. Дружина, зубна лікарка, вишколила його до такого ступеня, що кращого помічника в господарстві годі й бажати. Одного трагічного ранку він виносив таз з водою на двір і — проклята ожеледь! — підсковзнувся, та так нещасливо вдарився об землю, що поламав ребро. Професійний і незмінний при двох імперіях «квартильний надзиратель» скоротив обходи і проводив сидячі години в товаристві мовчазного і такого байдужного чоловіка, що якби від новознайденної міни геніяльних безумців планета розсипалася в космічний дріб'язок, а збереглася б тільки одна канапа, на якій сидить сам чолові-



чок, — то він підвів би голову і спитав, ні до кого не звертаючись: «Уже?» — і знову втопив би очі в газету за грудень попереднього року. Звуть його товариш Єкимлокець; він наполовину козачого і наполовину кавказького походження. Смоляво-чорнявий, з маленькими вусами, ніби знаком рівності, поставленим вертикально. Єкимлокець сидить на канапі і ворушить газету. Зрідка бавиться з колосальним сибірським котом, білошерстим, як газета, якби зчистити з неї друковані акафісти до сонця всіх республік і автономних областей. Кіт, перебуваючи коло Єкимлокця, занедбував прямі обов'язки, і полохлива миша наважувалась виглядати з дірки під канапою, недалеко від кісточок, що їх затяг білошерстий під час обіду. Ледве виглянула миша, то мухи, які сиділи на кісточках, мов горобці на колодках, полетіли геть відтіля, покружилися по хаті й посідали на кактус із одвислими глянцевоватими листками. Навідалися до Єкимлокця, він відмахнувся від них газетою; навідалися до Єєєхова — відмахнувся пухкою від ситости долонею... спостереження над Серпокрилом так захоплювало його і так смішило, що від придушеного сміху аж корчився. Зареготатися не можна було: по-перше, рудий почує; по-друге, заболить ребро. Єєєхов корчиться, ніби посаджений на палю. Необережно відмахнувшись від мухи, штовхнув жалюзі, і тоді заgrimіло — так заgrimіло, що сам Єєєхов відсахнувся волячим корпусом від свого вікна, а Серпокрил від свого. Відсахнувся Серпокрил і різко рухнувся за вугол. Побіг до мережчатої залізної хвіртки; беззвучно вийшов на вулицю і подався попід тополями, що тихо-тихо шелестять.

Випадок підпускає людину до розкриття таємниці, він і проганяє від голубого підвіконня. Але ненадовго: знову, підкоряючись несподіваному імпульсові, Серпокрил поривається назад, до Маргарити, боїться, що вона дасться на підмову Івана Івановича.

### ДЖМІЛЬ У СВОЄМУ ГНІЗДІ

Списана сторінка нагадувала прозору тканину з фіялкових ниток, ретельно прослану на крейді. Наприкінці — слова:

«Здійснюються егоїстичні думки, а ми стаємо іншими, і здійснення знедолює нас».

Антон Никандрович дмухнув на фіялкову мережку з чорних ниток, відпровадив її в колосальну теку і зав'язав шнурочки. Теку поклав на хаос рукописів, що зеленів, синів, білів, чорнів палітурками біля печі, на багажному ящику з ялинних дощок, удвічі більшому, ніж хуторська скриня, обкута бляшаними пасками. Що було в тому ящику, Антон Никандрович знав колись докладно; а як він за кілька літ відзвичаївся пригадувати окремі речі, то лише уявлення про їхню загальну безкінечну цінність зберігалось в свідомості. На ящику, крім рукописів, підносилася купа пляномірно складених коробок з-під сигар, папірос, цукерок, пілюль, таблеток, сірників і негативів до фотоапарата, що, зроблений за власним пляном господаря, рудів у кутку, коло вікна, потужними дубовими рамами. Поруч нього — шафа, до такої щільності напхана закордонними виданнями останніх двох століть, що було б чудо, якби туди втиснулася хоч одна блощиця. Скільки книжок у шафі — стільки дрібниць на столі Антона Никандровича. Щоб перерахувати їх, треба було б зужити цілий зошит. Там перебували, крім невиразних картонових, дерев'яних, скляних і залізних руїн, також і речі щоденного призначення: гвинтики, пружини, стрижники, бляшаночки, защіпочки до сорочок, ножиці, складані ножики, ручки — звичайні і автоматичні, олівці, що ними можна озброїти полк журналістів; бльокноти, зошити, окуляри — з зеленими шкельцями, чорними, синіми і звичайними, безколірними; кнопки, катушки, цвяхи, пласкозубці, пензлі, трикутники, циркулі, старі монети, мундштуки і розклади потягів за останні п'ять років, хоч Антон Никандрович ні разу за цей час нікуди залізницею не мандрував. На одному краєчку височіла сотня сірникових коробочок, на яких на синій стороні були пороблені нотатки червоним олівцем. Антон Никандрович моментально, без пригадування і роздуму, висмикував коробочку, прочитував і клав на старий пункт.

Найдивнішим феноменом було спання Антона Никандровича на власному залізному ліжку, що випнутими лезами і вістрями нагадувало машини для катування в підземеллі імператорської резиденції біля Дунаю. Заснути на такій кутні можна було тільки в самогіпнозі.

Від луток до одвірок, над головою Антона Никандровича, напинались дротини, на яких висіли біломатерчаті торбинки: в першому ряду з сіллю, перцем, корицею, кмином; а в другому з цукром, кавою, чаєм, цитринами. У хвилини, призначені для трапези, торбинки пересувалися в напрямку від луток до одвірок і спинялися над столом, що стогнав під вагою дрібниць.

На табуреті красувався примус: він, мідногрудий і залізнурукій, сіяв абсолютною чистотою. Коли Антон Никандрович давав йому напитися з пляшок, що блищали під табуретом, — він з огненним обуренням і рівним шумом штурмував чайник угорі, над своєю крицевокоронною головою, і від того кава закипала, ніби її гнали в шию.

Присадкувата тумбочка, праворуч від примуса, зберігала в собі харчові продукти; її накривав папір, білий, як вишневий цвіт.

Антон Никандрович клопотався в кімнаті, мов джміль у гнізді. Тим часом світло після битви з вечірніми сутінками почало бурштиново-рожеву гру, яка буває на струнах віолончелі.

Першою і дивною для вечора справою, що виконав Антон Никандрович, було — побритися: якоюсь сільськогосподарською машиною в мініятюрі зняти з шік рослинність, схожу на пухнату наморозь по корі.

Але дві причини суперечили такому порівненню; перша — Антонові Никандровичу всього лише п'ятдесят вісім років, отже розквіт мужеського віку; друга причина — в соняшній системі, що за вікном гукала до всіх пташиними фляжолетами, було літо в його медовому цвіті. Літо з молотком і різьбарськими інструментами, якими творило добрі речі на огородах: всякі там буряки, кормові і цукрові, моркву, огірки, гарбузи, схожі на валуни, помідори, дині, кавуни, повні чорненького насіння, гомоніло і заливало кімнату повинню, спонукаючи Антона Никандровича мерщій рухатися і клопотатися, мов джміль над гронуватими шільниками, під корінням самотнього дерева.

Насотавши чорнила в чотири автоматичні ручки, він був приготований облягати твердиню, що завжди стояла перед зором і манила привидами свічок. Знав, що тільки бджолина систематичність і терпеливість муравля служать запорукою успіху. Думка була в повній працездатності —

як завжди з надходом вечора, призвичаєна до щасливого здогаду, до повного освітлення теми і такою обробіткою її і завершення праці, як у різьбяря, що, закінчивши скриньку з красного дерева, прибирає інструмент і підмітає коло верстата: більш нікому немає тут роботи, — річ, дякуючи знанню і вправності, завершена.

Бородатий дід був би на п'ять сантиметрів вищий, якби різко випростався і ввібрав у міжплеччя дві скибуваті лопатки. Коли рукави трохи відгорнутья, видно білу, мов слонова кість, шкіру на дужих руках з блідо-голубими гільчасто випнутими венами. Здеформований, ніби в колгоспного косаря, чорно-сірий костюм на гладіаторській фігурі Антона Никандровича висить з архаїчною шляхетністю. Тільки черевики, підкреслюючи прирослість фігури до землі, порушили гармонію якимись дикими розмірами. Що ж до латок на них, численних, як луска на карасях, то вони вимагають окремого пояснення.

## **ПЕРШИЙ ПОБУТОВИЙ ВІДСТУП. НАДЛЮДСЬКІ ЧЕРЕВИКИ**

Минулого року Антон Никандрович дістав був через доброго студента-«добувайла» (себто майстра т. зв. «бла-ту») талон на нові черевики. Прийшовши в магазин, ударив талоном по стійці, як козирною картою: бурхлива радість у тихого чоловіка! А продавець, що, очевидно, зостався психологічно «неперебудований», хоч у всіх газетах гукалося про негайну потребу перебудувати людську свідомість і викоринити з неї рештки капіталістичного суспільства: широкогрудий продавець освітив своє обличчя череп'яною посмішкою і повільно, ніби допіру вийшов із стовбняка, окував собі перенісся кайданами окулярів і почав студіювати талон. Через півгодини він скінчив роботу і замогильним голосом спитав, дивлячись на трамвай крізь скляну вітрину:

— Який номер?

Антон Никандрович признався:

— Сорок сьомий.

Продавець мізинцем посунув талон по прилавку, в напрямі до власника ноги, і почав крутити цигарку, вжива-

ючи до неї золотої павутинки і ніжного папірця. І мовчав; мовчав, як камінна статуя на старопоганській степовій могилі, оточеній полянами.

— Сорок сьомий номер, — несміливо повторив Антон Никандрович.

Продавець заговорив страшним голосом, він — Іези-кіїл, що, бачачи нерозкаяного грішника перед собою, кидає розпечені брили праведного гніву:

— Треба бути нормальною людиною! З нормальною ногою! Тоді приходити в магазин по черевики. А то — як дитина... ніби йому невідомо, на яких людей працює наша промисловість.

— Прощу пробачити, — знічується Антон Никандрович, схожий на студента, що «провалився» і просить призначити повторний іспит, — я... хіба я можу змінити ногу?

— Можна операцію зробити і носити нормальні черевики, як всі нормальні люди! — заревів продавець.

Антон Никандрович утік; талон десь згубив. Носив старі черевики до старого добродушного вірменина, власника вуличної майстерні на двох табуретах; колекціонував латки одну по одній: різного обрису, розміру, кольору, матеріалу.

## **ДРУГИЙ ПОБУТОВИЙ ВІДСТУП. ТРИ ГОДИННИКИ, ЩО ПРОПАЛИ**

Були часи, коли Антон Никандрович із пташиним педантизмом давав лад кожній пір'їні свого туалету; а на сьогодні, в життєвому безладді, збайдужів до зовнішності і бажав лише зручності, легкості і гігієнічності. Його найбільша турбота — сумлінно і вчасно виконати кожну працю; в цьому він міг перенімежити німця. Так само, як і пульс на руці, годинник був органічно потрібний його істоті. Настільні годинники йшли неточно, та й то в неприродних позах: на животу, боком, догори ніжками; тільки поставиш їх, як слід, — вони віддають дух, і Сатурнова сила спиняється.

Довго і вірно служила Антонові Никандровичу кишенькова «цибулина», куплена на вулиці в дротяновусого чо-

ловічища, на вигляд — колишнього унтер-офіцера. Коли зубожілий вояк запропонував Антонові Никандровичу машину, спинивши його несміливим жестом, то стариган пожалів суворого «крамаря з примусу» і заплатив йому, тугуватому на вухо, через що довелося повторювати слова, — значно більшу суму, ніж була названа. Увечорі вийняв з кишені годинник, важкий, як гиря, і побачив, що механізм знаменитий. «Цибулина» за два тижні відставала на десять чи дванадцять хвилин: гріх порівнюючи невеликий. Одного разу, в моторошній тисканині в трамваї, який сурганився і скреготів на стертих рейках, обліплений пасажирами, що висіли в повітрі, мов стручки на стеблах гороху, хтось непомітно звільнив Антона Никандровича від зайвої ваги в кишені. Стариган вирвався з гущі ціною нижніх гудзиків на піджаку, витер піт із чола і потяг за ремінець, щоб довідатися, котра година. З великим жалем сконстатував: «цибулина» пропала. З того часу ходив пішки; трамваї зненавидів глибинами душі; відвертався, коли мимо нього гуркотіла, бряжчала, шипіла залізна потвора з пружиною на хребті. І ось Антонові Никандровичу знову пощастило: в літньому парку, недалеко від водограю, під час репетиції симфонічної оркестри (стариган любив слухати музику погожого дня і ради цього звертав з прямої дороги), на зелену лавку присів з правої руки замшілий сліпець у чорних окулярах. Він, по скінченні «Егмонта», підвівся і з поторкуванням ціпочка по гарячому піску підступив до старигана і простяг чорний годинник. Промовив тихо:

— Пробачте, будь ласка! Я мушу продати годинник. Якщо вам треба, візьміть; недорого... а він з музикою, думаю, вам сподобається. Треба посунути пружину і прикласти годинник до вуха.

Антон Никандрович посадив сліпця на лавку і, сівши поруч нього, почав вивчати дрібненьку «музику». Справді, як відтиснути до кінця пружину, пристроєну край обідка, то чути: гармонійно і дзвінко виграє машиночка години, половини їх і чверті. І цього разу стариган заплатив більшу ціну, ніж була названа; радий придбанню, після останніх акордів оркестри пішов додому.

Довго і вірно служила «музика», аж поки одного вечора стариган зайшов у приміщення кінотеатру, приманений

рекламою, що обіцяла великий фільм з російської історії. Став у юрмливу чергу по квиток, по обидві сторони якої прогулювались підлітки й молодці, граючись дубчиками. Перед початком сеансу стариган хотів уточнити, котра година, щоб потім визначити, як довго тягнувся фільм. І знову з боєм серця сконстатував: «музика» пропала; від того спротивив сам фільм, у якому герой-цар просвіщав країну, вимордовуючи всіх і вся, направо і наліво, а душі простонародні жалібно пишали, кряхтіли в лахмітті серед всеросійського бруду та безладдя. Крім того, було повно патріотизму, крику, стрілянини і прогресивного духу. Після цього фільму в серці Антона Никандровича закорінилося недовір'я до кінорежисерів.

Прошло, а вірніш — прошкутильгало щось із два місяці. Антон Никандрович зачепився лівим черевиком за цвях на підніжжі катедри, що невідомим чином виліз із-під одхряпнутої планки; до всіх старих дірок приєдналася нова.

Скінчивши лекцію, в якій, на думку ідеологічно втриманих студентів, мова йшла про те, на чорта потрібен для світової пролетарської революції юс великий і юс малий із порохнявого рукопису, а на думку несвідомих дрібнобуржуазних студентів — про те, яка духовна велич староукраїнського народу відзначилася в пам'ятках його мови і письменства, велич, руйнована протягом багатьох сторіч невідомо для чого, — Антон Никандрович хутко відпровадився до Аракеяна Каспаровича, власника шевської майстерні на двох табуретах. На жаль, майстра не було коло квартального рогу: мабуть, занедужав.

Довелося йти в майстерню айсорів, що, будучи прямими нащадками старовинних асирійців, зберігали в своїй зовнішності етнічні риси, відзначені в ілюстраціях до підручників з історії Сходу, а кучерявих борід не зберегли. Натомість з'явився інтерес до вигідних замовлень на дамські туфлі, в чому, звичайно, не було б нічого поганого, якби за високими сумами, що платили чоловіки модниць, безбороді майстри, до речі сказати — добрячі майстри, — не перестали видіти драматичних дірок на звичайних черевиках... Ах, гроші! Вони спокушають і вводять в гріх навіть нащадків народу, слава якого гримить крізь тисячоліття. Цяцьковані туфлі з'являлися на полицках, ніби на

знак чародійної палички, в той час як найкатастрофічніші дірки на черевиках негрошоспроможного відвідувача залатувалися довго, мов пробіони в корпусі пароплава.

Смаглявий майстер з мелянхолійними очима перевернув черевик, гучно торохнув пальцями по зашкарублій підметці, знову перевернув черевик, розідрав дірку далі — на таку другу довжину, яка була раніше, в результаті чого відтулина подвоїлася, а в серці старигана заворушилися розпечені голки, — поклав черевик на прилавок, витяг білу і тонку, як серпанок навколо місяця, хустку, чхнув на черевик, витер носа і сказав:

— Неможливо.

— Що — «неможливо»? — спитав стариган.

— Неможливо, — відповів майстер.

— Скажіть на милість, що «неможливо»? — знову спитав стариган. — Звичайно, носити такі черевики неможливо, як ви сказали, і я теж так думаю, хоч і ношу їх. А от дірку залатати, на мою думку, цілком можливо, і можливо рівно за десять хвилин.

— Неможливо, — повторив майстер.

— Чому «неможливо»? — починаючи хвилюватися, перепитав стариган і показав на задню сторону оголошення, що висіло на скляній вітрині: «біжучий ремонт». — Ви повинні зашити черевик.

— Кажу: неможливо, — запевняв майстер.

— Слушайте, — підвищив голос Антон Никандрович, — візьміть мої черевики і походите в них один дощовий день, тоді ви точно визнаєте, коли треба вживати слова «неможливо», а коли «можливо». Он фасонні туфлі робити «можливо», бо за них прекрасно платять, а зашити чоловікові останні черевики неможливо. Я ж, здається, стою в майстерні, що належить до соціалістичної кооперації.

Майстер скінчив орудувати хусткою і сховав її, витяг з кишені годинник і поклав перед собою:

— Продам годинник.

Антон Никандрович обпалив майстра гнівними очима. Помовчав і, не дивлячись на запропонований предмет, спитав:

— Скільки?

— За чотириста.

Антон Никандрович хотів вийти.



— За двісті, — сказав майстер.

Заплатив стариган двісті карбованців; сердитий і воднораз засмучений вийшов на вулицю.

На годинник роздивився дома, пізно ввечорі, коли, за старою звичкою, сіпнув ремінець над кишенькою, а на ньому нічого не було. Тоді згадав про своє придбання; роздивився — хирненький механізмик, а оправа дивна: пласкі, зовсім пласкі срібні кришечки оздоблені чудесним східним орнаментом. Лінії в арабесках сплїталися з такою невслїдимою складністю і витонченою красою, що Антон Никандрович, добачивши в них натхнення народного орнаменталїста, одного з невідомих мистців, імена яких губляться серед гірського населення протягом століть, хоч повинні були б увійти в історію всесвітньої штуки, — вирішив берегти годинник від кишенькових краджників, як черевики від цвяхів на катедрі.

Довго і вірно служив «орнамент»; а одного соняшного дня, коли Антон Никандрович пішов у лазню, сталося нещастя.

Як завжди, шухлядку шафи, куди складена одежа, черговий службовець замкнув на замок, а бляшаний номерок на шнурку дав стариганові. З тим номерком, надітим на ліву руку, стариган пішов у залю, повну пари, як світ у першу еру свого існування, зразу ж після утворення кори. Через чверть години діждався своєї черги на «шайку», кривенький бляшаний тазик з двома ручками; націдив туди гарячої та холодної води з двох сусідніх крантів і почав митися, іноді втрачаючи серед ворухливої маси голих чоловічих тіл здатність розбирати, чи він свою ногу мие, чи чужу. Вийшов із залі; сів на рейчатій лавці трохи прохолонути; одягнувся і, знеможений від потіння та штурханини, хитким розбитим кроком попростував до своєї квартири.

Зразу ж, як зайшов у кімнату, повісив рушник сушитися, а брудну білизну скинув у старий чемодан, що стояв під ліжком. Приготувався відпочинутися з годину; потяг за ремінець над кишенькою, щоб розчислити час, і доля втретє покарала: «орнамент» пропав. З того часу Антон Никандрович став обережний, як леопард; навіть на тротуарі, коли люди вільно розминались, ідучи одні одним назустріч, він тримався близько до паркана або стіни — подалі від зла.

Лазню відвідував, як і завжди, щосуботи, а брав квиток в окрему кімнату, на другому поверсі; пильно оглядав, зайшовши всередину, чи міцний гачок, чи держиться він, коли сіпнути двері. Роздягався в передванничку; одержував на стілець і присував його до середніх дверей, які залишав незачиненими — з таким розрахунком, щоб сидячи в ванні, весь час мати стілець перед очима. Виглядав у двір: чи близько сусідній дах, по якому крадіжники могли б підійти до вікна. Кидав марганцівку у ванну і дбайливо розводив її в теплій воді, — боявся, що попередні відвідувачі, якщо вони хворі, могли залишити бацили на покритих емаллю залізних стінах.

Викупавшись, виходив до почекальні; сидів там десять хвилин, щоб охолонути, і споглядав фрескоподібний малюнок над сходами: веселий тракторист, символ свідомого пролетаріату, наїжджав колесами своєї машини на перелякану людину в камізьельці, надітій поверх випущеної рябої сорочки, — очевидно, втілення зла на селі.

Завершивши купання мистецькими враженнями, Антон Никандрович виходив із лазні і дорогою думав: «На всіх злодіїв у місті я не спроможусь наставити кишенькових годинників. Що ж робити? Хіба купити стінний і на залізному ланцюгу привісити до пояса...»

Йому здавалося, що злодійство ніби коліща з годинника такого розміру, як город, обертається і своїми гострими гачками зачіпає за годинники в кишнях громадян; витягає їх, зносить кудись у темні закутки, а обкрадені купують нові годинники в тих, хто потребує грошей; цим способом годинники висмикуються з населення і, викрадені, знову рушають на продаж: злодії живуть працею громадян, під акомпаньямент сюрчання міліціонерів.

## **ВІДСТУП РОМАНТИЧНИЙ. ТАЄМНИЦЯ ПЕРСНІВ АНТОНА НИКАНДРОВИЧА**

### 1

Фотокартки старого часу показували Антона Никандровича в образі денді — костюм найкращого крою, кругленький солом'яний брилик, похилений набік і назад;

тросточка в одній руці та книжечка в другій. То стоїть він сам, на тлі ясинових кущиків, що аж непритомніють від сонця, обливаються піною квіту; то він сидить у товаристві дрібнобородих і гостровусих франтів студентського віку, з книжками, іноді з пляшками; то сидить або стоїть у товаристві тих самих франтів і також по-модному вбраних, стиснутих посередині пасочками, як срібні оси, студенток на фоні кльумб і квітчастих грядок і озер, і дібров. А то на човні, серед латаття і водяних лілій, з безкінечно милою, судячи з очей — широко і вдумливою дівчиною в білому платті. Фотокартки зберігали видіння з студентського часу, коли Антон Никандрович вивчав філософію в Парижі, а потім філологію у Відні, в найбільшого знавця нашого слов'янського мовлення.

Хвиля дорогих серцю дрібниць, що вихлюпнула на стіл Антона Никандровича і там окам'яніла і почала вкриватися туманом давности, завжди ставала перед очі власника і завжди радувала його; викликала в пам'яті веселі, часом і скорботні спомини з юнацького віку. Якби хто-небудь розбив багажний ящик із шляхетних ялинових дощок, звідти загриміли б зворушливою мелодією, один за одним, припливи споминів — від книжок, читаних колись удвох із коханою, каталогів картинних галерій і музеїв, альбомних краєвидів, рідних і чужоземних. Міцні залізні стьожки і дротини, закручені за голівки цвяхів, тримають у строгій непорушності дошки; та самі ті дошки, коли їх торкнути, прозвучать, як деки скрипок. Бо в середині дримають любі видава, аж поки владуца сила часу, розсипавши тлінну деревину, випустить їх на волю: тоді загримлять вони, заволодіють серцем Антона Никандровича — або погублять, або піднесуть до блаженства. Хіба що неждані події, динамітний тупіт яких доходить через степ, ударять, відірвуть від ящика, знищать живі, хоч і незримі ниті між ним і душею Антона Никандровича. Заборонено людині надто прив'язувати почуття свої до минутих цінностей. Речі, врятовані в знайомих, під час заслання і всіма силами бережені потім на житейському морі, скоро-скоро зостануться без власника. І дивно! Сам він розстанеться з ними без великого душевного болю; тільки з двома речами, що становлять одну суцільну дорогоцінність, неспроможні розлучити Антона Ни-

кандровича непередбачені випадки, багатства світу, доля, навіть смерть, бо в тій дорожочинності відсвічується образ із дна його серця.

Одну з двох згаданих речей він дістав від батьків Людмили.

## 2

Для студента першого курсу явища відбувалися в надземному сяєві: був закоханий так, що замість побуту відбувався урочистий сон.

Студентові, синові богослова, що покинув посаду, Людмила була нерівною; батьки її належали до вельможного родовідного дерева і мали величезні маєтки в середній смузі степу, і, звичайно, ставилися до скромного претендента на руку доньки згорда, хоч говорили з ним безмежно чемно та співчутливо.

Людмила — тиха душа, що дивиться крізь темно-сірі, ясні-ясні, повні променистих — від середини зіниць до їхнього обводу — рисочок, широко відкриті очі: дивиться ніби зовсім спокійно. Обличчя Людмили могло відразу сполотніти, мов перед смертю, то вкритися рожевістю — на одну хвилинку, щоб знову набрати звичайного кольору: білого і гарного, як буває крин після грози.

Від темних брів — тіні на очах; і пишна зачіска: крила русявого волосся, що посвічувалось окремими пасмами; овал обличчя, рівно окреслений ніс — ледь-ледь означена горбиночка, а уста — з кутиком на верхній губі, з двома повнотками на нижній.

Людмила висока на зріст; видавалося, що тільки біла сукня її, оздоблена мереживом комірця і перехвачена смугою ясно-синього бархоту під грудьми, могла, спадаючи ритмічними згортками до щиколоток, відтінити пружні форми.

Свій обов'язок природа виконала: добрала рівну пару!

Антон Никандрович був юнак красний до такого лиха дівочого, що стрічні карі, чорні, сірі раз у раз оглядалися на вулиці, коли проминав їх. Та дивувались довго: звідки явився блакитноокий, — перший раз бачать. Часто паняночки після знайомства з ним постоювали на самоті проти люстерка в світлиці, зітхали, знявши станцьовані

черевички. «З ним хоч на край світу!.. — шепотіли. — Але — холодний, не дивиться, у-у, бука!»

Батьки Людмили були б трішки прихильніші до немаєтного Антона Никандровича, якби його родина мала іншу славу. Не можна говорити про скандальну репутацію, навпаки — родину поважали і нею цікавились надзвичайно.

### 3

В працях Никандра Севастьяновича, на думку знавців, в найвірнішому освітленні визначена сутність і відмінні прикмети східного християнства.

Несподівано теософ перервав заняття на катедрі — подався в провінційний городок, на здивування і огірчення знайомих: зажив на околиці у прадавній хатці, оточеній черешнями, яблунями, соняшниками, дивиною, лев'ячими пащами, що світлили біля вікон.

Ходив із сивобородими дяконами вудити рибу; варив куліш під вербою, ночував у курені. Мандрував по селах, роздивлявся на старовинні церкви, щось собі записував у зшиточки. Просиджував безкінечний час під дзвіницями, серед безруких старців, в яких обрубки світилися крізь лахміття; розділяв останні гроші і віддавав одержувану одягу з своїх плечей. Відводив сліпців на ночівлю, як вони зоставалися самі — без поводитирів, що бігали красти кавуни та яблука. Ночував з волоцюгами, набираючись між ними безсонних скакучих звіряток.

Стеріг городи та баштани з дідами в подраних солом'яних брилях, розкладав з ними багаття, ввечорі відганяв галузкою комарів, заводив довгі розмови про духовні речі, і діди наче сповідалися, що в них на серці. Вранці йшли діди поруч нього, прощаючись, давали кавун на дорогу, міцно-твердо просили, щоб він завітав знову, як трапиться нагода. Верталися діди до халабуд, дякували Богові, що привів зустрітися з добрим чоловіком, — як розмовляли з ним, на душі веселішало. Горожани шанували Никандра Севастьяновича за лебедину тихість, але не могли примиритися, що світило науки, і отак низько спускається — серед обшарпанців та баштанних дідуганів. Старий Споданейко і його син були добрі

друзі. Відносини склалися прості між ними; вони розуміли один одного з півслова; радо вели розмови, іноді й мандрували вкупі. Від батька Антон Никандрович успадкував любов до точного розбору кожного питання, без схолястичної маніри і нарочитости. Нахил до сміливого розвитку думки — власної, не залежної від модних течій, панівних шкіл, усталених поглядів, опінії «вибраного» прошарку і «стовпів» суспільства, — був найціннішим, як гадав сам Антон Никандрович, придбанням від батьківської науки.

Яким добрим світлом завжди була осяяна в спогадах Антона Никандровича постать батька, високого, згорбленого дідка, зовсім худого, з костуром у руці. Кушувата сіра борідка і ясні очі під навислими бровами.

#### 4

Батько і син сиділи в гіллястому затишку. Антон Никандрович сказав про своє почуття до одної дівчини.

— Хто? — спитав старий.

— Людмила Долинська.

— Знаю; Долинські мріють віддати дочку, в найкращому випадку, за імператора; в найгіршому — за барона. І вона гідна того, а імператори і барони — ні. Доведеться тобі стояти приниженому перед людьми, що їх засліпило звання... а — хорошими людьми.

— Вибір безповоротний.

— Якщо вона покохала мого сина, доведеться їй сваритися з ріднею; оточення криє в собі небезпеку...

— Я вірю в свої сили!

— Сам колись переконаєшся: потрібен подвиг, щоб понищити деякі неминучі зв'язки з щоденністю... Світ — інший, ніж ми бачимо. Опрацюєш Печерський Патерик — це мій заповіт. Бачу, від чого болить твоє серце, і мені від того сумно.

— Сьогодні, — сказав Антон Никандрович, — миліші повісті іншого змісту, ніж життя...

Старий пильно подивився на сина.

— Будь, мій сину, рішучий, коли доведеться діяти. Що — мати?..

— Зараз піду до неї.

— Що порадить, — виконай! В справах серця матері здебільшого ясновидючі. Я радо виїхав би з тобою в Софію, наприклад, чи в Відень. Були б ми разом.

— Тату, пізно!.. Без Людмили нема мені дороги: ми з'єднані навіки.

— Я хотів би бачити Людмилу своєю дочкою.

— Благословіть мій вибір! Перешкоди такі дрібні, я подолаю їх.

— Сину, та кращої дівчини в світі немає. Але батьки її не згодяться! Скільки я передумав над тим, що тепер робиться. Люди верхніх прошарків засліплені: як не умовляй їх, нічого не помагає. Самі в безодню сунуться і народ тягнуть. Я хоч простому людові правду скажу. Я зрікся всього, нехай сміються; правда дорожча. Зрештою, спробую поговорити з батьками Людмили.

— Прошу, тату, — ні слова! Якщо Людмила не переконає — ніщо не зміниться. Я йду.

— Хвилинку! А скажи, чи залежить ставлення Людмилиних батьків до тебе від того, що я, так би мовити, відлюдився? Якби я вернувся на посаду...

— Ні. Мабуть, тут — станові інтереси.

— Іди, сину! Як порадить мати, так і зроби.

## 5

Весна прийшла з далекого світового поля. Торкалася до вишень, і вони випускали приховані на грудях соковито-зелені листочки; ступала по чорній, повитій туманами землі, зразу ж прорізувалися тоненькі голочки з зеленого золота; поглядала навколо, і невідомо звідки зліталися птахи — як мешканці в новому приміщенні, клопоталися, гукали до всіх дзвенючими голосами.

Промовить весна до жоржин, тоді, як і торік, розцвітуться великопишні, наче свідки першого кохання Антона Никандровича.

Тим часом у столовій кімнаті мила турбота: готувалися варити улюблений батьків компот. Переставши курити, Никандр Севастьянович пристрастився до смаковитого напою з сушених черешень і слив, охолодженого в льоху і налитого в полив'яні глечики. Під час роботи він попивав його дрібними ковточками; в роботі ж Никандр

Севастьянович був звір, як говорили приятелі, — міг старий систематично працювати по дванадцять і чотирнадцять годин щодня. Навіть прокидався серед ночі, робив нотатки та справлення в рукописах. Творча несамовитість охоплювала його, коли брався до чергової праці. Жив, як аскет; одну «розкіш» дозволяв собі: дрібненькими ковточками смакувати компот.

На етажерках красувалися книжки з золотими берегами, в кольорових матерчатих оправах, також простіші видання — з нефарбованими берегами чи невибагливо обкапанними, — в твердих палітурках, прикрашених сіро-синіми чи темно-рудими хвилястими смугами та бризками. Біліло і зняряддя, що вживала господиня, Анна Федорівна, борючися з пилюкою: висушене гусяче крильце; тим крильцем вона обережно змїтала пил з книжок, — робила це в дворі або на ганку; стояла коло стільця з горою книжок, і вітрець одвівав пилюку на сторону.

Никандр Севастьянович, коли йому доводилося обтрусувати книгу, виставляв її в вікно, на витягнутих руках, і, тримаючи поземно на лівій долоні, тричі бахкав зверху правою долонею, і справа на тому кінчалася.

В його кабінеті вікно відкривалося в садову гущавину, що вранці сліпила росюю, віяла бальзамічною свіжістю, глушила дзвоном пташиного голосу. Буйна зелень, розкидана в багатоплянному хаосі, дивилася розкритими квітами, манила на вузькі доріжки між бузковими кущами, ароматом яких наповнена земля.

Біля вікна стояв широкий дубовий стіл і стілець із кленового дерева, а за два кроки темно-синій фотель — у ньому любила сидіти мати. Розмову вела завжди без жадного нервового піднесення в голосі, і в душі співбесідника наставляла певність, що всі непорозуміння на світі минуться, аби люди вмiли так ясно думати і так лагідно говорити. Дочка архітектора, що ставив оригінальні будинки для гімназії та єпархіяльних училищ по провінціальних містах, вона вийшла заміж, слухаючися власного серця. Хоч батьки спершу опиралися її рішенню, бо молодий хорошун, її майбутній чоловік, мав репутацію «вільнодумця» і «вітрогона», — потім і вони пом'ягшали, коли близько познайомилися з її «Ніко» — прямодушним юнаком, що привітливістю обертав і недруга — в приятеля.



Поблискує перстень на материній руці. Очі, оточені сіточками брижок, пильно приглядаються; постать — у темній сукні, з зовсім білою зачіскою.

— Ми вирішили тікати за кордон.

Мати мовчить.

— Схвалюєте, мамо, чи ні? Розсудіть, ми підкоримось.

Через хвилину, не діждавшись відповіді, юнак скрикнув:

— Чого ж ви нічого не кажете?

Стара спокійно відповіла:

— Я знаю: роблю переступ проти закону і звичаю. Мій хлопчику, здається, то — єдиний вихід. Вас будуть переймати. Зв'язки в Долинських високі; є люди, що всю поліцію поставлять на ноги. Я дам адресу моєї шкільної подруги; її чоловік служить при губернаторі і має впливи. Сподіваюся допомоги від нього — порадами і паперами на виїзд. Але будь обережний!

Поцілував руку матері і кинувся в двір, мов там стояли осідлані коні, готові мчати тайно повінчаних.

## 6

Втікачів зловлено недалеко від кордону, почасти через їхню легковажність: пішли прогулятися по узліссю, коли з-за хмар з'явився місяць. Як столітній дід, що втратив полум'я в серці і з холодною, ніби в божевільного, по-смішкою розповідає дітям про видіння з давnezної молодости, а малеча, рада тому, принишкла: не насмілиться пальчиком поворухнути перед казкою,— так само й місяць: відбиває сіяння невидимого юного сонця і посилає, мов казкову розповідь, позбавлену тепла в холодних старих просторах. А дерева на узліссі слухають — купаються в чародійній видноті. Людмила намовила Антона Никандровича походити між деревами, поки видно, попрощатися з рідною землею. Вони гуляли часиночку; місяць заходив, і вони спізналися: домовлені люди, що повинні були провести через кордонну смугу, десь зникли.

Почасти спричинником невдачі був мізерний старигайчик, на якого всі дивилися, як на руїну з генеральськими еполетами і жовтими бакенбардами. Колись бравий на-

чальник, потім «кімнатний генерал», пан Скворцов ходив на балі та бенкети, наїжено посувався по паркету; в будуарних кутках залицявся до вдовичок і малював для них гральні карти з кумедними валетами, носячи при собі для цього заняття пачки школярських олівців. Після втечі Людмили і Антона Никандровича він виявив поліцейний геній, бо мав свою пайку зацікавленості в біографії дівчини: хотів одружити з родовитою спадкоємницею маєтків свого племінника, кавалериста і веселія серед горілчаних братів.

Скандал затушували. Назовні відносини між усіма зосталися, як були; тільки Людмилу деякий час тримали в найдальшому маєтку. Наприкінці літа вона знову з'явилася з матір'ю на скромній приватній вечірці.

Дякуючи посередництву Людмилиної подружки, курсистки, що читала книжки на соціальні теми, пощастило закоханим зустрітись на поляні підгородного лісу.

Вони, взявшись за руки, ходили між кленами, що беззвучно ронили гострокутний лист. Сідали на пеньках; розмовляли; було так ясно на душі, хоч небосхил над горою, за цегельними заводами, запинала крилата синя хмара.

Пішли на поляну з останньою зеленою травою, над якою молоді дубки простирали гілля, а в головах глід червонів солодкими рясними плодами.

В небі була лазурна непорушність, ніби його створено і сказано: світися над радістю тіла, як і радістю духа, бо законні вони, якщо від любови — провісниці шлюбу.

Людмила і її коханий помінялись перснями. Коли виходили стежкою з поляни, Людмила спиралася йому на руку, щоки її палали, а скроні були вогні.

Обнявши його востаннє, йшла повільно, повільно, мовби прислухаючись до відгомону, що бринів на серці, до голосу, який віщував, чого їй сподіватися.

## 7

Через два тижні Людмила і Антон Никандрович побачилися знову; то було на зібранні в краєзнавчому товаристві. Реферат про розколини на місці княжого замку робив приїжджий археолог, милий голомозко з клинастою боро-

дою. Хлопчаки з усіх околиць, зустрічаючи його на вулиці, віддавали знахідки — від орнаментованого череп'я до мушкетних куль включно. Він сердечно дякував, плугавився додому з відтягнутими кишнями.

Послухати знаменитість зібралася місцева сметанка. Археолог довго м'явся і поглядав на двері; присутні повертали туди голови і пошепки висловлювали здогади про особу, без якої в археолога не було бажання починати.

Зрештою, з'явився високий дід у чорному: одягнутий без того, щоб сторонні погляди затримувалися на гарній подробиці туалету; акуратно виголений, з бородою, обстриженою в сніжний прямокутник. Ішов, спираючись на трость.

Був джентльмен: величний у простоті, з манірами стриманими, без найменшої афектації. Кожний жест — природний і скромний.

Никандр Севастьянович належав до вимираючої, мов мамути, академічної аристократії.

Син, що сидів десь у куточку, недалеко від вікна, повів очима на батька, тоді на принішклу залю і тихенько посміхнувся: нехай хоч раз побачать старого в іншому світлі — це корисно. А то звикли глузувати з босого в лихенькій сорочці та пасічницьких штанах.

Освітившись найщирішою радістю, археолог загудів і пішов назустріч Никандрові Севастьяновичу. Стиснув руку обома своїми волохатими граблями. Повів до крісла, що стояло біля самої катедри. Негайно розпочав реферат.

По скінченні юнак чекав хвилини — переглянутися з Людмилою.

Того ж дня Людмила призналася батькам, що потай, в громадянському вільному шлюбі стала дружиною, кого покохала. В домі зчинилась буря. Родина виїхала в найдальшій маєток. Обставилась управителями, лісниками, сторожами, що носили мисливські рушниці, водили собак і заваждали спати калаталками.

Приятелі Антона Никандровича добули для нього револьвер і заявили, що готові добитися перемоги любови над несправедливістю. Почалася облога маєтку під отамануванням Антона Никандровича.

Було пізно: Людмила занедужала від нервового терпіння; з'явилися ознаки божевілля. Її відвезли в психіатричну

клініку. Нещасна мучилася, різала собі руки, пробувала кинутися в вікно і скоро відійшла в світ, відкіля немає вороття. Від Антона Никандровича її смерть потаїли.

Вночі він прийшов до маєтку, постріляв собак, що, поспукувані з ланцюгів, гасали навколо. Переліз через паркан, а коли два сторожі обаранили його, він кинув одного з них за кущі; другому вивихнув руку, вдаривши ним об землю. Чотири змінні вартові, що спали в сараї, за садом, вибігли на гвалт і зв'язали бешкетника. На дрожках відправили в місто. Тиждень він посидів під замком.

Знайомі, коли зустрічалися, дивились набік і твердо запевняли, що Людмила тепер за кордоном, на курорті, на якому — невідомо, бо Долинські тримають адресу в таємниці.

Антон Никандрович виїхав за кордон, нашвидку попрощавшись із батьками. В кількох курортних місцях йому казали: справді, тут недавно лікувалася вродлива чужинка, що приїжджала з матір'ю. В східнонімецькому городку з цілющими джерелами його сповістили про смерть пацієнтки. Він відмовився їхати додому, хоч батьки наполегливо кликали; тужили за ним. Телеграма про нездужання Никандра Севастьяновича змусила його поспішити на батьківщину.

## 8

Останні слова до сина, проказані півчутним шепотом, були:

— Пам'ятай про заповіт... Я сам збирався писати.

Часописи вийшли з портретами Никандра Севастьяновича в чорних рамках, з некрологами, спогадами людей науки — про небіжчика. Відбулись урочисті похорони, на які прибуло багато приклонників покійного теософа і сила старців, що вдень сиділи під церквами або на базарах, а вночі тулилися в неуявимих життєвих норах та халабудах, а то й просто під тинами. Вони тепер зібралися до труни свого друга: склали невиданну процесію з фантастичною обідраністю. Було враження, що найнужденніші і найбезталанніші зійшлися оплакувати свого проводиря. Були й ченці в охайній чорній одежі, з строгим виразом на прозорих обличчях, і люди науки, і ремісники, військові, діди

з хуторців, міщани, просто і траурно одягнені, — відчували, що втратили того, хто був їхньою совістю.

Антон Никандрович ніби занімів; підтримував під руку матір, що ввесь час закривала обличчя долонями, крізь які біліла хусточка. Стояв блідий, з розгубленими думками, з невидючим зором. Після похорону мати говорила йому:

— Кожному доля дана від неба..., що призначено, повинно статися.

Вона прожила недовго. Посвітилося трохи її життя і згасло.

Поховали її поряд з чоловіком, у затишному кутку, обведеному залізною огорожею. Тоді юнак вибився з колії: пішов, побрів хтозна-куди.

Спав на траві — за містом або в городському парку, був неголений і обшарпаний. При зустрічі з знайомими мовчки дивився крізь них, зненацька, зовсім несподівано і не до речі сказавши декілька слів, відходив своєю дорогою, ніби гнаний відчуттям провини в Людмиліній смерті.

## 9

Приїхали з Києва два сивуваті; обидва в однакових золотих окулярах і подібні натурою, з тією різницею, що в першого вуса були приблизно п'ять років тому чисто русяві, в другого — чисто чорні; а кругласті підборіддя схожі в обох, як дві краплі води. Обидва мужі — з накрохмаленими до сліпучости комірцями та манжетами. Зловили Антона Никандровича на вулиці; жахливо накричали, мовби він заподіяв злочин. Звеліли скласти батькові рукописи в чемодан і відправили на вокзал.

В Києві одягли, як слід, і віддали під догляд своїх дружин, двох жалісливих дам. Через деякий час тицьнули в руки акт: вони, друзі покійного, зобов'язуються опублікувати його праці, причому гонорар за видання повинен піти на освіту його сина. Один вусатий, колишній брюнет, зостався в Києві, а другий, колишній русявець, повіз юнака в Дерпт і наказав записатися на зимовий семестер. Зоставив його у своїх знайомих, у невеличкій кімнатці, на другому поверсі.

Строго наказавши Антонові Никандровичу, що, мовляв, треба пам'ятати, якого він батька син і що належить

робити доброму студентові, вусатий кинув: «До побачення! — і зник.

Вістки про життя Антона Никандровича з того часу стали рідко доходити. Відомо, що він переїхав у Париж, а звідти у Відень, де взявся до славістики. З початком революційної хуртовини забрів до якогось села на Полтавщині і зробив дивовижну спробу побудувати «ідеальну громаду» на утопічний взірець. Справа йшла досить непогано, аж поки комісари з Рязанської губернії поклали край реформаторській діяльності Антона Никандровича. Диктаторський комунізм московського походження розтоптав на корені зародок новітнього ладу, який, на думку його ініціатора, мав розцвісти в майбутньому на Україні, на основі синтезу християнського ідеалу і етичних та побутових норм українського села, що споконвіку мріяло про соціальну справедливість і свободу, родинну злагоду і вільний від визиску труд серед вишневого раю. Вирвавшись від комісарів, Антон Никандрович подався в «сковородинські мандри» по Україні: говорили, ніби хтось бачив його в монастирі, як послужника.

По скінченні громадянської війни він учителював у місті, звідки походила його мати; викладав історію української літератури в «трудовій школі», створеній на місці гімназії. З школи перейшов, як лектор, на педагогічні курси, що перетворилися в Педтехнікум, потім в ІНО (Інститут народної освіти).

Перед початком т. зв. «суцільної колективізації» Антон Никандрович зник; з'явився на Україні лише через сім років, маючи такий самий зовнішній вигляд, як і всі з «неісходимої Сибірі». Подав заяву на катедру літератури в нововідкритому факультеті української мови та літератури в російській вищій школі на південних українських землях.

Заяву прийняли, і він, після затвердження на посаді професора історії літератури, почав свій курс перед небагатьма тоді студентами — українцями, шукачами філологічних знань. Через декілька років український факультет закрили з наказу якогось московського світила. Довелось перейти на російський факультет мови і літератури.

На початках з Антона Никандровича посміювалися: він, наприклад, приносив потрібні для цитації книги в ко-

шику, звичайному кошику, в якому господині транспортують з базару огірки та помідори.

Дякуючи старим знайомим, урятувалася значна частина батьківської бібліотеки, що разом з його власними придбаннями становила цілу скарбницю для наукового робітника. З книжками було тісно в маленькій кімнаті на першому поверсі, в якій він жив перші роки. Крім того, злодії ласилися на уявні багатства, складені в його великих ящиках, настирливо добивалися в квартиру. Однієї серпневої ночі, перед тим, як заплющити очі на сон, Антон Никандрович перечитував перед слабенькою настільною лампою під синім абажуром декотрі сторінки свого рукопису і попахував цигарками «Дон». Хтось почав шкрябатися ззовні в раму вікна, завішеного ковдрою. Тихенька шкрябанина тяглася так довго, що, зрештою, дійшла до свідомости Антона Никандровича, хоч він був заглиблений у свою працю. Автоматично підвівся стариган з ліжка, відгорнув ковдру, прочинив вікно і спитав:

— Хто там? Прошу заходити!

Темна фігура погупотіла від вікна, ніби її чорти потурили.

Антон Никандрович переїхав на нову квартиру, в якій ми застаємо його за три дні до моменту, вирішального в його особистому житті, так само, як і в житті сучасного світу: за три дні до 22-го червня 1941 року, коли війна при ранішньому світлі вдерлася у вікно — в загорьовану українську хату.

## ЗЕМЛЯ БЕЗПАРТІЙНОГО

Якби Антон Никандрович пішов у церкву молитися і його там побачили, він був би негайно звільнений з посади і обвинувачений як ідеаліст, як реакціонер, як грішник супроти «найпрогресивнішого» вчення про потребу клясової людоненависти; і був би кудись неблизько відпроданий. Тому він так дбайливо, мов золоті персні, оберігав таємницю свого потягу до надземного, вічного; він щоночі перед сном виймав з найглибшого куточка шухляди іконку Богоматері і, прикріпивши її до цвяшка над

ліжком, прошіптував слова молитви, що навчала мати, як він був маленьким хлопчиком.

Деякі студенти здогадувалися про його таємницю; оповідали, що він звечора клав нахрест дві дровинки на порозі, як охорону від нечистої сили, а приймав їх при світлі сонця.

У вивченні Печерського Патерика він вбачав місію свого життя: виконував її з непослабним напруженням сил протягом усього часу після закінчення Віденського університету, за винятком років, коли з об'єктивних причин припиняв наукову діяльність. Рівнобіжно працював над українськими стародруками, навіть виробив особливу конструкцію фотоапарата, за допомогою якого добував найвиразніші побільшення з рукописних текстів.

Чернетка великої монографії про Печерський Патерик заповнювала верхню шухлядку стола під правою рукою: вона виростала день у день. Одночасно тека з шнурками, хоронена в різнокольоровій купі на ящику, розпухала від побіжних нотаток на різноманітні теми. Там були роздуми над сучасністю, оцінки історичних подій, зауваги до метод наукового дослідження, міркування про окремі пам'ятники стародавнього українського письменства; весь матеріал на мережчасто пописаних аркушах спроваджувався в теку і зав'язувався шнурками.

Остання нотатка довго бриніла в пам'яті Антона Никандровича: «...а ми стаємо іншими...»

Він глянув на чотири будильники, що перебували перед ним; дійсно, «перебували», бо сказати: стояли чи лежали, означало б зробити помилку. Як повбивані орлами черепахи, вони знаходилися в різних положеннях: один був перехилений на животик, на 45°, і обпертий на порожню коробочку з-під сірників, поставлену сторчма, бо тільки в цій позі міг цокати і з приблизною вірогідністю показувати час; другий був обернений догори ніжками і з боків підпертий двома консервними бляшанками, повними цвяхів, а ззаду трьома грубими томами, що підтримували його під спинку в нахилі, рівному приблизно двом третинам півкруга; третій був покладений на бік — так, що трішки наклонявся і на спинку, і на голівку одночасно, а четвертий, обпертий голівкою об стіл, був поставлений так чудно в трьох відношеннях, при допомозі коробки з-під кави,



одежної шітки і кутастої пляшки з чорнилом до автоматичних ручок, що для точного визначення його пози довелось б креслити складний рисунок.

Пози і нахил будильників були експериментально знайдені і пильно бережені, бо при найменшому відступі від них означення часу спинялось, і Антон Никандрович стояв заблуканий у найважливішому вимірі свого життя.

Ах, якби він знав, поглядаючи на вередливі хронометри-каліки, як несподівано кришталева тканина часу збуриться на кордоні Сходу і Заходу! Від того моменту і його кульгаві годинники, і навіть найдосконаліші електричні годинники в астрономічних обсерваторіях перестануть фіксувати її рівномірну течію, а почнуть відзначати імпети і торнади часу, повного пожеж і масових убивств.

Остання записана думка бриніла в пам'яті Антона Никандровича, а коли вона стихла, погасла, замість неї спалахнула друга: про зміни в сучасній дійсності; гірка думка...

От — для Маркса, який не міг на органічному українському ґрунті знайти маси безсвятних пролетарів, пристроєних до теорії соціального люциферизму, українці — неісторична нація, хоч роля її в Східній Європі була в історичному значенні вирішальною.

А для Гітлера українці — «нижча раса», нездібна до історіотворчого процесу, хоч українська княжа держава існувала задовго до виникнення Великонімеччини. Здається, сам Маркс визнавав, що та держава з центром у Києві відограла свою ролю на європейському Сході, як держава Карла Великого на Заході.

Обидва, автор «Капіталу» і автор «Моеї боротьби», як проповідники ненависти, один — клясової, другий — расової, склали про Україну свої пляни. Наприклад, Гітлерові примарився рай на Україні, земля обітована для двотисячолітнього Райху. Ради цього він перекреслив геть чисто всі поняття про справедливість, совість, людяність. Згідно з обома всесвітніми плянами, українці мали б бути або фізично знищені, або здесятковані, зденаціоналізовані, змуравлизовані, — словом, у різнопроклятому роді «ззовані» і також зубожнені, знебожнені, зневітчизнені, а їхня земля забрана.

З болючими думками, з серцем, повним гніву і протесту, щодня сідав Антон Никандрович до роботи, і в ній його почуття знаходило вихід. Однак той, хто подумав би, що Антон Никандрович — «контрреволюціонер», зробив би помилку. Стариган мислив собі так, як його батько, мати, родичі, себто звичайними «нереволуційними» категоріями; він мав відразу до насильства в усіх його формах, а насильство з кров'ю, навіть в ім'я земного раю, вважав за розбій, бо знав, що замість раю воно породить тиранію кримінального злочинця.

Він гадав, що першою метою держави повинен бути добробут населення; а в дійсності було так, що найгірша народна біда повстала через уряд. Соціалізм був далекий Антонові Никандровичу; світогляд, який би відповідав його почуванню і думанню, — це, умовно кажучи, «інтегралізм» або система ідей, побудована на одвічних поняттях: людина, душа, народ, свобода, справедливість, правда, добро, мир, — на одвічних поняттях, що повинні після столітнього звуження і викривлення їх у рямцях клясовостей, диктатур, партійних програм, політичних «ліній», «організацій», «конференцій», «кампаній» тощо знову відродити свою життєвість і повний зміст і лягти в основу громадського життя.

Було б також помилкою вважати Антона Никандровича за націоналіста, особливо — за консервативного націоналіста, бо він прагнув гармонійного узгодження всесвітнянського гуманізму на основі євангельських істин — з принципом вільного і всебічного розвитку фізичних та духових спроможностей кожного окремого народу як державної нації.

На його думку, обидва процеси: розвиток світового життя в напрямку до його єдності і зосередження, в політичному відношенні, у формі всесвітньої спілки, і одночасно — розвиток кожнонародного суверенно-державного організму до стану процвітання всіх його сил — становлять собою пов'язані одна з одною рівнобіжні лінії, мов залізничні рейки. «Єдиний світ» повинен мати свою структуру, не схожу на курчат, накритих решетом. Тільки народи, вільні від сусідського і несусідського ярма, зможуть утворити нормальну світову організацію. Історія людства проходить по двох твердих лініях свого впорядження.

## ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

В серці Антона Никандровича було повно тривоги за майбутній стан: він передчував, мов птах грозу з блискавками, катастрофу, в якій, крім сіл та міст, обернеться в руїну також сфера морального життя.

Дослідження Печерського Патерика ввійшло у фазу, коли вчений, не схильний до компромісу з своєю совістю, опинився перед необхідністю якось зв'язати кінцеві результати теорії з «зеленим деревом життя», поточними подіями і народними сподіваннями.

Від картини, відтворюваної довгими роками в уяві, — як печерські подвижники викопували свої перші келії, посвячували життя Богові, людині, народові, відрікшись від усього на світі, нездужаючи під землею від сироти і надмірної праці, недоїдання і недосипання; як вони з несамовитим напруженням волі, з вірою в милосердного Творця неба і землі виробляли основи морального життя, щодня-щоночі наближались до первоосновних істин духового світу, даючи незрівнянні приклади самопожертви, — від цієї картини і до картини апокаліптичного лиха, що побиває народ сьогодні, думка Антона Никандровича раз у раз проходила тяжку дорогу. Він уложив собі концепцію, що спиралася всією побудовою на наріжні камені істин, знайдених подвижниками в Свято-Київських печерах. Чернецьку форму шукання вважав хоч і героїчною, а непридатною в сучасних умовах. Сковорода, на погляд Антона Никандровича, мав рацію, перевіривши шукання в інший плян: подвижництва серед самого життя, однак без того, щоб датися світові в руки.

Якщо спіткає кого-небудь лихо в дорозі, — хвороба, скрута, голод, холод, — перші стрічні дядьки та тітки візьмуться помагати, так само, як милосердний самаритянин. У кожній західній країні села мають великі здобутки цивілізації; наші села бідні на них, — тільки одно багатство мають вони: близько підійшли вони до вчення Спасителя в чистосердечності своїй. Вони зберігають великий скарб і самі не знають, який великий він; здійснюють у щоденному житті філософію серця, будують передумови до морального оновлення і дивуються — не розуміють: чого треба невгамовним сусідам, чого пруться, божевільні, з ог-

нем і мечем? По якому праву і закону віднімають свободу і землю? Не розуміють наші села кривавої жадоби неситих сусідів, — не розуміють, бо в біді своїй виробили за довгі століття християнський взірець життя, потвердили його живими прикладами і перетворили в дійсність і закріпили його працею, подвигами, милосердям. Безсмертні вчителі-подвижники стояли біля колиски народного духа; виховали серце народне на віки вічні.

Крім доброти, мирности, милосердя, вдихнули йому здатність обстоювати віру. Під час свого навчання за підручною книгою житій народ був змушений оборонятися від напасників, від орд, від королев'ят загребущих. І які були діла його — вічно дзвенітимуть милострунні кобзи поемами про славу козацьку! Запорозька Січ з'явилась як братство свободи і віри. Лицарі-братчики воювали з безмежною хоробрістю, бо знали обов'язок: обороняти народ від мучителів. Одежа, яку носили, без шолома, без панцера, барвиста і святкова. Ніби служки в храмі, що стоять перед брамою Небесного Царя, вбиралися вони і виконували обов'язок на шляхах, якими орда і шляхта рвалися в українські села по невільників.

Антон Никандрович бачив, чому батько заповідав йому досліджувати Печерський Патерик: цей, властиво, колективний твір людей, що заховували в пам'яті факти з життя подвижників, занотовували в розрізненому вигляді, складали до купи, переписували, опрацьовували, — весь виник, як дзеркало входження євангельського морального взірця в глибини народні, підготовані для нього, ніби добрий ґрунт для зерна.

Атмосфера житій заповнювала Антона Никандровича з більшою та більшою силою, і він якимось непомітно сам став відноситися до зовнішнього життя, як печерський чернець. Звик до крайнього самообмеження в матеріальних потребах; зосереджувався думками на питаннях етичного порядку передусім; стежив, хто з людей, йому відомих, потребує допомоги, і з невідомою тихою смиренністю пропонував послуги.

«Тактику» допомоги вдосконалив так, як інженери вдосконалюють конструкцію. Поставив за мету досягнути повної непомітності допомогових кроків. Наприклад, коли в студентки Зінченко захворіла мати і платити ліка-

реві було нічим, навіть харчування недужої ніяк було поліпшити на дрібну стипендію, — тоді Антон Никандрович з поспішністю і дипломатичним тактом перепровадив через члена профкому двісті карбованців у вигляді нібито одноразової субсидії від професійної організації. Студент-випускник Довгань мав запалення легенів, і йому, zagrożеному сухотами, неодмінно треба було поїхати на курорт в горах, на морському побережжі, а коштів на «путьовку» — жодних, і всі місця, що їх дано для студентів, розподілені, — Антон Никандрович сплів, як павук, сіточку біля ради фізичної культури і через шахову секцію, в турнірах якої студент брав участь, домігся відрядження його в санаторію, внівши відповідну суму.

Постачав гроші студентам, що своєю працею заслугоували на допомогу, хоч права діставати її були позбавлені через різні причини, скажімо, через недостатню «громадську роботу» або «походження». В серії дрібних бльокнотів стариган уклав собі реєстр крайніх нужд молодих людей і діяв згідно з наміченим на його основі пляном.

Придбавав підручники та літературні новинки негрошовитим студентам. Ніби випадково зустрівшись, він, між іншим, питав, чи потрібна така й така річ, на «деякий час» давав читати, а через розгубленість забував про неї назавжди. Коли її вертали, він дякував і питав, чи хто-небудь із студентів потребує її. Як йому сказали: он той потребує, — Антон Никандрович робив заклопотаний вигляд, поспішав прощатися і просив наостанку: ви від свого імени віднесіть тому студентові почитати!..

У випадках, коли хтось із колег питався про потрібні видання, то бував на другий день чи того ж самого дня ввечері здивований. У коридорі хтось ворушився і тихенько стукав. Відчинивши двері, господар казав: «Можна!» — і тоді просувалася голова Антона Никандровича разом з руками, на яких лежало дві-три книги, і з-під вусів виходив шепіт: «Прошу пробачити! Я дещо розшукав... як вам потрібно, возьміть, будь ласка... Побажаю спокійної ночі!»

Голова раптом зникала, ніби належала привидови.

Він приносив книги, хоч би там був дощ, грім, сніг, туман, морок; якщо він і по тому з'являвся перед дверима, то приносив каталоги, в яких червоними і синіми птичками відзначав розшукувані видання. Крім того, до-

давав адреси дальніх бібліотек, з яких через міжгородній абонемент можна відзначені речі одержати через два-три тижні.

В скрутний час, коли вийшов наказ про платню за навчання у вищій школі і про зменшення студентських стипендій, Антон Никандрович підрядився читати величезні курси на сесії заочного сектора. Читав щодня по вісім і десять годин, щоб заробити потрібні гроші; навіть його титанічна витривалість почала спадати — він худнув, бліднув, западав щоками, очі йому робилися глибокі і якісь аж сиві. І ходив він згорбившись дужче, ніж звичайно. А таки витримав: дочитав свої курси до кінця і після того полежав у ліжку з тиждень, вийшов у світ, повеселішавши і випроставшись.

Їв він дешеві обіди в третьосортному ресторанчику, а в місяці крайньої ощадности — в студентській їдальні: в залі, повній гамору, паровитій, як лазня, серед такої тісноти, що іноді доводилося стоячи сьорбати гарячу юшку. Про самообмеження Антона Никандровича свідчить такий випадок: стариган замовив собі в ресторані руду рідину і почав її, сквернезну, їсти; якась жінка підсіла до столика і поспиталася, смачний сьогодні борщ чи ні?

— Це не з мого фаху, — обережно відповів Антон Никандрович.

Студенти, йдучи до нього на екзамен, готувалися, як слід; одна причина, що соромно «їсти мило» (себто затруднятися в мові від незнання) перед славетним філологом, а друга причина значно поважніша: екзаменатор питався безкінечно довго і страшенно докладно, чергував запитання з викладами, аж поки найнепідготованіший приходив до висновку, що обов'язкового матеріялу, хоч круть, хоч верть, неможливо уникнути, треба йти додому і готуватися в повному обсязі програми.

Першими місяцями студенти-новаки підсміхалися з старигана, «Антонія Печерського», як його прозвали, згідно з традицією — всім давати прізвисько, а потім звикали до нього, і на зміну доброзичливій іронії приходила повага.

Під час матеріяльної скрути до нього йшли позичати гроші і студенти, і також колеги, і ніколи нікому він не відмовляв, хіба що, маючи мало в кишені, не міг постачи-

ти потрібної суми. Нікому не нагадував про борги; а все ж, рано чи пізно, майже всі повертали позичене.

З Антоном Никандровичем було приємно, навіть весело працювати в садовому колгоспі, куди часто посилали студентів і професорів збирати сливи, груші, яблука.

Стояв Антон Никандрович у високій траві і мружив очі; дивився у зливу сяєва, на верхів'я дерев, де молодші колеги і студенти поралися з соковитими грушами, збирали їх у невеликі корзини, а злізаючи наниз, висипали здобуток у корзини високі та широкі, плетені з лози, з двома півкруглими ручками на обводі. Коли такі корзини, повні овочів, носили до збірного місця, то, на диво, Антон Никандрович легенько, ніби граючись, ніс за одну ручку, в той час як коло другої ручки з усіх сил напиналося двоє молодців.

Щоб пояснити свою витривалість, на яку присутні розширювали очі, він говорив так:

— Я старий кінь; звик носити хомут...

То була його улюблена приповідка, вживана при багатьох okazіях. Нечасто виказував Антон Никандрович свій гумор; здебільшого — ніби від чогось знічувався, щось незмірною вагою згинало його плечі, і він аж задихався від важкого тиску атмосфери — не тієї голубої та високої, та ясної, що вгорі, а другої: невидимої, — в передчуттях його, притіненої хмарою.

## ДУЕЛЬ ІВАНА ІВАНОВИЧА І СЕРПОКРИЛА

З Маргаритиною двору виступив назустріч Серпокрилові голова профорганізації: з трагічною розбитістю він шкутильгав після признання в любові; костюм іржавого кольору звисав безнадійними згортками.

— Куди йдеш? — деренчливим баском спитався в рудого.

— Прогулююся.

— Прогулуйся, прогулуйся! Я завжди казав на пленарних засіданнях, що члени колективу повинні дбати про здоров'я. Свої слова підтверджую практикою; вертаюся з променадю на лоні природи. Приємно: птички, цвіточки... безпартійний більшовик уміє цінити красу.

— А мені здалося, що ти з жіночого дворика вийшов.

Іван Іванович випитливо глянув на Серпокрила; промовчав.

— Ну, признайся! — з прихованим роздраженням, удаючи смішливого повірника, настоював бібліотекар.

— Хитрий, — байдужно бурмотів Іван Іванович, — сам між дівчатами ласує, як кіт між горшками з сметаною, а спитай його, — ні пари з уст. Признайся йому...

Вони мовчки дійшли до трамвайної зупинки. Їм би треба було негайно попрощатися і — на різні сторони; ні, мовби зв'язані чортовою ниткою, держались один одного, насурмлений профспілковий бонза і його прихований суперник.

Як висіли з трамвая і рушили до інститутського дворища, Іван Іванович поцікавився:

— Чи йдуть розмови про війну? Тепер ворожі елементи порозпускали язички.

— Чхати я хотів на розмови! — з несподіваною лютістю випалив рудий.

— О! Ти он як, гм, забуваєш, що ти член професійної організації. Я, як голова місцевого комітету, маю право цікавитися настроями в колективі.

— Нехай спеццать цікавиться; вона «мзду» дістає, а ти?

— Ого-го! — протягнув Іван Іванович. — Якої пісні співаєш: бачу, що прийдеться сповідати Серпокрила.

Ніби з прив'язі зірвавшись, колишній безпритульник заклацав язиком, як на клярнеті; розчепіреними пальцями обох рук, поставленими в продовження носа, загравав дрібно та весело:

— Ось тобі.

Іван Іванович потемнів, скільки зміг, бронзовими вилицями. Думав, як однією фразою погромити збунтованого члена профспілки.

— Май на увазі, — зловісно забряжчав він крізь зуби. — За тобою водяться анархічні штучки; ти в нас на обліку. Вміємо приборкувати й більших птиць, ніж ти! Гляди: доплигаєшся.

— Лякай, лякай! Бачили таких, — відгризнувся Серпокрил.

— Хіба я лякаю? Всім відомо, що я веду профспілкову роботу без залякування, тільки за допомогою ідейного виховання.



Після такої заяви, проказаної високоторжественним голосом, Серпокрил задовольнився: фактично — відступ Івана Івановича; сам злякався, кривий пес, розмови про залякування, бо в цьому були грішки. Однак, що потім Іван Іванович мститиметься, Серпокрил знав напевно. Чорт з ним! Скоро війна.

З тяжчою мовчанкою, ніж до трамвая, супутники йшли проз фасад інститутського будинку. В обох не було бажання заходити в двері: ніби змовившись, вони проминули їх і спинились коло відчиненої брами в широкий двір.

Веселий біс заграв Серпокрилові в грудях; зробивши поважну міну, бібліотекар сказав:

— Багато говорять про війну з Німеччиною. Спростування ТАСС'у відносно переквартирування військ пояснюють навпаки: раз заперечено, значить, правда; війська йдуть до кордону.

— Тепер бачу, що ти можеш відчувати нормальний підхід керівника профорганізації до свідомого члена. Цікаво, отже — пояснюють навпаки... А хто?

— На жаль, я забув. Це було в гурті під час перерви.

— Ну, так же не можна! — докоряє Іван Іванович.

— Я не скінчив; було в гурті осик на площі, — стоять вони і: шу-шу-шу... війська наближаються, скоро буде війна... Побий мене грім, так було!

— Блазень! — стукнув Іван Іванович зубами.

— Ні, я був тоді п'яний, і мені так почулося, да! ми ж перед тим пили з тобою в «Празі».

— Чого ти кричиш? — оглянувся Іван Іванович на студентів, що спішили мимо. — Ходім у двір!

Вони помандрували до горба за високими дубами, де як свідчить передання, перші запорожці відбули одну з своїх урочистостей. У тутешній річці не було раків; з цим ніяк не могли примиритися чубаті вояки, аматори «живої води» і закуски. Кінні висланці в скорому часі вернулися з наловленими в рідних річках раками, і зразу ж після цього відбулося освячення новоприбулої живності. При широкому зібранні войовничих поселенців раки ползли в свою стихію.

Голова профорганізації та бібліотекар примістились на невеличкій сосновій лавці, напроти ящиків з вівцями, козами, кріликами й іншими тваринами, вкритими шерстю.

На історичний горб перенесено з зоологічного кабінету колекцію живих істот, на яких доцент Колтунов відбував безумно цікаві експерименти. Він винаходив бальзам, що від нього шерсть на тваринах повинна була виростати втричі скоріше, ніж звичайно. Для цього він вистригав нещасним козам і вівцям боки і мазав сумішами найрізномородніших речовин, від керосину до гірчиці включно. Прив'язані за передні й задні ноги, істоти корчилились, ревіли, мекали, пищали, і зоологічний кабінет обертався в залю плачевного звірячого концерту. Посередині, в клітці з дротяними стінками, стояв на столі головний тортурований — великий баран, біля якого Колтунов давав відповідні пояснення високому начальству. Боки многостраждального барана були подібні до левади, на якій господар викошує траву окремими латками, в певній послідовності. Невідомо, чи то шкура тварини відмовлялася дати посиленій ріст шерсти для соціалізму, чи бальзам доцента мав недостатній ефект, але так вийшло: гроші, асигновані для науково-дослідної роботи, розтанули, мов дим, у той час як шерсть на барані уперто продовжувала рости старими капіталістичними темпами. Зразу ж після зникнення грошей, призначених на досліди, винахідник бальзаму переїхав у Середню Азію, шукаючи менш упертих тварин. Ящики з зоологічного кабінету опинилися на історичному горбі, на свіжому повітрі, під доглядом одного технічного службовця, що мав безпосередні зв'язки з ідальнею.

Серпокрил спинив свій погляд на білому кріликові, що врятувавшись від Колтунова, ловив крізь дерев'яну решітку високу зелень і ритмічно, невловимо швидко жував її; вусики його тремтіли, як промені. Перевівши очі на експериментального барана, Серпокрил дав своїм думкам теоретичний напрямок.

— Поясни мені, будь ласка, — звернувся до Івана Івановича, — які переваги біологічного характеру будуть у безкласовому суспільстві?

— Великі, — сказав Іван Іванович і зробив надзвичайно змістовну фізіономію.

— А конкретно, які? — допитувався Серпокрил. — Я люблю розв'язувати питання на прикладах. Скажімо, чи виграє на революційній зміні суспільства баран, крілик,

козел, заяць, ховрах та інші?.. Себто вся збірнота живих тварин, що разом з нами населяє планету.

— Безперечно, — сказав Іван Іванович.

Серпокрил чемно і делікатно вклонився:

— Я задоволений, хоч, звичайно, хотів би почути детальніші пояснення. В моїх очах ти — глибокий знавець природничих наук.

— Маєш рацію, — сказав Іван Іванович, — і я зобов'язаний такі пояснення дати. Почну з твердження, що революція, усунувши окупи з виробничих сил суспільства, одночасно розкріпачує також біологічні можливості розвитку, які криються в окремій людині і всьому людстві, взятому в цілому. Диктатура пролетаріату організує пробудження і вдосконалення біологічних сил, що були зв'язані відносинами загниваючого буржуазного суспільства. Ось чому в нас тропічні рослини пишно розцвітають на Полярному крузі.

Іван Іванович говорив з таким високим патосом, що крілик перестав жувати бур'янину і дивився на голову профспілки, як зачарований. Особливо уважно поставився головний об'єкт Колтунова — стояв струнко; його роги, закручені, як велетенські стружки чорного дерева, торкалися дротяної сітки своїми передніми краями, а покриті вогкістю очі розчулено дивилися на рот Івана Івановича. Серпокрил сприйняв промову досить своєрідно.

— Звичайно! — скрикнув він. — Навіщо тим рослинам цвісти на тропічному крузі? То не штука: побудував чортову силу транспорту і, наприклад, хоть літаками привіз банани на Соловки! Ні, ти потрудись до останнього подиху на шестидесятиградусному морозі, і хоч би то коштувало мільйони карбованців і сотні тисяч людей, а таки добийся свого! — приневоль банани вродити на кризі. От що значить: людина — володар природи. Натхненна картина! Так, я розумію, диктатура пролетаріату творить чудеса з біологічними силами. Але я маю один сумнів...

— Кажі; я бачу, що ти здібний до сприймання діалектичних ідей у природознавстві.

— Я боюся, що робітники в Західній Європі й Америці мають інший погляд на природу; вони люблять, так би мовити, традиційну раціональність і доцільність. Як ти їх переконаєш, коли вони скажуть: вигідніше довозити

тропічні овочі на північ, ніж марно витратитися на вирощування під морозами.

— Це робиться просто! Ми зуміємо переконати.

Крілик почав хутко жувати зелень, — ніби його хата з краю; а баран погасив поблиск в очах і відійшов від сітки в глибину ящика. Серпокрил перемінив тему:

— Цікаво, буде суперництво з-за жінок чи ні?

— Як виняток, — сказав Іван Іванович.

— Припустимо, — викладає Серпокрил з грайливістю в голосі, — ми з тобою закохалися в гарненьку вчительку...

Івана Івановича при цих словах пересмикнуло в лицевих м'язах, покритих сіро-бронзовою шкірою; в зелених очах замиготіли іскорки.

Серпокрил зробив коротку павзу і продовжив:

— Що б ми робили з тобою, якби наша любов була дужча за нас, а вчителька сказала: «Самі рішіть між собою, кому я мушу належати!»?

— Ти взагалі говориш, чи маєш на увазі що-небудь окремо? — спитав Іван Іванович.

— Говорю взагалі. Наприклад, ти сказав їй, що розводишся з жінкою і, як вільна людина, пропонуєш їй...

— Щось мені ввижається, ніби ти десь під вікном підслухував, — процідив крізь крицеві й золоті зуби Іван Іванович.

— Це неможливо, — заперечив Серпокрил, — уже через те, що ти не міг говорити такого свинства.

Іван Іванович промовив «гм» і пригладив свій безколірний чуб над вухами. Серпокрил повів далі:

— Отже, я жду пояснення: як бути в такому випадку?

— Як хочеш знати, рішення залежить від суспільно-політичного моменту; хто з двох цінніший у революційній перебудові життя, той має перевагу, — так розв'язується питання з погляду нашої радянської етики. Менш цінний претендент, якщо він свідомий громадянин, повинен відійти з дороги.

— Мені трохи неясно, — вголос роздумує Серпокрил, — шлюб становить справу, в якій, здається, біологічна сторона багато вирішує. Якщо, скажімо, з суперників один каліка, а другий — здоровий, то каліка повинен сам знати...

— Перебільшення біологічного елемента за рахунок соціального, це ворожа теорія! — різко сказав Іван Іванович.

Серпокрил обурився:

— Ти зразу пришиваєш гріх.

— Ні, — офіційно спростував Іван Іванович, — за весь час праці в профорганізації я уникав пришивання і буду уникати.

— Прекрасно! Хіба я заперечую, що ти зразковий профробітник?

— Ну, то не сердься, — сказав Іван Іванович, і зморшки на чолі, що безпосередньо переходило в півлисіну, рівно розгладилися.

— А що, — спитав задумливо Серпокрил, — якби вчителька, в яку, припустимо, обидва ми закохані, заявила: «Вирішіть питання на дуелі, — я належатиму переможцеві»?

— Я вважаю дуель дворянським пережитком, — сказав Іван Іванович.

— Скажи відверто: боїшся, що я переможу і вчителька мені дістанеться. Напевно, я з нею одружуся. Вона мешкає в дворику, з якого ти вийшов.

— Так?! — розгнівано гукнув Іван Іванович. — І думку викинь з голови! Я тобі кажу: вона — моя.

Він схопився з лавки; заворушив ціпком. Серпокрил і собі підвівся; проспівав, як звичайний волоцюга:

— «Понапрасну, Ванька, ходиш».

Іван Іванович стримувався, скільки міг, а відновивши в пам'яті наступні слова пісні, вибухнув в обличчя рудому:

— Сам додому дурнем підеш!

— Чого хвилюєшся? — удав Серпокрил здивованого і, відійшовши до краю горба, виломив з куща прут. Вернувся до Івана Івановича:

— Захищайся!

— А, так ти он як?! — скрикнув голова місцевого комітету. — Я тобі покажу! Хуліган!

Іван Іванович махнув ціпком, ціляючи в голову суперника. Той перейняв удар своєю гнучкою зброєю і одвів ціпок наниз, а потім повторив випад свого ворога. Мабуть би прикрасилась лисина Івана Івановича сизою гу-

лею, якби він вчасно не відхилився, — ломака вдарила його в плече. Тоді, розлючений без меж, керівник проф-організації посипав ударами, але Серпокрил відскочив назад і, вибравши слушний момент, різнув противника по шиї. Свіжа смуга відзначилась на шкірі Івана Івановича і змусила його до обережності. Відступаючи в напрямку до барана, потерпілий раз у раз описував кола в повітрі своєю важкою палицею з гумовим наконечником. Тяжко дихав і збирав зусилля для нищівного удару по Серпокрилові. З цією метою навіть перестав описувати кола і тільки швидко водив ціпком направо і наліво, і таким способом тримав противника на певному віддаленні. Зібравши всю свою злість і силу, Іван Іванович намірився штовхнути різким ударом в живіт проклятого Серпокрила; на нещастя, у вирішальний момент баран, до якого профробрітник непомітно наблизився, штовхнув ззаду крізь дротяну сітку, і напад не відбувся. Всилу вдержався на ногах Іван Іванович, так підступно відкинутий від ящика. Фіялкова сорочка заступила обрій, і грізно нависла в голубій височині Серпокрилова ломака... нависла і — спинилася.

— Ей, ви! — донісся знайомий голос, що моментально вселяє покору в серця.

Обернувшись до голосу, Іван Іванович і Серпокрил зробили приємні міни на обличчях; щоб задекорувати справжній характер свого заняття, вони на додаток спортивно пофехтували декілька секунд і потім привітали піднятими правицями особу, що дивилася з розчиненого вікна.

— Фіз-культ-ура!.. — бадьоро викрикнув Іван Іванович.

— Ура, ура! — додав Серпокрил.

— Це інша справа, молодці, — відповів з вікна товариш Тімурленков, — зрештою, зайнялися фізичними вправами. Дуже добре! А мені здалося, що ви б'єтесь.

— Що ви?! — скрикнув Іван Іванович. — Хіба ми такий відсталий елемент?

Тімурленков благосклонно посміхнувся, два члени профспілки стояли на горбі напроти нього — з випростаним виглядом людей, що підготувалися здати іспит фізичної вправності на значок ГТО (готовий до труда і оборони). Вони споглядали образ секретаря парторганізації

товариша Тімурленкова, величного у френчі напіввійськового крою, кольору хакі. І бюст, і вузькоока голова з пергаменовою шкірою яскраво виділялися під сонцем у чорному прямокутнику розкритого вікна. Почуття відданости, що виразилося двома профспілковими фігурами на горбі, набрало гіпнотичної сили і передалося навіть іншим живим істотам: крілик підняв довжелезні вуха і перестав тремтіти променистими вусиками; ховрахи стали на задні лапки; баран прибрав парадну позу з копитцями, поставленими тісно; тільки вівці в безмежній скромності своїй опустили на карі очі густі та довгі вії, білі, як пух на кульбабах.

### НЕОДНАКОВІ ЗУСТРІЧІ

В одноманітному ритмі, з сонною мелянхолією торкає дощ вікно і дах м'якими пальцями. Притихає; рідко роняє краплі. Від того — солодкий настрій самоти і мудрого смутку, і втишености; і примирености з небом і землею.

Якби Антон Никандрович був у звичайному душевному стані, він би негайно, з самого вечора вклався спати з тихим серцем. Ні, вихор горить і ходить по нервах. Надівши чорно-сірий плащ, Антон Никандрович вибирається в коридор; обережно зачинає масивні двері і з злодійкуватою беззвучністю замикає їх на замок, бо, мабуть, сусіди сплять, а старий хотів би бути тут завжди непримітним і нетурботним для них. На вулиці він трохи вагається: куди йти? — чи на площу «Срібного собору», зруйнованого до фундаменту, чи до парку?

Поки Антон Никандрович роздумує, дід Полуниця, що в цю хвилину вернувся з міста, — у нас говорили: «вернувся з міста», хоч чоловік походив собі по сусідній вулиці, — вернувся і подає голос на брамі, властиво, на проході між будинками, звідки залізні ворота винесено, тільки гаки для них іржавіють на стінках.

— Добрий вечір! Як діла?

Щодо того, «як діла», то Антон Никандрович нерозміслено руками розводить і плечима знизує.

— Душа неспокійна!

Полуниця промовчав, сивою бровою повів на приятеля:

— Як є тривожна думка, то треба проти неї другу думку кликати — веселішу... Дивиться чоловік на зірку, забуває про тьму. Я сам так роблю: погляжу на небо і спокійно йду спати.

— Добре, — сказав Антон Никандрович, — ви проспали до ранку без тривоги, а потім знову... Людина втягується в гризоту, клопіт, ненависть; душевний мир розбитий.

— Правда. А що, як я вам розкажу про старого козака?

Антон Никандрович мовчки нахилиє голову, на знак згоди.

— Так ото, — починає товариш Полуниця, — старий козак у соняшну годину їде на широчезній мажарі<sup>1</sup>; розлігся і дрімає. Воли дорогу знають — ідуть собі потихеньку. Назустріч пошта, як скажена; поштар здаля кричить, щоб козак звертав з дороги, а той спить, — нічого не чує. Довелося поштареві самому звертати. Порівнявся він з мажарою, підтягнув батіг і пужалном з усієї сили вчистив козака по животі. Козак позіхнув, почував п'ятірнею живіт і пробурмотів: — Оце, мабуть, пошта приїхала.

— Повчально! — крізь сміх сказав Антон Никандрович. — Епос.

Товариш Полуниця з підкресленою серйозністю сказав: — Отож то й є; пора мені додому.

Приятелі попрощалися. Антон Никандрович пішов до трамвайної зупинки, сів у вагон і поїхав до парку. Картина з помаранчевими ліхтарями на шнурах, протягнутих між верхів'ями акацій, була в уяві Антона Никандровича цікавіша, ніж образ неосвітленої площі з чорними силуетами.

Пізно — щось біля одинадцятої години. В парку відкритий тільки один ресторанчик; там безтурботні, мовшибеники, що зірвалися з петель, куцоодежні типи з неприродною веселістю дряпають струни на інструментах і одночасно досліджують, чи можна за допомогою кривих труб відтворити скавучання на живодерні. Один суб'єкт

---

<sup>1</sup> великий довгий віз.



намагається розколоти металічний диск, торохкаючи по ньому ломачкою.

Нечисленні присутні напилися пива, що стоїть перед ними на столі, і горілки, якої вони доливають собі в склянки під столом, витягаючи темно-зелені пляшки з кишень, — напилися і вірять, що вони задоволені, бо на власні вуха переконалися в успішності завивущого звуконаслідування куцоодежих. Похитують п'їтними головами в такт, а дехто зривається танцювати, хоч із того виходить скандал: вони кладуть долоні дамам на ніжні боки і шарпаються на різні сторони.

Антон Никандрович співчуває їм і проходить мимо — туди, де від клюмби починаються три алеї, повні романтичного світла від скляних помаранч.

Домандрувавши до кінця західної алеї і здавши собі звіт, що на душі стає спокійно та злагідно від вечірньої свіжості, Антон Никандрович вирішає походити навколо великого квітника, над яким ліхтарі, золоті павучки, поткали серпанок.

Раптом чує голосну суперечку; зауважує хитливі істоти чоловічої статі, що тягнуть одна одну в протилежні сторони.

— Та ходім!.. ходім!.. ходім!.. — понуро, з ревливою вимовою і дружньою інтонацією переконує одна істота, тягнучи другу за іржавий рукав у напрямку до брами.

— Кажу тобі: зрозумій, що мені додому рано! — вириває ліву руку друга істота, а правою спирається на костур з товстою ручкою у формі літери «Г».

Перша істота замислюється, ніби ставить собі завдання: зрозуміти, що додому — рано; випускає рукав і дивиться з розкритим ротом. А потім махає руками, мовби плигаючи в басейн з водою, і з досадою викрикує:

— Ну й чорт з тобою, як тобі рано!

Нетвердо рушає до брами. Друга ж істота шкутильгає в протилежному напрямку, до квітника, і крутить піднятою бронзовою головою туди і сюди, як півнеподібним вітровказом на дерев'яній каланчі. Зупиняє свій інтерес на Антоні Никандровичу; наближається і наближається, аж вітровказ гримить старому в обличчя — мовою і сміхом, розмішаними порівну:

— Кого я бачу? Приємно! Просвіжаємось...

## ТОВАРИШ ГОЛОВА

Замість жаданого відпочинку для нервів Антон Никандрович має фатальну зустріч з головою місцевого професійного комітету. Він його поважає за витривалість на засіданнях. Супроводжуючи кожний склад свого слова дрібненьким смішком, голова комітету цілий день розбирає справи, від яких нормальній людині можна очманіти за десять хвилин. Наприклад, від четвертої години дня і до десятої вечора на поширеному засіданні М. К., на якому повинна була сидіти частина наукових робітників, розбирали сварку між комендантом приміщення і прибиральницями, що скаржились на брак ганчірок для миття підлоги. Докладно визначали: скільки ганчірок дістають прибиральниці, на який час вистачає тих ганчірок, з якого вони матеріялу, в якому місці зберігаються, скільки їх треба мати, скільки коштує одна ганчірка, скільки ганчірок купують прибиральниці на власні гроші, скільки грошей видає комендант, скільки приносить нових ганчірок і т. д. і т. д. До пізнього вечора розбирали справу і разом витратили для цього стільки часу, що на прибуток від раціонального використання його можна було б забезпечити ганчірками всіх прибиральниць в області на цілий місяць. Антон Никандрович декілька разів збирався запропонувати: він віддасть усю свою стару одягу на ганчірки, аби лиш засідання скоріше кінчилося. Однак мовчав, бо його подував спортивний інтерес — чи довго тягатиметься справа, від якої хотілося гомерично зареготати, і в кого нерви скапітулюють, у Івана Івановича, що так фундаментально розбирав справу, чи в прибиральниць, що виголошували пристрасні промови, чи в коменданта, що огризався на своїх позовниць?

Через деякий час Антон Никандрович знову попав на засідання місцевого комітету: розбирали справу з зубами. Перед тим молода прибиральниця подала Іванові Івановичу заяву, щоб видали грошей на три зуби: вона не може вставити їх на свій кошт, бо дістає 95 карбованців зарплатні, а треба витратити по 120 карбованців за кожен зуб. Хвора на шлунок, вона конче потребує нових зубів; від поганого переживування стан здоров'я погіршується. Дякуючи прихильному ставленню Івана Івановича, комі-

тет асигнував їй гроші, потрібні на нові зуби. Коли про це дізналися інші прибиральниці, вони, як по команді, подали заяви про те саме, і треба було вирішити, чи давати десятьом старим жінкам гроші, чи ні? Справа ускладнилася: беззубі прибиральниці доводили незаконність попереднього асигнування, бо їхня молода співробітниця втратила три зуби в домашній сварці, їй повибивав зуби чоловік; а вони позбулися своїх зубів природним порядком, під час виконання службових обов'язків, і тому мають більше право на допомогу від місцевого комітету, ніж вона. Гроші, яких домагалися прибиральниці, були великі; щоправда, порівнюючи з астрономічними сумами, витраченими закордоном на те, щоб еспанці, чи китайці, чи французи якнайдовше вибивали зуби одні другим, — це становило дрібницю, як крапля в океані. Однак призначення Івана Івановича полягало в тому, щоб поставити бетонну греблю проти домагань прибиральниць; при «диктатурі пролетаріату» ніхто не сміє заявляти своїх вимог, навіть якщо заробляє дев'яносто п'ять карбованців на місяць, себто вартість однієї лихенької сукні.

Іван Іванович два тижні тягнув справу з зубами; «виділяв» комісії, що повинні були точно встановити, коли і в яких обставинах кожна з прибиральниць втратила той чи той зуб. Комісії ходили до прибиральниць на квартири і вели офіційні розмови з сусідами, щоб установити істину; писали величезні акти і звіти і робили доповіді на засіданнях комітету. Зрештою, всі були виморені і настрахані грандіозністю формальної сторони. Старим прибиральницям урвався останній терпець, і вони сказали: «Хай йому лихо!.. Якось уже корінцями жуватимем, бо сил наших немає мордуватися на тому засіданні». Іван Іванович святкував тріумф: він блискучою методою привів справу, так би мовити, до «нулевого рішення», причому навіть нарікань особливих не було, бо всі вбачали джерело зла в засіданнях, що давно в'їлися країні в живі печінки. Прибиральниці zostалися беззубими, а Іван Іванович твердою рукою вів далі корабель місцевого комітету над небезпечним підводним камінням.

З фаху він хемік; його статті про ланцюгову реакцію з'явилися в «Наукових записках» природничого факульте-

ту з таким підписом: доцент І. І. Бісмурчак. А втім серед студентів він був відомий як «товариш Убийбога». Щодо незвичайного прозвиська, від якого для релігійної людини міг повівати містичний жах, як від поняття, що виходить за межі дозволеного для людського думання, то воно в країні з «науково» і державно узаконеним безбожництвом приносило своєму власникові навіть деяку особливу, можна сказати, пікантну в політичному відношенні популярність.

При зустрічах з головою комітету Антон Никандрович зусиллям волі змушував себе забувати, що Іван Іванович має таке прозвисько, бо, як сам собі признався, мав від того слова недобре почуття.

— Ну, пройдімось, ну, пройдімось, голубчику! — вирокотує і витуркотує Іван Іванович, і сіро-бронзові м'язи на його обличчі напинаються і поблискують від золото-червоного світла, що ллється згори, крізь листя. Іван Іванович підхоплює старого під руку і, йдучи поруч, відштовхує його набік, бо весь час припадає на свою скалічену праву ногу. Здається, йому — п'ятдесят років; жодного сивого волосочка на голові; правда, якби такий і з'явився, то був би непомітний, бо рештки чуприни Івана Івановича абсолютно білі: почасти від уродження, як у найкрайнішого блондина, а почасти від сонця і дощу, під якими воно вицвітає, — голова професійного комітету незмінно ходить без капелюха.

Буває ж такий жахливо-білий колір волосся! Такий білий, як алюміній, і такий жорсткий. А півлисина, що обіймає половину черепа і без переходу зливається з лобом, нагадує своїм кольором арматуру до електричних лампочок. Найчуденніший контраст до цього кольору, розлитого по всьому виду Івана Івановича, становлять очі зеленкувато-сірого забарвлення; вони магнетично сяють, мов у kota, що сховався в підпіччя. Якби хто-небудь вирізав з бляхи, пофарбованої т. зв. «мідянкою» і трохи вицвілої на вільному повітрі, перед тим, як крити дах на касарні<sup>1</sup>, два кружечки завбільшки з ягоди агрусу, тоді він дістав би копію очей Івана Івановича: двох огнів, що світили обабіч верхньої частини довгого, як револьвер, носа.

---

<sup>1</sup> казарма.

Нижні зуби в Івана Івановича золоті, а верхні з нержавійної криці. Коли він одного разу зайшов в аптеку і попросив зубного порошку, то продавець швиденько приніс йому коробку, а прощаючись, зауважив:

— Вам би треба було машинного масла.

Іван Іванович громохко засміявся:

— Ох, ви — жартівник! — і пошкутильгав на вулицю.

Взагалі він своєю вдачею і будовою організму справляв враження, що він скоріше якийсь механізм, ніж людина. Навіть костюм у нього мав колір іржавого заліза; і ціпок поблискував металічними оковами.

Пити горілку голова комітету міг без кінця. У своїй лябораторії завжди тримав багато спирту, і злі язики передавали, що на хемічні процеси в ретортах витрачалася менша частина, ніж на спрагу самого хеміка. Знайомі Івана Івановича, зрештою, перестали розрізняти, коли він тверезий, а коли п'яний, бо обидва ці стани перестали існувати окремо і злилися в якийсь новий, незнаний досі ні медикам, ні фізіологам, ні психологам загальний душевно-біологічний тонус.

— Пройдімось коло квітника, а тоді — нагору та нагору, панораму обдивимось... річку... ліхтарі, — ніжним басом помуркотує Іван Іванович.

— Я ненадовго, — протестує Антон Никандрович, — трішечки віддихатися — і додому!

— Так, так, треба жабрами свіжого повітря набрати, а то ми цілий день по кабінетах та лябораторіях, а здоров'я й руйнується, — виголосив Іван Іванович.

І вони йдуть мимо квітника; похмурий Антон Никандрович: високий, бородатий, у довгому чорно-сірому плащі і м'ягкому капелюсі з широчезним окресом; і Іван Іванович: середнього зросту, зосереджений на своєму веселому настрої, товстий і моторний — високо піднята голова, як бронзовий півнеподібний вітровказ, повертається то на схід, то на захід.

## БАТІГ І МЕДЯНИК ІВАНА ІВАНОВИЧА

Квітник, біля якого прогулюються Іван Іванович і Антон Никандрович, виглядає — ніби для кожної літери в «Шехерезаді» знайшли відповідну квітучу рослину: вер-

бену, незабудку, рожу тощо, і в порядку, якого вимагає розповідь, розгорнули цей «переклад» на прямокутній площі.

— Розкіш! — блаженно вуркотить Іван Іванович до супутника.

Вони обходять квітник, спиняються перед бетонними ступенями, що ведуть на гірку.

— Піднімемось? — питає голова комітету і сам відповідає: — Піднімемось!

Ідуть широкими ступенями. На уступах вимурків зроблені мініатюрні квітники; гірлянди звисають на рівні плеча, на рівні ліктя; і стоять на підвищеннях вази в античному стилі: аж киплять від надміру цвітіння, аж обливаються запашною піною пелюсток.

Ідуть супутники нагору; на площинці спочивають, потім знов: нагору та нагору. Ось вони на самісінькій вершині, увінчаній колонадою, під якою зеленіє лавка. Хмари трохи розвіялись, і зорі мерехтять, як срібно-золоті, блакитні, білі іскри різної величини та яскравости, розсіяні по імлистому оксамиту. Внизу шумлять вершини дерев; погойдуються ліхтарі між ними.

А гості зоряного неба сидять на лавці і мовчать; і знов закриває небо пливуча мряка.

— Ви не думайте, — пускає папіросний дим Іван Іванович, — що ми, хеміки, байдужі до краси; тут — (Іван Іванович показує на груди) — почуття, що я перебуваю на вершині щастя. Як сказано, вгорі — зірки, а в мені — моральний закон, хоч мушу зауважити, що цей вислів застарілий. Світ прекрасний, на жаль, ми від нього втікаємо, замикаємося в кабінетах... раки-відлюдники, що знаходять порожню мушлю, залазять туди і сидять, як колись печерські подвижники. До речі, давно хотів поговорити з вами на громадські теми. Чому такі вчені, як, наприклад, ви, цураються нашого громадського оточення, дивляться на профспілкові навантаження, як на осоружний обов'язок? Приблизиться година смерти, і тоді на питання: чи я жив, як годиться громадянину нового суспільства? — доведеться промовчати. Можливо, що в глибині психіки залишилися спогади про давній період життя, як дорогий серцю. Наша пам'ять довго тримає кращі враження і швидко випускає гірші. Колись про нашу сучасність люди згаду-

ватимуть з найбільшим захопленням, як про здійснений рай. Дивіться навкруги! Весь світ перед нами, як на долоні — він належить нам. Треба остаточно розірвати з минулим, треба включитися всією душею в будівництво нашого суспільства разом з представниками молодого покоління. Нам відомо, що студенти дістають від вас допомогу, але це — приватна благодійність, яка принижує їх. Ви маєте на факультеті величезний авторитет, і тому ваша, я сказав би, демонстративна нехіть до колективного життя приносить нам шкоду, бо підриває авторитет громадських організацій. Ми не приспішували вас; ми поставилися терпеливо, зважаючи на специфічні обставини вашого минулого життя. Скажу прямо: з загостренням класової боротьби в нашому суспільстві з'являється альтернатива перед ученими старшого покоління — або зблизитись з громадськістю до кінця, або відійти в сторону; ви розумієте, що це значить?

— Я гадав, — похмуро говорить Антон Никандрович, — що маю право працювати на невеличкому місці під сонцем, якщо вживати політичного означення — під радянським сонцем. У моїй діяльності немає жодного вчинку, який давав би підставу для закиду в неояльність. Після того, як я відбув...

— А ви ображаєтеся, — докоряє Іван Іванович. — Я просто викладаю мотиви, які вимагають перегляду дотеперішніх взаємин з колективом, відверто, без дипломатії: так, як з приятелем, бо я шаную вас і хочу, щоб ви уявили ситуацію.

— Я розумію...

— І чудесно! — радіє Іван Іванович. — Як голова професійного комітету, я буду тішитися, коли ми знайдемо ґрунт для тісної співпраці. Роботи в нас безодня. Чи відомо вам, що серед членів профспілки є й досі люди, які ходять до церкви: тайно ходять і моляться. А ми куди дивимось?! Виховавча праця в нас шкутильгає. Парти́йна організація питає нас, чи достатньо ми розгорнули боротьбу проти такого темного пережитку буржуазного суспільства, як релігія? І доведеться з соромом відповісти: ні. От і ви — могли б допомогти публічними лекціями на антирелігійні теми, а замикаєтесь серед книжок. У нас самих живуть залишки... Я буду говорити відверто: іноді

можна почути закиди і на вашу адресу, що в лекціях проступають релігійні настрої. Ваша остання наукова праця, наскільки мені відомо, просякнута в багатьох моментах християнськими ідеями; так кажуть.

— Дивно мені! — скрикує Антон Никандрович. — Праця ще в чернетці. За старою звичкою, до закінчення рукопису я не даю нікому читати ні сторінки. Можливо, є люди, які вправляються в магії і читають рукопис на віддаленні?

— Заспокойтеся! — говорить Іван Іванович. — Такі чутки ходять; а я особисто вірю, що ваша праця буде витримана. Я навів приклад до того, що в громадському житті далеко не все в порядку...

— Ні, подождіть! — спиняє Антон Никандрович. — Я хочу в'яснити до кінця: хто міг говорити про мій рукопис?

— На якомусь засіданні в Будинку вчених один інженер сказав.

— Інженер? Що йому до мого рукопису, і хто він? Я мушу з ним говорити!

— Звідки ж я знаю, — відказує Іван Іванович тоном несправедливо ображеного. — Так мені передавали. А зрештою, киньмо цю плітку! Чи варто хвилюватися з-за неї? Просто треба зробити так, щоб виключити можливість подібного закиду.

Антон Никандрович категорично настоює:

— Я хотів би в'яснити справу до кінця!

— До кінця?.. Можна. Для цього треба надрукувати працю або прочитати її всю в Будинку вчених, в присутності громадського активу, який своєю критикою допоможе виявити помилки. Згодні?

«Он куди він хилить! — думає Антон Никандрович. — Надрукуй або прочитай на зборах, — відразу ж почнеться; придираються до кожної деталі, обвинувачуючи в ідеологічній невтриманості; тоді пропав».

Моторошну катеринку<sup>1</sup> з викриванням «ухилів» Антон Никандрович докладно вивчив: вона грала безупинно, бо треба було переконати, що всі в усьому помиляються, крім... того, хто став на місці Бога і сонця. В кожній пра-

---

<sup>1</sup> шарманка.



ці, навіть написаній офіційними ідеологами, рано чи пізно знаходять «ухили» і починають «проробку», після якої настає жах організаційно-політичного висновку: звільнення з служби і марш на північ. Катеринка грає; систематично — щороку, щомісяця, щодня, щогодини — падають жертви її мелодій.

Хмурніє Антон Никандрович і тихо повідомляє:

— Але праця ще далеко не закінчена. Киньмо...

— І чудесно! — радіє голова комітету. — Я ж так і казав, знаючи, що ви людина великого наукового таланту і життєвого досвіду. — Ми з вами знайдемо спільну мову. Будемо дивитися прямо на нашу прекрасну дійсність... зірки над нами, — ні, цей вираз недостатній! Сонце над нами і закон комунізму в нас.

Антон Никандрович заглиблюється в роздуми і зовсім несподівано — до голови комітету:

— А що, як справді в моїй роботі є релігійні ідеї?

— Навіщо псувати собі настрої? Потім розберемося.

— Я хочу зараз... уявіть собі: справді, праця з ідеологічного погляду невитримана, — що тоді?

— Що тоді? Ну, що: я ж казав, треба стояти близько до колективу, і ми поможемо. Я сам з великою приємністю, як спеціаліст в антирелігійній пропаганді, прочитаю вашу працю і скажу, що треба виправити. Згода?

— Але ж питання не в тім, щоб виправляти рукопис. Значно серйозніша справа з думанням самого автора. Якщо він має ідеологічні збочення, він не відповідає своєму призначенню. Повинен покинути катедру.

— Ого! Ви зразу в дамки. А наш колектив — хіба він покликаний тільки виганяти? Ні, ми зобов'язані також виховувати. Тепер вам ясно, в чому сила зв'язку наукового робітника з громадськістю?

— Ясно.

— І чудесно!.. ви включаєтеся в громадську роботу — активно, самовіддано, і в її процесі всі збочення зникають, так би мовити, в полум'ї ентузіастичного прагнення — стати повноцінною радянською людиною. В організації виховавчого процесу полягає найперше завдання професійного комітету. Приходьте на засідання, і ми обговоримо питання про ваше громадське навантаження; коли буде засідання, — я сповіщу.

— Якщо матиму час...

— Ну, от: час; повинні знайти його! Он дивіться на товариша Серпокрила, хоч і який він пес мерзенний в особистих відносинах, а навантажень має по горло: він і в радіоцентрі працює, і в газеті, і в книгоцентрі, і завідує бібліотекою на факультеті, і клубну роботу розгортає, і знаходить час для роботи в профорганізації. Так повинен мобілізувати свої сили справжній радянський громадянин.

— Серпокрил — справжній? — здивовано перепитує Антон Никандрович.

— Звичайно. А чому ви дивуетесь?

— Просто так... я мало знаю Серпокрила.

— Товариш Серпокрил наша людина; це не те, що який-небудь реакціонер, скажімо, професор Жолобовський...

— Як?! Професор Жолобовський — реакціонер? Мені здається, ви зробили велику помилку.

— Звичайно, вам так здається, бо ви його сусід. А він ховає в душі ворожий настрій.

— Яка прикра помилка! Він з абсолютною лояльністю ставиться до влади; працює, як віл; його думки прогресивні, в найкращому розумінні слова.

— Знаєм цих колишніх мрійників, — зневажливо бурмоче Іван Іванович, — братерство, космополітизм, гуманізм, самовдосконалення, всяка нісенітниця. Я вам одним фактом доведу, що він ненавидить нашу громадськість. От, будь ласка, мені передали його слова про мою скромну особу; сказано буквально так: «Великим свердельцем, в якому за вістря служить голова місцевому Іван Іванович, можна прокрутити дірку в народному серці, вживаючи профспілку як коловорот». — Я вас питаю, про що свідчать ці слова? Вони свідчать про глибоку притаєну ненависть професора Жолобовського до нашої професійної організації і цілого радянського суспільства.

— Я сумнівають, щоб професор Жолобовський так говорив про вас.

— Говорив, я точно знаю.

— Від когось іншого почули ці слова і приписали їх професорові Жолобовському, — такі випадки бували.

— Якби ж так, а то маю певні відомості, що слова належать йому; в умивальнику після засідання сказав їх,

а там дехто чув — випадково... Зрештою, я перевірю. Якби й не він сказав, однаково симпатизую Серпокрилові, а не Жолобовському. І я вам поясню, чому: Серпокрил відвертий, здібний сприймати громадські впливи, хоч в особистих справах він — свиня з свиней і собачий син, і я його за деякі штуки так провчу, що до смерти пам'ятатиме; а Жолобовський замкнутий... чорт його знає, які в нього думки! Волю мати справу з щирими натурами: їх видно, як на долоні. Треба пам'ятати, що інтереси нашої держави і світової революції вимагають виявлення і нещадного знищення всіх ворогів і фактичних, і потенціальних, себто тих, які сьогодні ще не являються ворогами, але в майбутньому обов'язково будуть ними. Хто сьогодні «лояльний», той завтра наш лютий ворог, і ми з ним повинні розправитися без дрібнобуржуазного милосердя.

Антон Никандрович розуміє, що закиди на адресу професора Жолобовського зачіпають і його самого, бо він теж любить самотність і відстоює недоторканість свого особистого життя. Смертельно надокучила система проникання офіційних очей і рук аж до домашнього огнища, до писемного стола, до каstrулі; система контролювання кожного кроку. В уяві Антона Никандровича держава виступає у вигляді велетенського пса, що бігає по двору і обнюхує кожного громадянина, як мурав'я, — обнюхує його почуття, думки, одержу, олівці, папери, шукаючи, чи не чути якого-небудь «антисобачого» запаху? Коли зауважить щось непевне, тоді — клац, клац! зубами, і немає громадянина. А образ металічного свердельця у вигляді голови місцевому вражає Антона Никандровича такою трагічною правдивістю, що хочеться голосно сказати, як страждає людська душа, як затягується в кривавий вузол, до якого підходить назва «комплекс убивства»; так, «комплекс убивства», фізичного і духового, пляново готованою силою державної машини: преси, війська, суду, кіно, поезії, соціальної теорії; комплекс, передумову до якого становить регулярно і запекло роздмухувана зненависть людини до людини, вбивання всякого чистого почуття: дружнього, приятельського, братерського, сестринського, синовнього. Весь круг наймиліших переживань, пов'язаних з ними, зганьблено, виключено з-під охорони закону люд-

ського, а Божий закон об'явлено отруйною фікцією, ус-  
падкованою від «проклятого капіталізму». Відкрилися гли-  
бини темного біологічного хаосу, схожого на замулену  
всесвітню калабаню<sup>1</sup>, куди людина, обплутана нитками  
свято-ненависного світогляду, зсувається день у день і  
відчуває, що нема ніякого порятунку. Постать голови міс-  
цевого комітету — Івана Івановича Убийбоги, рудіє над  
краєм урвища і ціпком показує, як скоріше і певніше су-  
нуться вниз, щоб потрапити в самісінький центр дияволь-  
ського дна. Серпокрил вчепився за рукав і затуляє в гли-  
бину, щоб разом загинути. Чого їм треба обом? Гнів  
виринається за межі, в яких можна пригасити розумною  
волею, а щось, мов голос птаха, що літає в далекостях,  
підказує серцю: треба бути сумирнішим, треба перебороти  
страх перед загибеллю, тоді бажання вбивства вляжеться.  
Закривши очі, Антон Никандрович будує в уяві арену жит-  
тя, по якій проходить тихою постаттю — милосердя. І на-  
що переслідують милосердя... до нього, терпеливого і пов-  
ного всепрощення, припливає найкраща стихія з тих, що  
існують, — невідчутна для фізичного зору. Припливає вона  
від обличчя, що дивиться з-за сузір'я Лебедя... досить од-  
ного поруху в віях, щоб вигляд існуючого змінився до  
невпізнання. Треба здатися на вищу волю — всім розумом;  
треба пробудити в собі силу, відповідну їй, спроможну  
однією іскрою спинити душогубний коловорот. Однак за  
довгі роки присмеркових терпінь струни серця, з яких  
могло зірватися слово з огненною вірою, згрубіли; мож-  
ливо, тільки жажливі, над міру людської витривалости,  
удари долі могли відживити їх.

Антонові Никандровичу спало на думку: негайно ви-  
їхати з міста...

— Будь ласка, — глухо мовить він, — ухваліть на міс-  
цевому комітеті, щоб мені дали подорожню... я просив,  
здається, в санаторію для хворих на серце. Стан мого  
здоров'я зовсім поганий. Сорок років без відпочинку, бук-  
вально — ні одного вільного дня, за винятком часу, коли  
я сидів у тюрмі, перед засланням.

— Бачив вашу заяву і лікарську посвідку; справа має  
підстави і вона на черзі. Завтра скличу членів місцевого

---

<sup>1</sup> топке місце.

комітету; ми зробимо, що зможемо. Дуже жаль, — Іван Іванович розвів руками, — одна-єдина можливість попастися на курорт для сердечників втрачена. Скерування туди достав товариш Грібков; він перевтомлений громадською роботою і, крім того, страждає від ожиріння серцевих м'язів. Ми пошлемо вас до моря, там є маленький, але непоганий будинок відпочинку. Завтра винесемо постанову, і я повідомлю вас через факультетського профуповноваженого.

Побачив Антон Никандрович, що зробив помилку. Правда, відпочити він давно збирався, тільки ж подалі від гурту, такого гамірного в будинках відпочинку. Хіба можна відпочити в натовпі, без тихого самотнього роздуму серед природи?

— Я, мабуть, не зможу поїхати: буду кінчати рукопис.

— Рукопис у ліс не втече. Треба здоров'я поправити. Уявіть собі: перед вами — море; буяє стихія, б'ється об граніт, зривається білими гейзерами. Я починаю говорити, як поет, бо зворушуюсь від краси. Дрібненькі бризки морської води, розпорошені в повітрі, приносять солі у ваші дихальні тракти. Тепер доведено, що вдихання морських бризок становить найкращу інгаляцію, потрібну при різних недугах.

— Я подумаю, — сказав Антон Никандрович, — побачу, чи маю час.

— Чудак-чоловік! То йому треба їхати на курорт, то йому бракує часу.

— На курорт скеровано іншого. Я можу вибирати: чи їхати в дім відпочинку, в якому немає спеціального лікування від серцевої недуги, чи знайти приватний куток біля моря.

— Гарзд. А я завтра пришлю до вас уповноваженого.

— Йому доведеться марно витратити час, потрібний для громадської роботи.

— Нічого; він у нас меткий чоловічок, скрізь побувати встигає.

— Додому! — заявив Антон Никандрович. — Я втомлений. Ви застаєтеся в саду?

— Піду з вами до воріт, потім загляну в ресторанчик: декого пошукаю.

Аж поки наблизилися до брами, Антон Никандрович думав про одно: прокрутить коловорот чи ні?.. І ввижалося, що лежить народна душа, міцно зв'язана, а над грудьми обертають крицеві гостряки. Кров червоніє в степових річках.

## ОГНЕННА НІЧ

### 1.

Пересідаючи з трамвая в трамвай, Антон Никандрович помітив, що над високими дахами клубочиться полум'я, немовби виривається воно з полону. Старий, як правило, унікав вуличних видовищ, але цього разу відчув потребу: піти подивитися, що там горить.

Пожежа виникла на третьому поверсі готелю «Будапешт», в якому щовечора в довгій залі щось верещало мідними горлянками, а до цього приєднувався скажений брязкіт. Несвітська музика відповідала цілям адміністрації, бо відвідувачі, впившись до змія зеленого чи слона білого, раптом здригались від брязкоту і скреготу, тверезіли і знову замовляли чого-небудь випити. Були в ресторані «кабіни», — найгрошовитіші відвідувачі замовляли їх собі задалегідь. Мабуть, в одному з тих «тихих» місць і зайнялося.

Антон Никандрович приєднався до маси пізніх перехожих та близьких мешканців, що в непорушних позах споглядали, як горить велика безлюдна будівля. Вгорі працював огонь, а внизу, між публікою, метушилися міліціонери. Враз серця присутніх здригнулися: жінка з дитиною на руках виглянула з вікна і закричала, як божевільна; іскри з димом перелетіли в неї над головою і позміїлися в небо.

За декілька хвилин перед цим до готелю наблизилося двоє молодих людей; обом їм — і їй, шатенці в сірому платті, і йому, блідовидому брюнетові, — страшенно не хотілося йти додому після останнього кіносеансу. Згадували фільм-казку, яку бачили, з змієм, лицарем, Василисою Прекрасною і Кошієм Безсмертним — лютим дідом, що його душа схована в скриньці, а скринька висить на

дереві. Прогулювалися по площі, віддаленій лиш на один квартал від готелю, коло статуї античного дискобола посеред квітника; дивилися на полум'яні канни на високих стеблах. Постояли закохані і нехотя пішли на тротуар. Попрямували вулицею, що вела до перехрестя з готелем на розі. Тільки тоді, коли міліціонер спинив, вони здали собі звіт, що трапилося поблизу, і вирішили повернутися на площу. Обійшли ремонтне рихтовання коло вузького фасаду і знову ступили на тротуар. Оглянувшись на вогонь, юнак, і до того блідий, ще дужче збілів; мовчки провівши свою подруженьку ще декілька кроків, сказав їй:

— Ольго, іди і чекай на розі біля скверика, — я через хвилину вернусь.

— Мені здалося, що хтось кричав... що там?

— Іди, я дожену!

Вона пішла до другого перехрестя і спинилася, бо дорого загородили міліціонери в білих піджаках.

А юнак пробрався між людьми до готелю і почав оглядати вікна і стіни. Помітив старенького громадянина, очевидно, чергового з протипожежної охорони, з якоїсь недалекої будівлі, озброєного гакосписом на дерев'яному держаку. На руці в громадянина висів змотаний обривок, обрізаний з обох кінців, мабуть, на потребу хазяйновитих мешканців, — розвішувати білизну, чи що. З того обривка можна було зробити хіба що налигач для станичних круторогих. Брюнет мовчки взяв обривок з руки пожежника і підійшов до стіни. Чіпляючись за цегляні виступи, поліз по стіні вгору, як вивірка по корі дуба. Поліз помаленьку, обережно, припластавшись до площини і зачіпляючись пальцями за кутасті виступи фігурних окрас, що густо розсипані на фасаді старовинного будинку, не так, як на новітніх коробкових витворах архітектурного мистецтва. Обривок, перекинутий через шию, звисав кінцями юнакові за спину.

Ось добирається брюнет до карнизу між першим і другим поверхами. Минає його, підтягшись на руках; так само щасливо минає карниз між другим і третім поверхами, а публіка, що масою зібралася внизу, стискає собі пальці: хвилюється за сміливця. В грудях пробігає спазматичний холодок; хочеться відвернутися, щоб не бачити, як людина бореться з небезпекою. Але несила відвести погляду —

очі ніби прикуті до фігури в височині, яка наближається до підвіконня.

Серед публіки один тільки Антон Никандрович певний за юнака; звичайно, він має побоювання перед нещасливим випадком, але знає, що проти випадку діє добра вправність. Антон Никандрович, мимовільний свідок Астрябового вчинку, пригадує собі оповідання юнака: як доводилося з самого малку лазити по деревах — обрубувати гілля на паливо; як після того спроби були перенесені на дзвіницю, в розшуках за горобиними гніздами, і тільки горобиними, бо, наприклад, видерати ластовині вважалося вчинком, за який винні неодмінно платять смертю. Коли хлопчиська забрали в дім для безпритульних, він з другого і третього поверху злазив по стіні в двір і вертався назад тією самою дорогою, бо двері були замкнені. Часто бив об заклад, що збереться по стіні на четвертий поверх, і вигравав; на здобуті гроші водив приятелів у кіно.

Не те вселяло неспокій в душу Антона Никандровича, — думка працювала над іншим: як Олександр вибереться разом з порятованими з огню? Примітливий старий завжди придивлявся на розташування кімнат у приміщеннях, у яких доводилося бувати, і щоразу переконувався, що від того багато залежить у щоденному житті. Він декілька разів заходив до «Будапешту» і пам'ятав: запасного виходу з залі третього поверху немає. Єдина можливість вибратися звідти — це по карнизу перейти до вікна в сусідньому будинку; певно, Астряб так і зробить. Треба шукати виходу з того будинку; можливо, навіть пощастить прибігти в потрібний момент і допомогти Астрябові. Правда, Антон Никандрович, витривалий в своїх силах на твердій землі, часто відчував, як крутиться йому голова від височини: видно, старість робить своє діло.

В дворі Антон Никандрович роздивився: двері зачинені; вікна — теж; мабуть, тут якась установа з канцеляріями, людна вдень і мертва вночі. Пальцями придержуючи рукав, натягнутий на всю долоню, він різким ударом вибив скло і просунув руку всередину, до шпінгалета; повернув його і відкрив вікно. Повторив операцію, щоб розчинити внутрішні рами.

Через декілька хвилин він опинився на третьому поверсі. Побачив, що коло розкритого вікна, як чорний при-



вид, порається Астряб: прив'язує уживку до поземної рейки у фрамюзі, в якій вибив скло. Туго натягує Астряб обривок, очевидно, прив'язаний другим кінцем до вікна в готелі.

— Чи можу я вам допомогти? — кричить Антон Никандрович.

Астряб продовжує свою справу; тільки здивування в його голосі:

— Я радий... звідки ви тут?

— Забіг з двору, коли побачив вас.

— Станете в вікні — я передам дитину.

Сказав і пішов по карнизу в готель. Антон Никандрович зробив так, як йому сказано: вистанув з вікна і дожидає. Через хвилинку Астряб вертається по карнизу, тримаючись лівою рукою за туго напнутий обривок, а правою рукою пригортаючи до себе дитину, яку, для певности, обв'язав своїм поясом і вільний кінець його вхопив зубами. Антон Никандрович забирає дитину, мов кліщами, широкою п'ятірнею і потихеньку впроваджує у вікно. Говорить їй: «Ну, маленька, стій, зараз мама прийде!» — говорить і негайно ж повертається до свого місця. Назустріч потихеньку ступає, мов сомнамбула, розхристана і розпатлана жінка; вона пересуває обидві руки по обривку, а очі втоплює в стіну, щоб не бачити глибини. Астряб іде за нею, підтримуючи її і сам пересуваючи руку по обривку. Як тільки жінка наблизилась, Антон Никандрович підхопив її і ввів через вікно — в коридор, до дівчинки в кутку. Кинулася жінка до дитини і від збуреного почуття, бачачи, що тепер вони врятовані від погібелі, почала щось безтямно говорити і тулити дитячі руки до своїх щік, облитих слізьми.

Антон Никандрович і Астряб дали їй трохи виговорити схвильоване серце, а потім підхопили обох і повели наниз.

Як вибралися через вікно, що його відчинив Антон Никандрович, і вийшли з двору на вулицю, саме тоді приєдналася пожежна команда.

В мідних шоломах, схожі на звитяжців стародревньої війни, яких оспівав сліпий перебендя, пожежники догрімилі на червоних машинах з жовтими драбинами і сірими кишками коло них: суворі, вусаті, позскакували на брук і почали ладнатися до боротьби з лихом. Пожежники

в нас люди хоробрі і точні; здебільшого вони вчасно прибувають до вогню, а в окремих випадках досить-таки спізнюються, через наносну загальноросійську розтяпистість і немодерний ритм в організаційно-технічній стороні.

Увага публіки зосередилася на «сірих героях», як їх вдало і заслужено назвав один автор. Тільки найближчі групи присутніх зауважили Астряба, Антона Никандровича і жінку з дитиною і кинулися до них. Skorистувавшись з бурхливого руху, Астряб зник — поспішив до Ольги, що чекала на перехресті; Антон Никандрович і собі обережними кроками, оглядаючись на потерпілих, відійшов на сторону. Знав, що добросерді жінки візьмуть їх під свою опіку і все, що треба, зроблять для них ліпше, ніж він. Крім того, час — пізній, треба йти додому, бо втома ломить тіло. Під груди почало щось підпирати: почуття, знайоме з періоду гострого нездужання.

## 2.

Біля перехрестя, оздобленого молодими каштанами, Астряб знайшов Ольгу. Вона як глянула на нього — вжахнулася: спітнілий, сорочка в сажі та крейді, розірвана на грудях, рукава висять стрілками. Обличчя — мов машкара, і кров на лобі: певно, поранили скалки від шибок.

— Що з тобою?! Звідки кров... може, ти бився з ким-небудь?

Взяла його обличчя собі в руки і роздивляється, хусточкою витирає червоні плями.

— Там були люди, вивів їх.

— Ходім, Олександріку, до нас: розкажеш усе, що було; обмиєшся, а я сорочку зашию, її треба випрати.

Вони хотіли пройти на бічну вулицю, але міліціонер не пропустив:

— Давай, давай — назад!

Відійшли і розглядаються, як би вийти з оточеного місця.

Спершу до них обізвався Антон Никандрович, потім Серпокрил, який також опинився коло пожежі.

Коли чорти були принесли його в міський парк, він зустрів горілчаного побратима, Анатолія Корольчука. Випили, як слід, і похилили алеєю.

— Мені, Анатолію, нудно; ходім у «Будапешт»! Завершимо...

— Грець його бери! — прокричав Корольчук. — Пішли в «Будапешт», однаково... земля крутиться. А як вона крутиться? Навпаки крутиться! Навпаки; тепер ніч, а почнеться вечір, — я знаю! — а потім почнеться день, а потім почнеться... грець його зна, що почнеться. Пішли. «Можеть бить і я кого-нібудь зарежу под осенній свіст».

Продеклямувавши відчайний вірш, схопився за лікоть Серпокрила, і вони побрели з парку.

Довгенько плутали по всесвіту, аж поки добралися до «Будапешту», саме на початок пожежі. А як хотіли геть піти, міліція не пропустила.

Спіймати Серпокрила в таку наївну міліційну пастку, звичайно, не можна: рудий проноза потяг побратима в темні двері і по східцях, по коридору, по вузькій драбині — до горища, вивів його на дах двоповерхового будинку. Стояли випиваки на бляшаній покрівлі, освітленій від пожежі, і милувалися на панораму з готелем та чорною людською метушнею внизу.

Помітивши Астряба, що ліз по стіні, вони притаїли дух.

— Сокіл! — вирвалося в Анатолія. — А я?.. п'яниця нещасний. Пацюк! Стонога! Ходім, я буду його цілувати. Скажу: перед тобою — недостойний... прости його! Дай руку і будь другом!

Серпокрил притримував Корольчука, що рвався піти до краю покрівлі.

— Подожди! Що далі буде...

Знову, з притаєним диханням, стежили, як проходить Астряб по карнизу з дитиною і жінкою.

Після цього Корольчук шукав п'яними очима, куди поділися люди з готелю.

А тим часом Антон Никандрович пережив велику неприємність. Властиво, спершу йому пощастило, бо, користуючись із зайнятості міліціонера, що хапав за лікоть якусь жінку і кричав на неї, — вдалося проскочити крізь оточення. Через хвилину він побачив Олександра з Ольгою.

— Товаришу Астрябе, сюди! Вас повинні пропустити.

Намір Антона Никандровича був прекрасний; на жаль, він зустрівся з неприємною дійсністю.

— Давай, давай, старий, додому! Проходь, — нічого шум піднімати. Розберуться, кого пустити, кого задержати. До ранку всі будуть, як на стьоклишку.

Антон Никандрович хвилюється і протестує. Тоді міліціонер повертає фронт:

— А ти хто такий будеш? Документи!

З нервовою поспішністю Антон Никандрович знаходить свої папери і показує їх.

Міліціонер перегортає, розглядає, ворушить вусами; зрештою, збагнувши зміст написаного, поки вогонь спалив третій поверх і дійшов до другого, — резюмує в стишеному тоні:

— Так ти професор... Ну, як професор, то йди додому. Твоє діло книги читать, а наше порядок держать. Ну?! — і грізно втопив очі в старого.

Той повинен був би йти «книги читати», але — ні: за-  
трався на своєму, навіть розходився:

— Там мої студенти. Я вимагаю, щоб їх пропустили.

— Щось ти дуже вимагаєш... — співучим голосом констатує міліціонер. — Треба придивитися: яке пір'я в птиці. Ми тебе спровадимо в районний відділ. Давай! Товаришу Копотков, одвести його!

— Я не підую! Нехай випустять моїх студентів.

— Думаєш, не потягнем? Ітимеш, як в балеті «Лебедіне озеро»... Копотков!..

— Веду. Повертайся, дядя, нічого конференцію розводить! А то поведем під ручку, як баришню.

Він бере за лікоть Антона Никандровича; старий випручує руку і відвертає обличчя: дивиться кудись набік з виразом повної байдужості.

Підскакує ще один міліціонер; удвох з Копотковим беруть старого за лікті.

Штовхають у плечі і тягнуть. А він, труснувши плечима так, що блюстителі порядку повідлітали, знову застигає на місці; знову дивиться кудись набік. З обличчя видно: починає гніватися. Можливо, потягли б його в «район», якби не втручання нової особи — секретаря самої «горміліції», товариша Воличенка.

Треба сказати, що товариш Воличенко здавна знав Антона Никандровича; був студентом заочного сектора і слухав лекції з історії літератури; навіть успішно складав іспити старому. Мав делікатну вдачу, як також інтерес до гуманітарних наук, і виявляв пошану до Антона Никандровича.

Побачивши, як зневажають учителя, він закричав, почервонівши до корінців своєї чорної, відчісанної назад чуприни:

— Стій! Хто дозволив грубіянити?!

— Товариш Косодихов наказав одвести... — виправдується Копотков.

— Покличте до мене товариша Косодихова.

І почалось «розпикання» вусатого, що навперемінку то мимрив про порушення порядку, то жував руду рослинність, навислу з верхньої губи.

Поки відбулася подія з міліціонерами, Серпокрил встиг збігти наниз і провести Олександра з Ольгою на покрівлю. Антон Никандрович побачив, як чотири постаті подалися по червоній похилій площі — за гребінь, в напрямку до двору, де, очевидно, була драбина.

— Я вам сердечно вдячний, — вклонився Антон Никандрович своєму заступникові, що, у відповідь, мовчки козирнув. Чимдуж поспішав старий за риг на перехресті, в напівтемну вуличку, — туди виходила брама з двору, в якому знаходилися втікачі. Недовго довелося ждати; четверо молодих людей вийшло з брами, сміючися з пригоди Корольчука: той був посунувся по покрівлі і, мабуть би, впав у двір, якби, на своє щастя, не вперся ногами в півринвок.

Побачивши Антона Никандровича, Серпокрил удав, що не примічає його; те саме зробив старий, проте всі разом пішли до перехрестя. Корольчук, перебуваючи в стані п'яного піднесення, навіть не здумав поздоровкатися з незнайомими людьми в гуртку. Розмахував руками перед Серпокрилом і потім наблизився до Астриба:

— Спиридоне! — кричав в ентузіязмі. — Дай автоматичну ручку: писатиму... я радист першої кляси. Дай папір!

Він шпортав по кишнях, справді шукаючи паперу.

— Нема... не біда! — тут писатиму...

Він ткнувся носом і обома руками в кам'яну стіну, ніби лагодився писати.

— Ходім, Анатолію! — схопив його Серпокрил за плечі і повів далі. Корольчук погодився:

— Напишу, — сказав з натхненним виглядом.

Ледве дійшли до перехрестя, як побачили дві персони, від самого вигляду яких кожний, крім нечувственого Корольчука, відчув щось неприємне на душі. То були: товариш Тимурленков і голова місцевого комітету, Іван Іванович.

Погляд Тимурленкова замикав у собі безодню офіційності, в той час як доброзичлива іронія, позначена барвою найбільшої самовпевненості, випромінювалася з тверезоп'яних очей Івана Івановича, перехиленого на ціпок. Але обидва мали спільну прикмету; обидва своїми обличчями нагадували бронзові пам'ятки: перший з них — старішого і тому темнішого матеріалу; другий — новішого і тому світлішого.

Перед їхні ясні очі станув, освітлений рефlekсами від пожежі, гурток громадян, з котрих кожний на свій лад, крім зрівноваженого Серпокрила, допіру пережив бурхливі хвилини.

— Як ви почуваетесь? — невідомо що маючи на увазі, але майже з містичною багатозначністю спитався Тимурленков.

Невідомо, як би відповіли йому громадяни, але сама природа допомогла: раптом, після окремих важких крапель, полив дощ, ніби річку підняло на хмари і кинуло на землю разом з блискавкою. Навіть дракон перестав нищити готель і прищулив червоні крила.

Косо напнуті струни заблищали в багряних відсвітах від пожежі і з плюскотом забилися об каміння. Громадяни разом з начальством стали на розі, під балконом другого поверху; а вода, заливши його, потекла з трьох боків: ніби бурхлива завіса, крізь яку раз у раз просвічувалися сині сполохи.

Ольга тулилася до Астряба, щось йому шепотіла, боязко оглядаючись на грім, що вибухав і прокочувався з гуркотом по хмарних ущелинах. Астряб віддихувався після пригоди в готелі, мовчки гладив руку своїй коханій. Вони стояли окремо, в стороні від інших, щасливі своєю близь-



*Вони стояли окремо, в стороні від інших, щасливі своєю близькістю...*

кістю серед грозової ночі. Антон Никандрович мав прекрасний настрій; усміхався, зосереджений на якійсь думці, і несамохіть помахував рукою: що це означало — ніхто не зміг би пояснити. Його противник, Серпокрил, стояв оддалік і зиркав на нього, без злоби і роздражнення, але дуже випитливо; видно, намагався розгадати, що в старого на душі. На грозу Серпокрил ніяк не зважав: до такого видовища він був звичний і не надавав йому ніякого значення. Але його приятель, Анатолій, був захоплений: як домашня птиця на запалений увечорі сірник, щоразу повертав обличчя до блискавки. Радів їй; мав такий вигляд, мовби лагодився прочитати на честь її чудесну оду, проте не міг пригадати, як вона починається.

Щодо начальства, то воно з демонстративною зневагою до блискавок та грому вистануло наперед. Тімурленков прибрав величну позу, одна рука в кишені, друга на грудях, заложена за френч, і дивився так, ніби негода заважала розв'язувати важливу проблему. Поруч нього Іван Іванович спирався на ціпок, виражаючи всією фігурою поняття про веселу гордість, особливо — в піднесенні голови і легких поворотах її.

Міліція, разом з тими, чії документи вона мала перевірити, відступила на позиції під домами. І що дужчав дощ, то в швидшому темпі танула піддоглядна публіка, мовби вона просотувалася крізь камінні стіни, змочені дощовими бризками. Зрештою, zostалися лише найінертніші, під охороною різноманітних виступів над головами.

А в високих хмарах мигтіли сині сполохи, кидаючи раптовий блиск на місто; через декілька секунд вибухав, вигуркотував грім і затихав вуркотанням. Раптом пройшлося вниз білясто-палевим сяєвом; після того було чути, ніби велетенський віз прокочувався через дерев'яний міст. Одна блискавка прорвалася і зміїсто завернула до землі, мовби хтось огненним пером підкреслив свій підпис на небі; хвиляста лінія нагадувала примхливу річку на географічній мапі. Пломениста і тріпотлива, ранила очі раптовою яскравістю. Розлігся грім, як великий вибух, і закінчився обвалами в безодню. І знов: то з'явиться мигтіння, мов хтось намагається відкрити сині вії, щоб поглянути смерті в обличчя, і щільно замикає повіки з жаху; то підкинеться світло своїми крилами, бажаючи спурхнути



з чорного гнізда; то побурхає пожежею за хмарами; то зірветься, на взірєць водограю, велика ясність і сховається під чорними завісами; то часто, дрібно і делікатно потріпочеться, нагадуючи промінного метелика, що сідає на пелюстку. І враз метнеться скрученою і розжареною до білої сліпучости дротиною, а на місці її застугонить грім, закипить казаном, аж окремі бульки гуркоту зриваються на середину неба. Осяється далечина золотисто-русяво-білувато, під чітким обрисом хмари, біля обрію. А на зміну проскочить угору нервова смужка, зоставить по собі відірвану звивинку — частинку свого горіння — на одну коротку мить: мить безсилоого згасання, і тоді прошарахає так сильно і різко, ніби тканина неба розкривається з сухим тріскотом на дрібненькі кусники, а на додачу завалиться невидима будівля. Деякий час миготить, витріпотує посвітами, плесками світла кидає в очі — сліпить, мучить їх нестерпно, звалюючи потім каміння, і воно перекочується по терасах, щоб затихнути в глибині, під глухим покривалом. По короткій перерві крилатий змії своїм гільчастим жалом, протягнутим у далечину, вражає другу потвору. Огонь перекидається через небо сяющим корінням, навперемінку з страхітливими звуковими катастрофами; згасає і знову розкидає сітку, незносиму для людського зору. Великанська боротьба стрясає небозвід. Здається, з самого гуркоту, як з дерева, зірвано кору, і він, обнажений, аж мучиться — кричить і в своїй несамовитості розриває нерви людині, що змушена слухати його.

Від жаху дерева припадають зеленими нерозчісаними косами до чорного ґрунту, гілками лица затуляють. І дощ: то притихає, то з помноженою силою бичує землю кипучими потоками. Шум стає безперервний; відбризки зриваються з калюж — назустріч зливі. Відкрилися в хмарах джерела і, як церковні органи видають хорал, — так вони проливають на землю незчисленими злитими акордами — кипіння і рев. Земля обливається то потоком, то полум'ям, то божевільними поривами вітру, перемішаного з бризками.

Кругом дзюркотить, плюскотить, зурнить по ринвах. Зривається маса шуму, наче побитого на дрібні скалочки, і зсипається по незримих схилах. Мільйони мініатурних долоньок плескають по асфальту і бруку, а шум поси-

люється: незліченна сила зерен його просівається крізь решето завбільшки з обрій. Повіює густим плескотом, ніби від сіяча на полі. Вдаряє мокрим вітром в обличчя, в розкриті очі, — і треба витирати їх, як від ридання.

І раптом освітілося все небо; грім! — здається, планета вирвана з корінням і впала в прірву. Намість неї виросла в просторі простопадна блискавка, звинута в кільця, та й вона розпалася на частини, дожаріла ними в моторошному занімінні; а потім небо згинуло в звуковій біді, подібній до вмирання. Огненно-сині кинджали почали добивати і неймовірними громовими ударами нищити світобудову в руїнах.

Гроза стихла так раптово, як і почалася. Ринви випускали воду, наче труби — мелодію неспокою; крапали заблукані дощинки; вітер проносив потоки безконечно свіжого шуму в зелених верхів'ях на фоні ночі. Запанувала зміна. Калюжі ставали подібні до загадкових золотистих дзеркал, в яких ховалися пурпурові відсвіти від пожежі та від ліхтарів; над ними погойдувалися найнижчі гілочки, що скрапували на землю свою недавню печаль і готувалися радити; віяло з великих просторів озоном, і груди легко вдихали його цілющу силу. Зорі проглянули ласкаво — з такою безневинною втіхою, що люди зразу ж забували пережитий жах і з новою надією дивилися в далечину.

Начальство разом з громадянами виступило з-під балкона в обшири нічного міста, освіженого грозою.

## НЕДОСВІДЧЕНІ СЕКУНДАНТИ

Двома рядами стоять каштани над доріжкою в скверіку, що напроти філологічного факультету; п'ятипалими руками підводять вії сонця, простягнуті понад травами, і спрямовують їхні стріли на вікна факультету. Ясминний куш біліє недалеко від підвалин розбитого собору. Ніби вишіптує молитву: «Благословен еси, що кожному втіху даруєш: слимакові, який мандрує по піску, біля мого коріння, даруєш поживу і спроможність вільно рухатися, куди побажає, і задоволення з того; бджолам — можливість у голубизні подорожувати певно і знаходити поживу в запашному цвіті; людям думку і силу серця, щоб приближа-

тися до джерел Твого сіяння і вдосконалювати душу; а мені — нагоду процвісти в тому сіянні і всіх порадувати, і того мені досить...

Чує легкокриле птаство звертання ясинове і, сідаючи на гіллі, щєбече, бо серце зворушене вкрай.

Олександр походжає на доріжці; дожидає, коли відчиниться бібліотека. Сьогодні, крім звичайного читання, він хотів знайти відомості про дуель: правила, що керують ним, і звичаї, особливо — обов'язки секунданта.

Приблизно о восьмій годині помічає коло дверей Серпокрила і Лотосова; переходить через вулицю до них. Зразу ж говорить:

— Маю справу, серйозну і неприємну.

Серпокрил підводить очі на вікна другого поверху:

— Пройдемося і поговоримо. Треба ж трохи подихати.

Троє походжають коло квітника між залізною решітчастою огорожею і фасадом будинку.

— Ви про дуель? — аж міниться на виду Серпокрил. — Я так і знав. Що за нісенітниця! В двадцятому столітті — дуель; їй-право, курям на сміх. Можна, в крайньому разі, в суд подати.

— Антон Никандрович проти цього?

— Чому «проти»? А як я проштрикну його або сам упаду «стрелой пронзюонний», миттю ж візьмуть переможця і — і перед світлі очі шурів.

— Поведуть, поведуть! — запевняє Лотосов і регочеться.

Серпокрил обурений:

— Вам смішно, а я мушу крутитися, як троянда в ополонці. Слухайте, Олександрє, відговоріть старого від дурниці!

— Ця спроба даремна.

— А я скажу, що захворів, і на дуель не піду.

— Потім — публічний скандал, після якого вам доведеться покинути посаду.

— Він навіжений! Його треба зв'язати і відвезти в психарню.

— Боїшся дуелю, пташко, ага! — підколює Лотосов. — Дрижання жижок... От і воно! — дрібніє покоління.

— В бісового батька дрібніє! Щодо страху, то ви помиляєтеся. Дуель відбудеться сьогодні. І я вас прошу домо-

витися з Олександром про час і рід зброї, — здається, секунданти самі повинні вирішити цю справу, щоб її чорти забрали.

Серпокрил пішов розлючений; лаявся останніми словами.

— Ач, який: старого чоловіка зв'язати і в психарню, — докірливо говорить Лотосов, — позбавити нас такої цікавої картинки... Люблю, надзвичайно люблю штучки: випад, відбій, терца, кварта... вмієте фехтувати?

— Поганенько.

— Гарний спорт. Але я не маю навіть зеленого поняття про обов'язки секунданта, а ви?

— Ніякого.

— Ох, треба дивитися, хлопчику, в книжечку: там написано.

— Спеціально для цього прийшов.

— Уявляю собі: ви — за книжечкою, по сусідству Серпокрил нотаточки робить, бо й він прийшов для цього. Скоро й старий забіяка з'явиться — також виписувати; я коло нього по сусідству пристроюсь. Вивчаємо, записуємо. Велика річ — наука!..

— Час і рід зброї? — офіційно питає Астряб.

— Ходім у скверик, поговоримо та й вирішимо.

Астряб і Лотосов переходять через вулицю. Сідають у скверику на лавці, поклавши спершу носові хусточки на вогку від учорашнього дощу зелену дошку. Мружаться від огнистого сонця. Перед ними купається в світлі статуя дискобола на цементовому гранчастому п'єдесталі, оточеному яскраво-червоними каннами. А за лавкою збилися в гурт куші з лискучими гілками, з найскромнішим квітом сірого кольору.

— От ви сказали: рід зброї... чи відомо вам, хлопчику, що носити «піф-паф» заборонено? Відомо. От тепер і виберіть жабоколочку...

— Вибираю, — сказав Астряб.

— Тепер зосталась дрібничка: піти до коваля, віднести кілограм заліза, попросити, нехай зробить, що нам треба; і тисячу карбованців заплатити, прийти через рік — готово!.. можна штрикатися під ребра.

— Шпади я добуду сьогодні.

— Скорий!

— Я розумію вашу думку, — поглянув Астряб співбесідникові в очі, — зволікати справу. Але це скінчиться погано. Битимуться на ножах і зразу ж поріжуть один одного. Якщо на шпадах битимуться, — я через півхвилини після початку скажу, що правила порушені. Дуель доведеться відкласти. Я знаю Антона Никандровича: коли він двічі вдарить шпадою в повітрі, можна легко відмовити від продовження комедії.

— Ти молодий, а хитрий.

— Час і місце зустрічі? — питає Астряб.

— Я — пас; сиджу і слухаю.

— Сьогодні, одинадцята вечора, на березі річки, ліхтар зліва біля пристані...

Лотосов нахилив голову на знак згоди, заплющує очі, навіть блідніє. Починає мурмотіти:

— Бачу я ліхтар і чую, хтось кричить. А обидва невшкодими: і старий, і молодий. Треба йти, бо тут неприємний дух поблизу.

Зітхає Лотосов. Астряб на нього дивиться, піднявши брови і наморщивши чоло; йому видається, що Лотосов має якусь душевну недугу.

Секунданти одночасно підвелися з лавки, взяли свої хусточки і пішли до факультету. Тоді віддалилася поза куцями миршава фігура з відкопаним вухом. Колір обличчя в неї — як на хворому тютюновому листку в вересні, коли по жовтій поверхні розсиплеться сіро-брунатна їдь<sup>1</sup>.

## МУЗЕЙНИЙ ЧОЛОВІК ВІНОСИТЬ ШПАДИ

### 1.

Астряб відчинив двері; дзенькнув дзвінок угорі, сповіщаючи служницю краєзнавчого музею, що прибув новий відвідувач.

— Добрий ранок! Адам Григорович тут? — спитав Астряб у немолодої жінки, що сиділа за столиком, над величезною реєстраційною книгою, і щось вишивала.

— Розвішує плякати в антирелігійному відділі, — привітно всміхнулася жінка.

---

<sup>1</sup> їдка речовина.

Пішов Астряб шукати Адама Григоровича. Поглядав на експонати, виставлені у високих, до самої стелі, скляних вітринах.

Зуб мамута; ведмідь з піднятими лапами; олень підводить шляхетну голову з гіллястими рогами; рудий лис принохується до повітря; вовк вискалює зуби; недалеко від нього дикий кабан нахиляє писок; повзуть гадюки; риби, великі й маленькі, пливають, відкидаючи набік напружені хвости; гіпнотизують сови; орли розправляють крила; рябіють метелики на дні коробок, — весь світ істот, що метушилися та нишпорили по землі, зійшовся тут і стрічає відвідувача.

Зброя старого часу — боспорська, черкеська, тибетанська, турецька, козацька: списи, мечі, ятагани, шаблі, кинджали, келепи, пістолі, мушкети, луки з стрілами, гармати, щити, панцері, шоломи, — всі роди знарядь, якими люди виймають душу з свого «ближнього» і «дальнього», або обороняють свою власну душу від зазіхань «ближнього» і «дальнього», представлені коштовними взірцями.

Старі божки, до яких душі молилися: тут біломармурові статуетки грецького походження і сірокам'яні статуетки походження іранського, стоять непорушні, свідки найзаповідніших прагнень людських; і страхітливі яскраві божества з Китаю чи Індії, вишиті на матерії, вирізьблені з дерева чи намальовані на дощечках... втоплюють очі в сучасника: хто він такий і чого треба?

Величезні амфори, чорнолакові глечики з воєнними сценами; тарелі, дрібненькі горнята і позеленілі та торкнуті білістю скляні флякончики, що в них прадавні хорошуні зберігали запашну рідину, оббризкувались нею, збираючись на забави на походеньки. Металеві свічка, серги, персні, браслети, діядеми та інші знаряддя, що були призначені служити жіночій красі, коли підкоряє серця мужчин: дві тисячі років тому — так само, як і тепер (звичайно, до періоду успішної діяльності «Торгсіну» і завершення «раю»).

Знаряддя праці: сокири, лопати, плішні, вила, граблі, плуги, ткацькі верстати, мисливські тенета, волокни, неводи, ятері, підсаки й інші пристрої, що продовжують руку, помножують її твердість та силу, щоб добути хліб щоденний і дещо до нього.

В цьому відділі музею Астряб познайомився з Адамом Григоровичем Скаржинським пізньої осені минулого року.

Сіра мряка стояла за великими заплаканими вікнами. Коло грубки ворухився, тяжко кашляючи, сухий чоловічок, одягнутий у пальто столітньої старовинності. Він хрипко дихав, тихо постогнував, щось бурмотів собі під ніс. Астрябові стало жаль його. Підійшов і привітався; спитав, що болить.

— Простудився, — з сумною покірністю своїй долі відповів чоловічок, — щось у грудях недобре, трусить мене.

— Треба лягти в постіль.

— Хто буде розпалювати і дрова носити?

— Я.

Чоловічок поволі підвівся, поклавши дровиняку додолу, а сірники та пожмаканий папір тримаючи в руці. Пильно подивився юнакові в вічі.

— Покажіть мені, де дрова!

Мовчки повів його чоловічок до сараю; показав пальцем на двері і подав ключ. Астряб під руку відпровадив недужого в його кімнату, в дрібному будиночку, що в дворі, і заходився коло грубок. За півгодини в них аж стугоніло.

Через брак відвідувачів музей восени відкривали тільки в післяобідню пору, тому Астряб встигав після лекцій виконувати нові обов'язки. Приводив лікаря до недужого чоловічка, добував ліки і харчі. Чоловічок, полежавши з місяць, почувсь на силі навідуватися в музей, а на початку нового року й зовсім вернувся до своїх обов'язків.

Скоро після цього в Олександра почали з'являтися грецькі та латинські книжки. Наприкінці семестру, на черговому кольоквіюмі викладач і студенти здивувалися на чудо: Астряб, що вічно десь пропадав, Астряб, про якого говорили: хіба можна його виправити? він з безпритульних! — цей Астряб невідомо коли «визубрив» граматики і масу текстів, і взагалі, в грецькій та латинській мовах об'явився як «спец».

На перерві, за шаховою дошкою, лектор-«латиніст» приймав порошок від головного болю (шість годин щодня — не жарт!) і казав «грекістові» про своє враження:

— Вперше бачу, щоб студент так блискавично засвоював матеріал, який я подаю.

— Уявіть собі, — говорив «грекіст», — я дивувався не менше, ніж ви; в нього добра пам'ять.

«Грекіст» починав широкими клясичними фразами висловлювати враження, а «латиніст», на якого гаразд діяв порошок від головного болю, користався з моменту і давав мат.

Секрет Олександрових успіхів пояснювався просто: допомагав Адам Григорович.

Грубник музею, непомітний товариш Скаржинський, походив із західноукраїнських земель і належав до греко-католицької церкви. Події революції занесли його, як вихори, на схід. Він перепробував десятки занять, аж поки осів на південно-східному примор'ї. Мовчазно і ретельно виконував обов'язки службника в музеї. Сіра зовнішність мало відповідала внутрішньому світові; під нею жила замкнутим життям могутня натура, багато обдарована від природи і сформована чіткою дисципліною, характерною для минулого оточення.

## 2.

Рівно поломеніють дві свічки на фігурних підсвічниках з бронзи. Столик застелено темно-червоною скатертиною; на ній біліє аркуш, помережаний текстом, писаним від руки, і почерк суворий, з енергійними натисками на трішки відхилених від простопаду елементах письма.

Прочитавши лист, Адам Скаржинський дивиться просто перед собою, в проміжок між свічками. Руки його лежать на скатертині, з щільно стиснутими пальцями, по обидва боки аркуша. Золотистий рефлекс жаріє на шорсткому, коротко підстриженому сивуватому чубі, на прямокутному чолі, на носі з орлиною вигорблиною, на твердому підборідді, ледь-ледь розділеному надвоє. Тьмяно-карі очі світяться настроєм побожним і торжественним.

На скатертинці — лист, для Адама Григоровича — найсвятіший з тих, що доводилося читати за життя; лист, який він зберігав понад двадцять років у схованці, відомий тільки йому одному на світі; то копія з послання від Найсвяті-



шого Отця до пастви, що зосталася бідувати невеликою жменькою серед розбурханого моря і виконувати кожного місяця подвиг віри. Адам Григорович засвічував свічі і ставив їх на столику; виймав лист із схованки і розгортав перед собою. Молився, підвівши очі на розп'яття, що висіло перед ним на стіні; потім читав послання. Поволі, з урочисто-святковим настроєм, як читають молитву, вишіптував старий Адам Григорович слова тексту з благословеннями.

Адам Григорович давно знав текст листа напам'ять, однак щомісяця перечитував його на самоті в убогій кімнатці.

Скінчивши читання, згортав аркуш удвоє, вкладав його в палітурку, обгортав атласною скатертиною і відносив до криївки: глибокої і вузької щілини під однією з дощок підлоги.

Тихо і непомітно жив Адам Григорович. Сумлінно виконував свої обов'язки, ставши незамінною постаттю в збіднілому музеї. Був він в літах; сутулий і сухорлявий; середній на зріст. Одягався завжди в темний костюм, втертий і ретельно залатаний. Під час праці носив довгий сірий халат.

Говорив коротко, два-три слова; завжди щось робив: носив дрова, розпалював у печах, замітав, витирав вікна, змітав пилюку з вітрин і рам на картинах, лагодив стільці, виконував сотню інших дрібних робіт, від яких залежало існування музею.

Дивовижна точність його в щоденній праці і його ретельність була відома, крім адміністрації музею, також і постійним відвідувачам — аматорам краєзнавства.

Якби Адам Григорович відійшов з посади, то його могло б замінити хіба що троє інших службовців.

Багатьма надіями і думами жив він. Предки його походили з тієї української шляхти, що прийняла унію в XVII столітті і сполонізувалася, а в модерні часи відбула ідейну репатріацію в ґрунтовній формі.

Адам Григорович, людина з енциклопедичними знаннями, був ентузіастичний «західник», європеїст, закоханий в священні чуда. Серед населення мав авторитет: десятки і сотні людей навчив різноманітному ремісництву і вмінню: від плекання квітів до поборювання хвороб у бджіл.

Під час навчання втрачав короткомовність і обертався в живий підручник, що послідовно і докладно висвітлював чисто всі деталі. Оживав, веселішав, ставав меткий і молодший за свої літа, і його захоплення передавалося слухачеві.

Видужавши від простуди, Адам Григорович почав учить Олександра грецької та латинської мов. Попередніх занять на факультеті було досить, щоб швидко піти вперед, взятися до текстів з Платона і Цезаря. Одночасно Адам Григорович почав детальний, за широко розробленим планом, так би мовити, «факультативний курс»: Бог і держава в творах Августина Блаженного, — оснований на першоджерелах.

Ознайомлення з стрункою і всеосяжною системою релігійного мислителя, з її світлим ладом і доскональною ієрархією цінностей, з духом непохитної віри в перемогу добра, який проймає вчення — від основ до увінчання, — викликало в Олександровій свідомості переворот. Уявлення про життя ґрунтовно змінилося: замість картини світу, як картини простору, що в ньому діють, згідно з законами діалектики, сили «самодвижної» матерії, з'явився живий образ світу, як священного твору, що його буття і розвиток підкоряються проводові, таємничому і мудрому.

Марксистська наука про боротьбу клас, як рушійну силу історичного процесу, і про насильницьку видозміну суспільства, пов'язану з кривавим масовим знищенням «інакомислящих», почала видаватися Олександрові такою страхітливою дивоглядністю, що він, навіть заперечуючи деякі сторони Августинового вчення, як от приміром — недоторканність навіки заведеного ладу, — починав обурюватися при одній думці про деспотичний гвалт над народом. Як можна було, порвавши з тисячолітніми релігійними, моральними, національними та іншими традиціями, так безжалісно потворити організм суспільства?! Замість того, щоб здійснювати зміну відповідно до закономірностей живої тканини його, себто зміну, якої суспільство потребує, — та отак нав'язують залізом, огнем, кров'ю — каліцтво, від якого воно обертається у вир з найпотворнішими формами сірого існування.

Олександр швидко перейшов через відділ громадянської війни, серед якого стояла, ніби диктуючи огненний закон, «трюхдюймовка», гармата з підбитими колесами. Зрештою, став на порозі антирелігійного відділу.

Біля стіни, на розкладній драбині трудився Адам Григорович, одягнутий у незмінний сірий халат: прибивав нові плякати, на яких релігія була осмішена і «розбита» вщент. Наставивши цвяшок на квадратову згорточку паперу, прикладену до кутика плякату, він обережно стукав молотком.

Картина, що з-під рук роботящого чоловічка відкривалася на плякаті, мала такий сюжет: могутньою колоною, в тіні червоних прапорів, маршують робітники та робітничі з молотками, селяни та селянки з серпами, учені з книжками, вояки з гвинтівками. За ними біліє з одного боку село, а з другого боку фабрика димарями курить. Попереду колони стоїть драбина, обперта об хмари, і по ній збираються на небо нерозчісані комсомольці; вони хапають за бороду переляканого діда в окулярах, який опирається в хмарах босими ногами, аж великі пальці повиверталися на сторони.

Під картиною підпис: «Наука, що належить народові, викурює релігію з її останнього пристановища — неба».

Відповівши на привітання Олександра і відхилившись на бік, а руку тримаючи на другому цвяшку, також поставленому на кутик плякату, Адам Григорович поспитався:

— Рівно?..

— Праву сторону — трохи вище, ще трохи... то багато!  
Так: рівно.

Адам Григорович знову постукав молотком; скінчивши прибирання, зійшов з драбини і поклав знаряддя на щабель. Обладнання відділу і поповнення його новими матеріалами наближалось до завершення. Довго зволікав Адам Григорович неприємну для нього справу. Взявся до неї, змушений категоричним розпорядженням директора, наче згодився піти на розп'яття. І справді, в душі його немовби відкрилася невидима рана і зачервонілася кров'ю. З огидою доторкнувся він до протибожних картинок, намальованих сорокати фарбами. А що зробиш?

Антирелігійний відділ набирав упорядкованого, навіть імпазантного вигляду, якщо не зважати на одну чуденну і загадкову особливість: усі картини, порозвішувані по стінах, чомусь виявилися своїм добром найбезклепкіші з надрукованих в тому роді. Кожна людина з краплею здорового глузду могла б несамохіть засміятися від споглядання виставки.

— Я маю великий клопіт, — починає Олександр. — Чи можна взяти в музеї дві шпади на сьогоднішній вечір?

— Можна.

Адам Григорович виходить з кімнати і через п'ять хвилин вертається з двома шпадами, загорнутими в стерту тканину і акуратно перев'язаними шворкою. Мовчки подає пакунок Олександрові.

— Ах, якби ви знали, який клопіт! Відбудеться дуель, і я секундант. На жаль, я дав слово зберігати імена в таємниці.

Адам Григорович дивиться просто перед собою:

— Відмовляли?

— Відмовляв, але без успіху. Один з них настоює категорично, а другий нехотя згоджується.

— Уміють? — питає Адам Григорович, показуючи на шпади.

— Ні той, ні той.

— Треба відкласти дуель; учити їх, а за той час помирити. Я поможу.

— Уже відкласти не можна, запевняю вас. Коли почнеться дуель, я спиню — скажу, що обидва порушують правила. Тут одна біда: правил я й сам не знаю.

— Запам'ятаєте дві сторінки, які я напишу?

— Радо; вивчу, як вірші.

Адам Григорович взяв Олександра під руку і повів до своєї квартири.

— Люди, — казав він, — що б'ються на шпадах, не знаючи правил, не можуть за перші хвилини убити один одного. Ваш розрахунок цілковито вірний. Постарайтесь обох дуельянтів привести до мене в різні години, і я вчитиму їх, як фехтувати, аж поки умовлю помиритися.

Приятелі йшли через двір, що поріс шпоришем; з півночі на них дивилися камінними очима стародавні бовва-

ни: численні, вони стояли в ряд під довгим цегляним муром, прикриті вузькою дахівкою і відгороджені від двору густою дротяною сіткою, що трималася, як і дахівка, на потрісканих соснових стовпах.

Згорнувши руки на животах, боввани гордовито дивилися на світ, мовляв, багато в йому змінилося, а от ми й досі такі, як були.

## ЯСМИН КОЛО РОЗБИТОГО СОБОРУ

Лавка в скверіку, що вибрав Антон Никандрович, зеленіла недалеко від ясинового куща коло храмового фундаменту. Розпрямляв плечі старий і вбирав у груди повіви свіжості. Блаженствував, однак пекучі думи скоро затьмарили чоло. Тоді й помітив свого вчителя Астряб, коли повернувся в скверик, віднісши шпади додому.

«Навіщо заважати? Підожду», — сказав собі Астряб і віддалився в бічну каштанову алею. Походжав, вивчаючи сторінки з правилами дуелю.

А старий зосереджувався на своїх турботах; його цікавило питання: чи можна лікувати повітрям — так само, як водою? Наприклад, стишувати биття серця, що робить людину немічною руїною... Мабуть, можна; в клініках особливої побудови, з кабінетами для процедур, мов курінями, що стоять на верхогір'ї. Домівка проста: звичайний моріжок, пайка квітчастого лугу. Двері відчинені. В могутньому промені вигріваються рослини, а потік прохолодного повітря освіжує їх; ось на такому ліжку недужий приймає двогодинні ванни в ароматі резеди, в супроводі, наприклад, «Чаконни» Баха. Створюється радісний тонус, при якому пропадає страшна хвороба — розізленість. Людина позбувається вічного незадоволення і постійного бажання підкорити кожного своїй волі, дістати темну втіху від торжества своєї індивідуальності — над іншими. Зникає жадоба морального і фізичного насильства, клятий букет почувань, квіток душевного зла, що процвітає на корені модерного політичного ладу, при безсердечній та безсвятісній теорії.

Антон Никандрович перейшов думкою до свого конфлікту з бібліотекарем. Очевидно, тут прояв загального

нездужання духа. Треба лікуватись. А чи можна окремій людині впоратися з хворобою? Виздоровівши, знову поглибишся в «жактівський» побут і дрижатимеш від страху, що владичні сили помітять у твоєму думанні розходження з приписами модерного корану. Вовком почнеш дивитися на ближнього...

Поглянувши на бічну алею, Антон Никандрович просяв, бо помітив Астряба з папірцями. Хотів піти до нього, а роздумав: «Учиться; як скінчить, тоді я покличу».

І заходився оглядати фундамент від зруйнованого собору. У підземеллі, звідки викидувано саркофаги, — склад картоплі; зверху насипано землі і впоряджено простенький квітник для радості населення; кругла ділянка зелені буйно зірвалася до великого ліхтаря, підвішеного на чорних дротах. Тихенько погойдуються полум'яні канни, облиті росюю.

Але колір квіток викликав гостре почуття в старого, змореного думкою про дуель. Ніби лезо вривається в груди Серпокрилові: розтинає білу шкіру, дуже білу шкіру людини з рудим волоссям, а потім входить в глибину тіла; гаряча густа кров липким струмком обливає металічний предмет.

На одну секунду повиділося це Антонові Никандровичу, але жах, якого не можна віддати словами, входить в душу і судомить її. Цей жах з'являється, мабуть, тоді, коли людина переступає межу, навіки заборонену їй. Почуття таке хворобливе і болюче, що Антон Никандрович заплющує очі, затуляє їх долонею і в нервовій спазмі кривить рот; вискалює сціплені зуби, стягнувши бокові м'язи на шії.

Можливо, що більшість мужчин, коли бере в руки дуже гостре металічне знаряддя і проходить мимо кого-небудь, почуває в собі жорстоке, якесь первісне наведення — наміритися і зачепити; але тією мірою, якою особа віддалена від стану дикунства — вшляхетнена, — вона легше подолує в собі цей психічний атавізм. Безодня, куди манить смерть, закружуючи голову, впливає не на всіх, як і звичайна безодня в горах, коли відкривається на віддалі одного сантиметра від черевика.

В момент, коли Антон Никандрович мучився від острережливого передчуття в його зоровому виявленні, — а во-

но, мабуть, з'являється перед усіма можливими випадками в житті — тільки помимо нашої розкиданої уваги, — Астряб вивчав, походжаючи в каштановій алеї, правила двобою, написані рукою Скаржинського.

В кінці сторінки стояла нотатка: «В нас двобої завжди були надто жорстокі; в той час як в Західній Європі вони мали на меті лише потвердження чести, в нас приєднувалася до цього надмірна затятість: так, ніби двом людям, які з зброєю стояли один проти одного, не можна було вміститися в світі».

Астряб прочитав нотатку і поглянув на старого, що сидів, приклавши долоню до обличчя, мовби в нього болять очі і від сонця затулив їх.

— А, добридень, — обізвався він до Астряба, коли зачув кроки і подивився, — прошу сідати! Якби ви знали, як мені приємно бачити вас!..

Вигляд в Антона Никандровича був недужий і винуватий.

## ДІДІВСЬКА ПАНАХИДА ПО ОСОБИСТОСТІ

— Я радше в Індію поїду, ніж в будинок відпочинку, — скрикнув Антон Никандрович. — Там я хоч думати зможу, коли захочу і що захочу.

Астряб заспокоює, каже:

— Якби в мене було сто тисяч, я віддав би їх за маленький будинок для вас, — на березі моря; дві кімнати, кухня, веранда...

Схвилювався старий:

— Нічого мені не треба! Але від всього серця вдячний за турботу про мене.

Антон Никандрович ставився до своїх учнів, як старий ведмідь до ведмежат. Зробив би хто-небудь замах на їхнє життя — він став би на задні лапи і рушив назустріч напасникові, ревучи ревом лютої.

Пішли навколо надруйнованого фундаменту, над яким канни червоніли густою барвою, світлом аж пронизані. Крізь вибите віконце видно було в підземеллі купи картоплі між строго витесаними саркофагами подвижників.

Широчезний сірий плащ повисав на Антонові Никандровичу, наче в безвітряний день вітрило на щоглі.

Капелюх, обтягнений чорною стрічкою, кидав землистим обводом тінь на окулярні шкельця; а прямокутна борідка, перевита сивизною, яскравіла в ранньому освітленні.

Ласкаве почуття прийшло на душу старому:

— Скажіть, як вам живеться?

— Вічна тривога, — сказав Астряб.

— Це саме і в мене; я виробляю звичку — психічно не захищатися від кожної загрози. Як Серпокрил?

— Лається. Кожен цинік, коли його нахабство викликає протест, обурюється страшенно, при тому — широко.

— Ох, от, от! Абсолютно вірно! — потверджує Антон Никандрович. — Як він поводить з студентами?

— Цікавий бесідник: це дівчатам подобається. Від нього можна взнати нечувані речі з побуту забутих Богом і проклятих чортом кутків по всіх провінціях. Коли він оповідає, студентки слухають, як загіпнотизовані. В ньому є щось непогане; воно пробивається крізь його маніри авантюриста. Але багатьох він гірко покривдив.

«...А-а! — помислив Антон Никандрович. — Таки правда, що спокусник».

Ворушиться в грудях клубок огненних гадюк і починає гризти стінки серця, впорскувати краплі, гострі, як голки.

В ненависти короткі, але пильні очі; в одну секунду, в раптовому сполохові уяви Антон Никандрович побачив чисто всього Серпокрила. Але знав, що почуття злоби ослаблює серце — валить з ніг.

— Забудьмо про Серпокрила! — сказав Астрябові. — Я хочу щось спитати.

— Будь ласка.

— Що ви знаєте про драконів?

— Драконами називаються крилаті потвори, що дихають огнем і вимагають собі на снідання прекрасних принцес. Іноді оберігають скарбниці в печерах. Здебільшого гинуть від меча хороброго лицаря.

— Ще одно запитання; коли з світового простору прилітає дракон і нищить людство, — що треба робити?



— Об'явити загальну мобілізацію і дати людству модерну зброю.

— Добре. Але сядьмо на цій лавці.

Коли вони сіли напроти «Дискобола», оточеного огниками квіту, Антон Никандрович сказав, зітхнувши:

— Нічого не вийде, бо людство розсвариться. Населення Землі стоїть перед небезпекою — обернутися в масу істот, що крутять колесо біля машини, а після того їдять консерву. Не переживають жодної драми людського духа. Я жахаюся, передбачаючи, як вселенська жадоба вип'є з людини духовні соки й залишить оболонку, приречену на гниття. Будуть бездумні, страшенно задоволені з себе, з титулу, з заробітку, обіду, авта, краватки — раби електричного Ваала. З презирством коситимуть очі на готичні собори, схожі на кістяки від померлого полум'яного духа людського, який рвався до вітваря в просторах Божого діяння. Або... — ні собору, ні заробітку, ні краватки: все обернеться в муравейник, над яким мордатий вождь заступить сонце.

— Може, врятує новий хрестоносний рух? — спитався Астярб.

— Може! Але в нас, починаючи згори, люди зникають; з'являються члени партії, вихалаштана худоба, якій заборонено мати в собі загальнолюдське. Процес партійного оскотинення можна спинити, якщо пробудити особистість. Людська одиниця становить центр земного життя: вона — дитя Боже, для неї створено світ; і партійна програма, яка б вона не була, варта для неї не більше, ніж зернина в колоску. Подивіться на цю статую! Що в ній приваблює?

— Я думаю, гармонія душевного і тілесного.

— Вірно. Ніхто не скаже, до якої партії належав «Дискобол» Мірона. Це — людина, це душа: без пашпорта, без партквитка, без обов'язку ремігати, прочитавши парткомівську інструкцію. Це квіт героїки, гімн людській особистості, зображений в ідеальній формі, що відповідає натурі всього людства. Світ стоїть перед вибором: або «Дискобол» Мірона, або компартійний орангутанг. Коли дуель?

— Сьогодні об одинадцятій годині вечора, біля ліхтаря, що перший від пристані.

## ВСЕМОГУТНІСТЬ АРГУМЕНТУ

Антон Никандрович підійшов до папіросного кіоска, якому, для закінченості вигляду, бракувало курячої ноги — підпори на землі. З глибини кіоска дивився волохатий інтелігентний чоловік.

— Вам яких? — спитав він.

— Аероклюб, — відповів Антон Никандрович, риючись по кишнях. То була в нього давня звичка: запихати гроші — «рублі», «троячки», «п'ятірки» тощо — в першу-ліпшу кишню, а потім довго шукати їх. Придбав папіроси старий, подимів попід каштанами, — надзвичайну думку подумав:

«Можна показати з успіхом фокус — він притинить штуки східних магів і західних ілюзіоністів, будь ласка, беремо кіоск, де сидить лисуватий чоловік із довгим волоссям, а площу напроти обводимо колючим дротом і поселяємо десять тисяч громадян; ставимо навколо сторожу, озброєну рушницями з багнетами; начальник табору показує на кіоск і кричить: «Перед вами двірець академії, а людина, що там сидить, — великий поет Шекспір, який на тім світі почув про рай, де ви тепер живете, воскрес і продає папіроси, — понятно?..» В таборі мовчання. «Понятно? — я вас питаю. — Ну он ти, довгополий водолаз, понятно тобі чи ні?» Людина, що на неї показано, має сан священика; вона відповідає: «Ні», тоді начальник кричить: «Ні? Ах ти ж контра! (до сторожі) Розстрілять!» Старого розстрілюють зразу ж за табором, а начальник питає другого, третього і так далі; зрештою десятий визнає: «Так, можливо, перед нами академія, в ній Шекспір продає папіроси, а ми сидимо в раю»; а спитаний двадцятий піднесено виголошує: «Нехай живе учасник соціалістичного будівництва, дорогий товариш Шекспір!» — і навіть сам чоловік у кіоску переконується, що він — Шекспір, і звертається до блаженних: «Я, будучи Шекспіром, заявляю: спасибі нашому дорогому начальникові раю, батькові і сонцю всесвітнього пролетаріату, за щасливе життя!» — «Ура-а!» — хрипко кричить табір; експеримент продовжується тридцять років, замість постріляних і померлих прибувають нові, змінюється чоловік у кіоску; всі (навіть начальник табору) твердо пе-

реконані, що в академії Шекспір продає папіроси, а на-проти знаходиться рай, про який мріяли найсвітліші розуми протягом всієї історії, а начальник раю — це най-геніяльніший вождь всіх віків і всіх народів. — Між ін-шим, на десятому році експерименту місцевість обстав-ляють високим муром із залізною брамою, і всім, хто проходить неподалеку, говорять: «Тут земний рай, і ви можете вибирати: або ріжете в ім'я його один одного погід мурами, або заходьте в браму, але назад ви вже не ви-йдете», — і роздають газети, де про це саме написано. На диво, знаходиться десять мільйонів осіб, третина — по-рядних і наївних, як курчата, третина — хитрющих шах-раюг, третина — безнадійних для неба і землі ідіотів: вони починають кричати, що он будується рай, а хто заперечує, той реакціонер, ворог міжнародної робітничої кляси і «справжньої» демократії, підпалювач війни, причому все це вимовляється з інтонацією нецензурної московської лайки, у формах великого і малого “морського загибу”».

Зненацька Антон Никандрович сам собі перебиває мір-кування: «Стоп! Як зветься мій спосіб думання? Відомо»...

Повів старий головою на сторони, щоб пересвідчитись, чи часом не підглядає хто-небудь його думок?

Гірко всміхнувся сам до себе.

## ВОРОГИ

«Чи є у вітрині цікаві речі? — дивиться Антон Никан-дрович. — Ні, немає. Зайти і спитати Саркісяна».

— Моє шанування! — через прилавок гукнув, побачив-ши старого в дверях, Саркісян, завідувач магазину: очі, подібні до чорносливу, і спритні руки.

Крізь вузькі дверці провів старого в кімнатку, відді-лену від магазину простінком із тьмяними шибками. По-радував старого:

— Через секунду вернусь, маю для вас дещо.

Антон Никандрович присів до стола; примирився з не-обхідністю дождити — замріявся на кольористу пожежу квіток, що в вазі. І враз аж кинувся, мовби з квіток заси-чала гадюка. Ні, не гадюка!.. не засичала вона з ласкавих квіток, — Серпокрил рудіє по той бік стола, втопивши

в свого недруга пильний погляд, подібний до скісного проміння місяця, коли приходить воно з-за тополь.

Мимовільний рух Антона Никандровича був найпростіший — встати і вийти. Але Саркісян перейме, почне розпитувати, шумно умовляти, щоб зостався, щоб почекав, а старий жакливо не любив прилюдних сцен такого роду. Він відвернувся від стола — до книжок, що купами складені долі. Пальцями лівої руки витарабанював якісь зневажливі і войовничі ритми. А потім зір його впав на томик на столі, недалеко від вази; схопив його старий і з шаленою уважністю зазиркав між сторінки, а втім зміст надрукованого вперто залишався за межею свідомого сприймання.

Хоч був старий, сказати б, забронований ворожістю до Серпокрила, все ж відчував на собі погляд його: допитливий погляд, незадоволений, з відтінком досади.

— Добрий день, Антоне Никандровичу! — зазвучало з-за преппишного згромадження барв.

Спершу старий промовчав, але через хвилину, в неспокої, з болісно перемаженою досадою відповів:

— Добрий день!

Відбувши формальність, старий зосередився на сірих сторінках вельми недосконального друку; виявилось, то — грузинські казки в перекладі, який нагадував «зянне дзеркало», з такими прищами і викривленнями, що сама Венера Мілоська була б схожа на жабу. Однак суть можна схопити; навіть можна здогадатися, яка то краса в оригіналах! Старого приманює відпечаток злитих двох характерів; — східна емоційність і розкіш уяви еднаються з духом християнства. «Прийдуть часи, — гадає собі Антон Никандрович, — від узгодження східної мудрости і християнського світла залежатиме доля цивілізації».

Почав Антон Никандрович ткати свої печальні, свої відрадні думи — збайдужнів до Серпокрила, ніби втік душею від нього в минулий круг, повний патетики, бурхливости, трагізму, щоправда, напоровся дорогою також на досить «прозаїчні» рядочки в шкарубкій книжці. А Серпокрил нагадує про свою присутність:

— Скажіть, якби замісто мене тут сидів біс і на ваш оклик: «Ах, як мені потрібна ця книжка!» сказав: «Будьте ласкаві! дарую!..» — взяли б ви чи ні?

— Взяв би.

Як ви гадаєте, хто гірший: біс чи я?

— Мушу подумати, — сказав Антон Никандрович, а після короткої павзи ствердив: — здається, товариш Серпокрил трохи краший.

— І за це спасибі. Книжка моя, а не Саркіянова; прошу вас: візьміть її!

— Ви — люб'язна людина, і я починаю розуміти, чому Іван Іванович захоплений вами. Вдячний за книжку; прочитаю, — верну.

— Знаєте що? — гарячково загомонів Серпокрил і навіть грудьми наліг на стіл. — Киньмо трагікомедію!.. Кому вона потрібна?

Різким жестом рудий бібліотекар відсунув вазу під простінок, щоб дивитися без перешкоди в обличчя старому. Низько нахилені, аж до церати на столі, квітки метнулися набік, і перед очима Антона Никандровича, що повернувся до ворога, заблистіла в червонастому світлі, звільнена від кольористого прикриття, металічна розрізачка для книг, подібна до старовинного кинджальчика з костяними накладками на колодочці. Антон Никандрович швидко схопив її й підняв до очей — хотів роздивитися перед тим, як вжити, — а Серпокрил відсахнувся від стола, наставив руку, закриваючи собі обличчя перед ударом. Проте, мавши міцні нерви, в одну секунду прибрав собі ставу людини, що байдужно дивиться на тигра, випущеного з клітки. Тим часом Антон Никандрович, схилившись до книжки, водив кинджаликом поміж нерозрізаними сторінками. Він боровся з божевільною хвилею, що бунтувалася в чуттях і штовхала на злочин: шпортувати, вдарити по-звірячому он того, хто сидить недалеко від такого смертельно тонкого вістря. Отруйна каламутна хвиля, залишена, мабуть, від найпервіснішого хижацтва, проривається в свідомість і мовби магнетами посуває вістря до наміченої жертви, а очі засліплює і розумну волю, що противиться проклятій спокусі, послаблює вкрай. Антон Никандрович збирає всю добру волю своєї душі, щоб перебороти скажений намір, і боячись себе самого, ховає гострий металічний предмет за вазу, щоб його зовсім не видно було.

— Книжка мені потрібна, — напівпритомно, але з самовиправданням сказав Антон Никандрович. А зрештою

він хотів остаточно здушити в своїй психіці моторошне бажання: перебранчити його або втекти від нього в найтемніший куток і там заплющити очі. Він би радо задрімав тепер. Погасив би свою свідомість, в якій розпеченим каменем ворущаються думки: от є людина; її вбито; зникає з існування назавжди!.. в течії вічного один лиш раз появилась особа, що думає, відчуває, діє, перебуває в житті, як неповторна, навіть непомислима вдруге... і — немає її... який страшний своїм значенням на тлі безконечного існування — факт знищення людини! Немає міри для визначення несвітського непоправного зла, що в убивстві, — жахом віє від уявлення про нього і незносною безнадійністю, від якої можна збожеволіти або навіки проїнятися залізним стоїцизмом і жити смиренно до кінця днів своїх, жити в несказанній тихості серця, щоб не образити судних сил возмездя і не спричинити, крім однієї передчасної смерті, також загибелі кого-небудь з ближніх.

Можливо, на обличчі Антона Никандровича позначилося дещо з його переживань, бо Серпокрил багатозначно промовив, притишивши свій хрипкий баритон:

— Ви хворі, треба відпочити і полікуватися. Мені вас жаль.

Сердиті слова вихопилися з уст Антона Никандровича:

— Вам?! Знайшли кого жаліти...

— Ну, знайшов, — і себе жаль, і вас, бо скоро всім кришка.

Підняв брови Антон Никандрович: «Лякає рудий? Чи почув що-небудь про війну?» А рудий говорить, як прокурор:

— Вам тільки в ідеалі прогрес, особиста свобода, правда, а в житті ви здатні, скажімо, зненавидіти того, хто, як вам тільки здається, ваш смертельний ворог. Я мав необережність говорити про свої наміри. Сорок років живу на світі, а перший раз маю таку прокляту рахубу! В чім я винен? Беру тільки краплю з того егоїзму, що ним живуть партійці — від вождя до останнього Ваньки. Вони всі забезпечили собі теплий куточок. А я, — що я? «безпартошка», «ципльонк жарений»; так, «ципльонк тоже хочет жить»... От і весь секрет: я жити хочу! Досить мені ідеалів,

що дві з половиною тисячі років ходять, як туман, і засти-  
лають сонце і тішать дідів по кабінетах, досить мені крик-  
ливих лозунгів про горлорізання, за якими кримінальна  
компанія мостить собі царське гніздечко, — досить! і чорт  
з вами, з усіма крикливими втішителями і проводирями;  
я не хочу знати вас! І не тільки я — народові надоїли ви  
до смерти. Хто з вас дав йому щастя? Ніхто! Кожний ду-  
рить на свій лад, а «ципльонк жарений» вискочить на  
світ, намучиться-намучиться і складає крильця, гроб з му-  
зикою. Скажу вам точно: я найменший егоїст на світі, бо  
чесно вимагаю: бризніть мені в чарку одну тільки краплю  
життя, що належить мені від народження! Бризніть!.. ось  
сюди, — підставляю чарку... Хочу випити краплю життя,  
бо тяжко мені, душить дурна тяганина за владу, за гроші,  
за славу... будь вони прокляті! Якщо вам кого-небудь хо-  
четься вбити, будь ласка, кличте на дуель Гітлера! А то  
прив'язли до Серпокрила, «ципльонка жареного». Мені  
однаково, чи чорт червоний, чи чорний; уконтрапупить  
червоного чорний, — я й при ньому пристроюсь жити:  
шукатиму зернини під верандою. А то, дивись, які вони  
розумні! Посварились на смерть, а ти за них лоб підставляй  
під кулю... Ні, йдіть самі! Нема дурних. Живому псу ліпше,  
ніж мертвому леву, бо тепер все навпаки: пси керують  
світом і хочуть, щоб Серпокрили, як леви, воювали за них.  
Досить! Хай самі воюють. На додачу — з вами морока...  
навіщо я здався вам? Причепились до такого собі штурха-  
ного на всіх перехрестях пташка, пустіть його к чорту —  
нехай собі пручається в світовій веремії, якось та виб'ється  
до солодкого хуторця. Вип'є свою крапельку з чарки,  
а тоді, як кажуть, — мертвим хоч тин підопри.

Антон Никандрович поклав книжку на стіл. У пекучій  
тузі слухав відвертого Серпокрила, спочував йому дуже,  
але не знав, що думати: поправиться чи ні оця душа, по-  
збавлена коріння. Не страшний «фюрер», не страшний  
«вождь», — страшна духовна байдужність, яка роз'їдає на-  
родну силу, мов корозія — метал.

Метушливий завідувач магазину забіг у кімнату, запро-  
бачався, запосилався на марудні розрахунки. Вгледівши  
своїми чорними сливами книжку біля руки Антона Ни-  
кандровича, метко дзьобнув її і перепустив сторінки під  
темношкірим великим пальцем.

— Ви принесли? — заспівав до Серпокрила.

Той хитнув головою.

— Бери! Давно шукає мій знайомий.

Серпокрил розпорядився:

— Покладіть! — сказав і скерував руку на край стола.

— Ні, ні, ні! Книжка тепер моя, потрібна до зарізу, — цілий рік про неї питає мій приятель.

— Нехай питає, — книжку я віддав Антонові Никандровичу, і справа скінчена.

— Як скінчена?! Скільки книжок я добув для вас? А тут хочу взяти одну для мого друга, а ви: «справа скінчена». Ні, моя книжка, і я кладу її сюди.

Саркісян шукає в кутку місця для шкарубкої сірої книжки.

— Якщо ви знаходите книжки для кого-небудь з нас, — розважно говорить Серпокрил, — це, властиво, ваш обов'язок. Добрий був би завідувач, якби не діставав книжок для постійних покупців.

— Обов'язок? — холодним, як крига на горах Закавказ'я, голосом протягнув завідувач і пересунув вазу на середину стола: для порядку; і звів долонею пилінки з церати...

— Обов'язок? — перепитав завідувач гарячим, як серпневий камінь на Закавказ'ї, голосом. — А чи ви знаєте, що я, наприклад, маю право попросити вас обох на вулицю? Це не значить, що я вас виганяю, ні! Це значить, що я, як директор книжкового магазину, маю повне право, і ви тут — маленькі.

Антон Никандрович підвівся і, заклавши руки за спину, пильно, з живим інтересом, без зневаги і пересердя, подивився на розбурханого завідувача, темні сливи якого рухалися під бровами, як жучки в норках. Подивився і мовчки рушив з кімнати. Бувши в дверях, кинув: «До побачення!»

Серпокрил і собі встав; наблизився до Саркісяна, взяв між свої алябастрово-білі пальці, обсіпані легеньким ластовинням, гудзик сорочки в нього на грудях, спокійно мовив:

— Я мушу вас повідомити, що директор вашого магазину — кнур.

Сказав і вийшов. Саркісян задоволено посміхнувся і поклав книжку в шухляду. Він почував себе міцно в сідлі!



Найцінніші книжки, які припливали до берега його магазину, він клав за простінок і перепродував «по благу». Тільки через його необізнаність надзвичайна книжка падала на полицю — перед очі покупця. Невпинні скарги книголюбів, що визнавали про містерійні махінації Аветіса Каспаровича, не впливали аніяк, бо оскаржений відносив вечорами найкращі книжки самому першому секретареві горкому партії і перед владичними очима малював справу в такому освітленні, що, мовляв, його, безневинного, як ластовеня, Саркіяна, кривдить людська несправедливість, на доказ чого він може завтра принести страшенно цікаву книжку любовних оповідань з ілюстраціями.

## СОН

За давньою звичкою Антон Никандрович пив холодний чай — пив помалу, як джміль; солодка вода розмивала в'ялість від післяобіднього сну. В уяві відтворювалося, наче спогад із давнини, сновидіння і зразу ж розпливалося в глибині чуттєвості, щоб назавжди зникнути з пам'яті. Але старий примушував його відновлюватися. Була гориста місцевість; по праву руку височіла, аж хмари зачіпала, гора з безформною вершиною. По терасних виступах на ній вовтузилися чоловічки, а великі птиці, схожі на осінніх мух, прилітали настогидливими роями, видаючи звук: дз!-дз! — і кусали чоловічків, відривали руки, ноги, голови. Антон Никандрович бачить, що він сам, власною особою стоїть на горі, а проти нього — Серпокрил. Обидва вони повитягали металеві стрижні, взяті з огорожі, що навколо якоїсь могили на кладовищі, і намагаються їхніми гострими кінцями торкнути чоло один одному. Антон Никандрович бачить себе, як він затуляє долонею очі з лівого боку, бо летється таке світло — аж осліплює. Одночасно він простягає металічне вістря з усіх сил. Земля поколихалась, і річка з лівого боку розбила кригу; вся чорна, побігла до океану. Тільки в одному місці, саме коло гори, недалеко від пристані, де пастухи розводили вогонь, крига ще лежала непорушно, а на ній було розп'яття: білий хрест, і вінець під дощечкою з літерами. Від того, що крига біла і також

хрест білий, — дивитися в ту сторону неможливо. Проте якісь невідомі люди, зовсім нерозглядимі, обрубали біля ліхтаря кригу, і вона рушила, як пліт, по чорній схвильованій річці, несучи на собі розп'яття. Віддаляється він до океану і, замість того, щоб зменшуватися, — він виростає, аж поки весь світ стає біля нього дрібний: такий, приблизно, як личко однієї айстрової квітки, а потім — як зернина від неї; і незчислимо-багато таких самих дрібних віється у вихорі, в допливах світла.

«...Це ж і я десь на одному зернятті, — намагається встежити Антон Никандрович і не може. — Ніхто, — думає він собі, — ніколи з того зерняти не зійде, навіть думка замкнута в ньому».

Поки Антон Никандрович стежив, крижаний пліт з хрестом зник, — тільки ясність після нього зосталась, і в ній побачив старий, що стоїть на камені коло моря; бурхає море, кидається в берег, і поруч стоїть дід Полуниця в світі.

— Серпокрил розгніваний, — каже Полуниця. — І через те не треба його карати.

— Здається, я накреслив залізом йому на чолі, що він убитий, — відповідає Антон Никандрович.

— Я стер той напис, — нечутно дає зрозуміти дід Полуниця, — навіщо це?.. Серпокрил і так покараний.

— Чим покараний?

— Скажу! Хто злиться на всіх, той мучиться гірше, ніж у пеклі. Він нещасний. Прощайте, голубині серцем, і ви ввійдете в браму раю.

Після цих слів дід Полуниця відкрив білу світку на прозорих грудях і спитав:

— Що гірше, чи як ви вдарите мене ножем, чи як я позлюся на вас, скажіть мені, будь ласка!

Дід Полуниця кулаком стукає себе в прозорі груди, вкриті сивими покрученими волосинками, і питає:

— Чого ж ви мовчите?

Антон Никандрович знає, що це буде дуже погано, коли не сказати нічого, і хоче сказати щось, але не може. Силкується страшенно, бажаючи розірвати пута, що перешкоджають вимовляти... вся душа напружується в зусиллі — заговорити, видушити хоч би з свого віддиху мовний виголос, і від того Антон Никандрович прокидається.

Він хоче надовго запам'ятати сон, бо знає його вдачу — назавжди пропадати в глибині того, що оточує душу: камінці, що кидають діти, лягають на дно бурхливої річки.

## ТВІР, ЩО БЕЗСЛІДНО ПРОПАВ

До нього прийшли чотири студентки другого курсу; були в піднесеному настрої. На вікні, на столі спалахнули троянди, розкішно забілів ясин, і кімната змінила свій вигляд. Дівчата розмістилися так: висока, вбрана в темну сукню, чорнокоса і смаглява Тамара Коломанко стала посеред вікна, і обрис її голови світився від денного тла. Праворуч, у кутку, на хиткому табуреті присіла Ніна Скоровода, білява «тихоня» з чудесними зелено-голубими, якимись розгубленими очима, — вона в полотняному білому платті власноручного шиття. Дві шатенки: Валентина Брижаха, рожеволиця, з очима, що нагадують мигдалини, прибрана в білу блюзу та сіру спідничку, і Ксеня Савур, одягнена в синю сукенку, в жакетку бронзового тону, блідолиця і кароока, з гарним чолом і маленькими нерівно окресленими устами, — ці дві сіли на одному стільці, що мав високу спинку з вибитою середньою планкою.

Дівчата нащебеталися і притихли, як ластівки на піддашші.

Взагалі студенти сердечно ставилися до Антона Никандровича, знали: щирий він і справедливий. Як лектор, був позбавлений красномовства; скупими і нехапливими жестами супроводив мову — простими і звичайними жестами, ніби перед ним стояли на кафедрі купи сировини та ящики з інструментами, і він, закотивши рукава, то витягав щось і з'єднував, то розмикав і клав на різні місця. Його руки з довгими вузлуватими пальцями — в прозаїчних жестах справляли враження, що він виконує ремісничу працю: забарну, хоч і цілком опановану. В повільному темпі, навіки забувши, що перед ним аудиторія, маючи на увазі тільки процес праці, Антон Никандрович посувався з своєю машинерією вперед і вперед, а студенти намагалися занотувати кожну дрібницю, аж руки терпли.

Після лекції з Антона Никандровича раптово злітав його академічний тон і перед студентами показувався симпатичний, трохи нещасний — трохи смішний дід.

Любили його і розповідали про нього несамовито комічні історії. Тамара Коломанко з абсолютною точністю відтворювала його мову і жести, а зразу ж після жартів, зустрівшись із ним, зверталася з такою невимушеністю, ніби то був її рідний дядько.

На запитання гостей, як він почувається, Антон Никандрович сказав:

— А знаєте, краще: набагато краще. Власне, я тепер здоровий.

— Іван Іванович сьогодні казав, — повідомляє Тамара, — що він виклопотав спрямування в будинок відпочинку. Ми будемо проважати вас. Можна?

— Ні, бо не поїду.

— Чому? Антоне Никандровичу! Треба їхати, там так гарно.

Антон Никандрович відхитується головою.

— Подождіть! Хіба то відпочинок, коли вас посадять у переповнену кімнату і примусять по дзвінку вставати, по дзвінку снідати, по дзвінку йти на прогулянку, по дзвінку обідати, спати, читати, думати? Ні, я й так весь вік працюю по дзвінку.

— Так то ж лекції! — сперечається Тамара. — В нас тепер дзвінка немає: замінили гудком, реве, як пароплав на пристані. Відпочивати можна й по сигналу, — це нічого.

— Я старий чоловік. Хочу трохи віддихатися в тишині; відпочивати колгоспом я не звик.

— Краще буде в окремії кімнаті над морем, — радить Валентина. А Тамара робить практичний висновок:

— Ми попросимо Івана Івановича, нехай довідається, чи профспілка орендує окремі кімнати.

— І не думайте! — скрикнув старий. — Якщо поїду, сам собі знайду кутик. Іван Іванович по горло перевантажений.

«Тихоня» додала безневинним голосом:

— Він перевантажений по горло, коли о другій годині ночі закриваються ресторани.

— Ну, що ви, — докоряє Антон Никандрович, — як так можна?.. Він проводить у профорганізації витриману бойову лінію.

— Звичайно, бойову, ми сьогодні бачили, — погоджується Тамара, і «тихоня» скромно додає з куточка:

— Билися з Серпокрилом.

— Билися?! З-за чого?

— Вони не зовсім билися, — пояснює Тамара, — вони вправлялися ломаками, як спортсмени.

Світло на справу проливає мелянхолійна, з нахилом до сантиментальности, Валентина Брижаха:

— Вони стояли на горбі і ломаками розігрували герць...<sup>1</sup>

— Як ідіоти, — смиренно перебила «тихоня» з куточка. На душі в Антона Никандровича стало неприємно, і він поспішив з поясненням:

— Фехтування — шляхетний рід спорту; колись на двобоях розв'язували питання чести, — ви, очевидно, про це знаєте.

— А жінки билися? — спитала «тихоня».

— Ні, в їхньому імені виступали чоловіки; звичайно було так: хто претендував на руку і серце покривдженої, той бився...

— Я знаю, хто виступив би за Ніну, — захопилась Тамара.

— Мовчи, Тамаро! — остерегла Ксеня Савур. — Бо буде тобі лихо.

— Ви знаєте, Антоне Никандровичу, вона, — показує на «тихоню» Тамара, — нігтями катує мене і примовляє: «Дивись, яка ти худа, в тебе скоро сухоти будуть — пий риб'ячий жир, тобі ж приписано!» А я не можу його в рот узяти. В мене всі лікті розпухли, і я просто від страху п'ю його. Уявляєте собі, яка наша Ніна? Сховатися від неї неможливо, скрізь знайде; в одній руці годинник, а в другій ложка і пляшка з риб'ячим жиром.

Ксеня Савур нетерпеливилася щось спитати:

— Подожди, Тамаро! Антоне Никандровичу, чи тепер де-небудь бувають дуелі?

— Чому ж? В окремих і виняткових випадках, — пробурмотів старий.

— Коли двоє кохають дівчину, — розмріялась Валентина Брижаха, звузивши прозорі мигдалини очей, — оби-

---

<sup>1</sup> двобій.

два однаково гарні, і дівчина вагається, кого з них вибрати, тоді відбувається дуель. Молоді лицарі б'ються на смерть, а дівчина ридає, бо їй однаково жаль обох... чудесні дурниці робили люди колись! А тепер?.. все — смертельно розумне.

Ксеня Савур заперечила, на когось прозоро натякаючи:

— Не завжди, Валентино! Є два лицарі, що зайдуть у закуточку, вип'ють півлітра і моментально погодяться.

— Ах, моя люба, ти аж надто прозаїчно бачиш речі! — з досадою промовила Валентина.

— Не прозаїчно, а реально; а коли дивитися реально, то можна знайти поезію скрізь, де вона є.

— Не сперечайся, Ксеню, — сказала «тихоня», — бо Валентина пише вірші; вона, коли захоче, то навіть Іван Іванович і Серпокрил виступлять як лицарі, що б'ються за серце принцеси.

— Звідки ми знаємо? Може, й справді за жіноче серце, — знизала плечима Валентина.

— І ти виправдовуєш дикість!? — аж скрикнула Тамара. — В двадцятому столітті битися з-за жінки... Взагалі, дуель — це такий ідіотизм, що гіршого не може бути.

Антон Никандровича обпекло, але він змовчав. Зате Валентина не піддавалась:

— Я волю бачити дуель з його красою і шляхетністю, ніж чути непристойну лайку п'яних мужчин.

— Згодна. Але ще більше краси і шляхетности в джентльменській розмові, коли чемно полагоджують «питання чести».

Тамара сказала і щасливо всміхнулась, мовби від чудесного спомину. Після цього так дизгармонійно прозвучало признание «тихоні».

— На жаль, Тамаро, краса безнадійно затоптується в житті. Я в дитинстві читала багато гарних казок і думала собі, заплітаючи тоненькі косочки, як конопляні батіжки, що треба над усе любити красу, що добро перемагає серед людей. Але не встигла я перейти в четверту класу, як почався голод, і не знайшлось серед тих, хто носив зброю і командував військом, ні одного лицаря, який би почав битися за невинних людей. Лежали люди мертві по вулицях, і командувачі швидко пролітали в автомобілях, навіть

не дивилися на них. На цілому світі не знайшлося жодного лицаря з зброєю, заступника нещасних. Тоді я зрозуміла, що не всьому треба вірити. Насправді — все навпаки: недобре і потворне перемагає, а все, що піднімається проти нього, приречене на загибель. Можливо, в майбутньому буде інакше, — я не знаю. Коли до мене залицяються військові, мені дивитися на них не хочеться; вони гарні й розумні, а весь час у мене думка крутиться: от, наприклад, знов буде голод або якийсь подібне лихо, і вони знов байдуже минатимуть мертвих жінок, матерів і сестер, що валяються на бруку. Мені недобре жити, я все втратила, в що вірила і чого бажала; щодня чую: скрізь кленуть одні одних, дражняться між собою, і я дуже злюся, хоч мені й не хочеться цього. Я з усіма сварюся, сама стаю зла, як відьма, а думала, що буду добра, добра...

Ніна закрила обличчя долонями і залилася плачем.

Антон Никандрович зірвався з місця, безпорадно підкинув руками, а потім підійшов у куток до «тихоні» і почав гладити, голубити її голівку, як своїй дитині, і заспокоювати. І дівчата кинулися до неї — обнімають її і умовляють, кажуть, що вона даремно журить себе, кращої, ніж вона, у них немає.

— Відійдіть від мене! — з великим відчаєм сказала Ніна, опустивши безсилі руки від обличчя. — Нехай я наплачуся, щоб усе забути.

І вона ще дужче залилася гіркими, в якійсь повній безпорадності. Раптом опанувала себе — перестала плакати; витерла хусточкою обличчя і суворо заявила:

— Нічого не було, прошу вас!.. Розмовляйте про що-небудь!

Усі мовчать. Валентина вертає мову до попередньої теми:

— Поки є людське серце з кров'ю, краса не може пропасти, — збережеться при всіх обставинах.

— При всіх? Наприклад, повести пейзажиста в пекло, він малюватиме етюд біля огненної річки, в якій горять грішники; гарна картина вийде! — глузує Ксеня Савур.

— У дійсному пеклі так і буде!

— Але як можна милуватися на гарний вогонь, коли знаєш, що в ньому люди мучаться?

— Мистець намалює людські муки в гарному огні.

— Не мистець, а виродок! — з огидою скрикнула Ксеня.

— Чому? Він зображує, що бачить. Стільки разів показано в мистецтві смерть серед прекрасної природи.

— Все одно, це протиприродне: показувати смертну муку ближнього і при тому діставати естетичну насолоду. Смакувати — ах, яке гарне це, ах, яке гарне те!.. Страшно подумати.

— Ксеню, хоч люди й мучаться, але світ не стає від того потворний. Красу не можна знищити!

— Ніночко, — звертається Тамара до «тихоні», — от бачиш, рано ще журитися: Валентина доведе...

— Не жартуйте, Валентина знає, що говорить, — втрутився в розмову Антон Никандрович. А Валентина заповзялася:

— І доведу! Доки б'ється хоч одне серце, доки зеленіє хоч один листочок — не пропаде відчуття прекрасного. Я можу навести приклад: сьогодні тато розповів під час обіду...

— Твій тато дуже гарний адвокат, але він наполовину письменник, і в його оповіданнях уява переміщує факти.

— Не завжди. Здебільшого тато передає факти точно, як юрист. Коли взнає про них від іншого, тоді розповідає, що чув.

— Ксеню, не треба сперечатися! Нехай починає, — просить «тихоня» з куточка.

Зовсім несподівано Валентина признається:

— Мама, так само, як Ксеня, сказала татові: це неможливо, щоб люди доходили до такого жаху. А я вірю.

— Добре, Валентино, розповідай! — приспішує Тамара.

— Але я прошу, щоб цього нікому більше не передавали. Тато попередив: це — секретна справа; він узнав про неї від слідчого, з яким приятелює. Слідчий казав: «Мені нагорить, коли довідаються, що я вам розповів».

— Що ти, Валентино! — досадує Тамара. — Хто ж би став розносити?

Валентина взяла з гаманочки кучеряво списані аркуші і почала читати:

— «За річкою, приблизно за півкілометра від берега, хтось підпалив дрова, — там були вербові пеньки, викорчовані торік, і рівно наложений зверху хмиз. Дрова заго-



тували собі пастухи, що мали неподалеку сарай: чотири обмазані глиною стіни з солом'яним дахом. В одному кутку пастухи зробили собі житло, що освітлювалося від квадратного віконця на одну шибку. Як ішов дощ, вони заганяли скот під дах і самі ховалися в напівтемному, відгородженому комишовими кулями кутку. Дрова для земляної печі, викопаної недалеко від порога, завжди мали під рукою.

Одного дня, коли пастухи були з худобою біля берега, дрова почали горіти. Підбігши до них, пастухи побачили, що пеньки горять з одного лише боку, звідки вітер; зате сухий хмиз геть-чисто весь зайнявся. Стали розтягати купу за обрубане коріння і гасити вогонь. Що ж виявилось? — там лежав обвуглений труп. Він так обгорів, що пізнати, хто то, було неможливо. Знайшли почорнілий годинник, і коли відкрили його, то прочитали напис, вирізаний на кришечці: «Скульпторові Ф. Дзюбі — за ударну роботу. Клюб залізничників». Годинник пастухи віднесли в міліцію і розповіли про труп. Того ж дня міліціонери прибули до місця події, склали протокол; позаписували адреси пастухів, а труп забрали на підводу і поїхали. Почалося слідство, в результаті якого вияснили, що Дзюба того ж таки дня пропав з дому. По залізних пряжках, гудзиках та ключикові, знайдених у попелі, дружина Дзюби потвердила, що невідомий, який загинув під час пожежі, — це її чоловік Федір. Звістку про смерть його вона, здається, прийняла спокійно. На запитання, чи відомо їй щонебудь про обставини, якими можна було б пояснити смерть її чоловіка, вона сказала: «Я нічого не знаю». А на домагання слідчого назвала трьох знайомих покійного, причому одного з них, Зеленогородського, характеризувала, як найближчого чоловікового приятеля, і додала, що цей приятель був їй особливо несимпатичний. Зеленогородського арештували, а останніх знайомих, після короткого допиту, відпустили додому. Невідомо чому, справою зацікавилась одна установа, яка й перебрала її собі до рук. Через декілька днів дружину Дзюби також арештували, чотирирічну доньку, Світланочку, взяла одна стара родичка — вона її доглядала і раніше: приходила вранці, коли Дзюба з жінкою відправлявся на службу, і покидала дім аж пізно ввечері, як господиня верталася з ресторану,

де вона, після служби в музичній школі, працювала піаністкою при оркестрі.

Деякий час про справу Федора Дзюби ніхто не чув. Аж ось два-три дні тому, за чаркою в «Будапешті» слідчий, який розповідав історію смерті Дзюби, — дізнався від прокурора про цікаві подробиці. Прокурор мав доброго знайомого в установі, що вела справу, і тому був цілковито в її курсі.

Зеленогородського «притиснули»; він дав зізнання, з яких можна було скласти таку картину.

Скульптор Федір Дзюба був завжди мовчазною і замкнутою людиною. В товаристві він сидів безмовний, з міцно затиснутими вузькими блідими устами. Чорні очі його в глибоких западинах горіли якоюсь лихоманкою. І взагалі, цей різко виражений брюнет мав хоробливий вигляд: бліде, як крейда, обличчя, без крапельки живого кольору; худий, кісткуватий, непропорційно широкий лоб, видовжене обличчя, сухе і запале, з горбатим носом і гострим, висунутим наперед підборіддям. Дуже неправильне обличчя не здавалося, проте, некрасивим, бо на ньому відбивалося внутрішнє горіння.

Вічно возився Дзюба з мармуром, цілі дні без перерви, а часто також і ночі, він стукав молотком, але праць своїх не любив показувати. Виняток зробив лише для бюста вождя, що був виконаний, на думку Зеленогородського — викладача малювання в художньому технікумі, — бездоганно; може, краще за більшість бюстів, уже відомих в країні.

Одного вечора Дзюба прийшов до Зеленогородського, мовчки покурив з півгодини і сказав:

— Мої нерви не можуть витримати.

— Що з тобою? — стурбувався Зеленогородський. — Розкажи, в чому річ?

Тоді Дзюба розповів про незгоду в родині: «Уже втретє Антоніна (так звали його дружину) зробила мені попередження, але про нього скажу пізніше. В оркестрі, в якій вона працює, створилася так звана партійна група, і секретар, товариш Кальник, втягнув туди Антоніну, як кандидатку партії. На закритих зборах він сказав, звертаючись до новаків, що згідно з заповітом основоположника партії, кожен член партії повинен бути добрим таємним

агентом. Якщо навіть в його родині з'являться ворожі настрої, він повинен піти і заявити про них, куди слід. Спитав при тому Антоніну, чи може вона поручитися за свого чоловіка, себто — за мене. Антоніна промовчала, але секретар партгрупи з великою настирливістю повів свою лінію. Він щоразу вияснював на зборах і в особистих зустрічах, що інтереси нового суспільства стоять так високо, що ніяка жертва ради них, навіть розірвання найінтимніших зв'язків, не може бути надто великою. Більше того, він вимагав повідомлень про родину. Одного разу Кальник прямо сказав Антоніні: «Я маю відомості про ворожі думки вашого чоловіка; ви повинні дати собі звіт, яку відповідальність берете на себе, замовчуючи про них. За недонесення кримінальний кодекс передбачає в особливому параграфі — сувору кару. Ви повинні діяти, як свідомий член партії».

Прийшовши додому, Антоніна переказала мені цю розмову і сердито додала наприкінці: «Ти здогадуєшся, про що йде мова, я тебе попереджала декілька разів». А після чергової домашньої сварки вона закричала на мене: «Ти — контрреволюціонер! Я наслухалась отак (показала собі на горло) ворожих слів. І ті твої приятелі всі — приховані вороги. Знай: піду і заявлю!» Ніякими словами не можна передати почуття, яке тоді було в мене. Похололо в жилах — у самому серці; я побачив, що стою над краєм безодні. Останніми місяцями ми дуже погано жили з Антоніною. Вона відбилась від хати; приходила додому зовсім пізно ввечорі. На мої обережні зауваження відповідала в жахливо подразненому тоні. Цей тон вона твердо засвоїла в розмовах зо мною: говорила до мене, як до злочинця, хоч і знала, що я за все життя не зробив нічого поганого. Мій злочин перед нею був тільки в тім, що я не так думав про речі, як вона. «Ти сьогодні підеш на базар і купиш стакан сметани Світланці!» — люто кричить вона на мене. — «Антоніно, дуже прошу тебе, не говори до мене в такому тоні, це недобре», — просив я, але не помагало. Кожного разу вона в нечуваному пересерді зверталась до мене, і кожного разу я просив її, щоб не кричала, принаймні при дитині. Наше спільне життя обернулося в пекло, хоч раніше, до партійности Антоніни, ми дуже мирно і лагідно жили. Ніхто в світі не знає, як я мучився. Від не-

стерпного душевного болю я лягав на ліжку, і несамохить мені приходило на думку порівняння: я — наче кінь, на якого наїхав трамвайний вагон... наїхав і в кров покалічив його; кінь, зібравши останні зусилля, відліз на траву і там конає в муках. Це порівняння вкорінилося в мою свідомість і більше вже не покидало мене. Я любив Антоніну і тепер люблю; це моє почуття давало мені натхнення, і як я міг працювати, ти сам бачив. А тепер усе розбите. Все святе потоптане. Жити мені вже немає ради чого.

— Але ж Світланка!.. — нагадав я.

— Коли ми розійдемося, Антоніна її забере. Вона попередила: «Ти ніколи більше не побачиш дитини!» Я зостануся сам із своєю мукою.

Через кілька днів після цієї розмови Дзюба прибїг до Зеленогородського; був блідий, як смерть, і страшенно задиханий.

— Завтра Антоніна йде заявляти. Я згину; жах у тім, що й інші постраждають.

Зеленогородський побачив, у якій небезпеці він сам:

— Треба тікати! А може, щось придумаєм.

— Я маю ідею, — сказав Дзюба з сміхом, — це буде зміїна хитрість, щоб виграти півроку: мені півроку досить. До побачення!

Схопив капелюх і швидко пішов. Він цілий тиждень очей не показував. Я сам відвідав його; зайшов ранком, якраз тоді, коли родина снідала. Дзюба мав вигляд людини, думка якої одночасно працювала над двома речами: він автоматично брав чай, швидко пив, а дививсь кудись на середину стіни, і очі хворобливо поблискували з-під широкого нерівного лоба.

Жінка поглядала то на нього, то на мене, аж поки допила свій чай і, взявши течку, поспішила на службу. Зразу ж після цього стара родичка повела Світланку в дитячий садок. Я спитав Дзюбу, що сталося і як тепер з його дружиною.

— Май терпіння! — сказав Дзюба.

Так я нічого й не довідався.

В майстерню, що була в міському парку, недалеко від річки, в невеликому цегляному будиночку колишньої оранжереї, Дзюба перестав ходити. А колись він просиджував там ночами коло мармурових брил. Певно, за-

мкнувся тепер у своїй домашній робітні, яку спорядив на веранді, відгородивши дві третини її. То був його заповідний куток, закритий дощаною стінкою з вузькими дверцятами. Ключ від робітні незмінно зберігався в кишені камізельки. Протягом півроку ми рідко бачились, бо Дзюба був зайнятий, а я не хотів йому перешкоджати.

Несподівано він зайшов до мене і наказав:

— Ходім!

У веранді-робітні, коли Дзюба відгорнув полотняну завісу, перед моїми очима станула біла, як лелія, мармурова постать. Вона станула на камені, що на березі моря: знизу хвилі, тонко і прегарно вирізьблені, розбиваються об нього. Здається, в самій постаті не було нічого особливого: дівчина, саме в той час, коли перестала бути підлітком. Скільки в ній сором'язливої грації, сполученої з рішучістю в порухах. Вона одягнена в плаття, — якщо дивитися на згорточки, то воно з найтоншого льону і воно численними ритмічними лініями відвівається під поривами вітру з моря. Ті ритмічні лінії-згорточки неможливо встежити, і немає бажання це робити, бо вони сприймаються, одна група по одній, так, наче вони злагоджені згідно з музичним принципом. І що особливо полонить уяву — це обриси фігури, облітої вітром з моря: обриси сміливі, пружні, як струна на лукові, і такого досконального проведено та краси, що саме зореве приймання їх пробуджує радість.

Голова дівчини, так закосичена, як на Полтавщині в старовину, справляє враження, що з'явилась сама душа нашого милого села: чеснотливого і привітного, тисячолітнього села; вийшла до моря стрічати когось довгожданого, хто порятує, вийшла і, побачивши його, простягає вінок. Вся тема розрішена в одній постаті: звідти, де сталося лихо, прибігла безневинна до морського берега, стала на камені в час, коли сходить сонце, — а що сходить воно, видно з того, як дивляться очі, легесенько примружені. В цей час наближається до берега корабель переможця над фльою зла: переможця напевно, бо досить поглянути, як розбиваються хвилі об камінь, щоб переконатися, який той корабель і що він близько. Вітер віє: такий вітер, який напинає вітрила тільки на кораблі переможця. Вінок, що простягає дівчина, сплетено

з узорного дубового листа. У всьому міра і гармонія; у всьому краса і ясність; від першого ж враження виникає думка: ось довгожданий взірєць досконалости, прагнення до якого і жадоба — хоч раз за життя на нього глянути, завжди криються в серці і, задоволені хоч раз за життя, перетворюються в радість, що її не можна висловити. Я скрикнув, як одержимий:

— Це — прекрасно! Чи знаєш ти, що це взірєць, — знаєш чи ні?

Я вигукнув останні слова так, ніби він стояв винний в чомусь передо мною. А він тільки неухважно поглянув мені в очі.

— Я не зовсім так думаю, — сказав він тихо. Раптом трохи підвищив голос. — Мені здавалося, що я маю і здійснюю право: ствердити свій образ світу, всупереч силі, що протиставляється; і здавалося, що я працюю під охороною сил, а яких — не знаю.

Дзюба говорив спокійно, мовби він зовсім байдужий до свого твору. Коли ми вийшли на вулицю, я спитався:

— Як тепер з Антоніною?

— Переконав її, що моя майстерня в парку — це один з дозірних пунктів для військ, які охоронюють побережжя від диверсантів, що я не контрреволюціонер, а навпаки — службу при погранотряді, як вартовий пункту.

— Хоч би порадився зо мною — перше ніж говорити їй нісенітницю. Як виявиться...

— Не думаю; якщо й виявиться, буде пізно, себто, я хочу сказати: мій твір виконає своє призначення. Мені снилося, ніби я п'ю чай; насипаю цукор у склянку, хоч і знаю, що він — нечистий. Прокинувшись, я згадав, як недавно розсипав цукор у робітні і збирав його разом з порошинками; думав, чи висипати геть?.. Ат! скільки того пороху, — перетравиться. Отже: сиджу і п'ю чай, і знаю, що цукор у склянці з домішкою, але не турбуюся про це, і настрій у мене веселий. Раптом відчуваю в'язкість у роті; беру щось на пальці від губ і бачу — згустіла рідина сіруватого кольору тягнеться тоненькою смужкою. Вдарила, як блискавиця, думка: це ж гіпс! Насипав гіпсового порошку в чай і п'ю, і тому повинен зараз померти в муках. Подібний випадок в дійсності був; я знаю з газети: десь одна бабуся пішла з рецептом в аптеку, а фармацевт дав

їй замість ліку — гіпс. Бабуся випила, і в шлунку створився камінь. Вона сконала в страшенній муці. Коли фармацевт узнав, що з його вини трапилося нещастя, — він застрелився. Дивлюсь я на сіру смужку, а тривога проймає всю мою істоту. Встаю і йду, а темний та меткий дух з невиразною зовнішністю, так само, як собака, біжить поруч, підскакує, кусає мене за вказівний палець на правій руці, але болю не чути, — тільки в свідомості відзначилося, що дух кусає. Я спішу, бо треба негайно зробити операцію: хай хірург розрізує шлунок і виймає камінь. Стурбованість моя така велика, що я прокидаюся.

— Федоре, негайно — в гори! Ходитимем на етюди, відпочинем...

Він заперечливо похитав головою. Помовчав і попрощався. Про його смерть я довідався під час допиту.

На допиті Антоніна трималася дивно. Відривчасто говорила окремі слова. Очевидячки, розв'язка всієї історії з її партійністю і погрозами чоловікові була для неї страшенно несподівана. Розбиття родини, смерть чоловіка, арешт — усіх цих подій вона, здається, ніяк не могла усвідомити. Одного разу на допиті вона закричала, що Кальник жадливо обдурив її і занастив її сім'ю. Невідомо, куди потім Антоніну спровадили. Підвівши під якийсь параграф, Зеленогородського засудили на шість років.

Робітня Дзюби довгий час стояла, як казали, «опечатаною», аж поки одного дня підлетіло авто і важний начальник з установи зламав печатку, відімкнув замок і всунувся набряклою червоною фізіономією в мармур. Довго стояв перед постаттю з вінком; тільки після запитання шофера: «Може, поїдемо?» — відірвав очі від неї і тяжко погупав геть. В скорому часі ціла бригада з надзвичайною обережністю перенесла статую на вантажну автомашину.

Опинилась постать в коридорі установи. А звідти її перетранспортовано в крайком партії, і ось при яких обставинах. Начальник установи подзвонив першому секретареві, щоб приїхав і глянув на цікаву річ. Обидва вельможі, виконуючи «височайший» наказ, намагалися жити мирно після того, як два їхні попередники на смерть погризлися. Начальник установи Кашкін і секретар крайко-

му Куцурубів при кожній нагоді один одному робили приємність, хоч з найбільшою радістю штовхнули б один одного в прірву.

Блиснувши поглядом на мармур, біляво-сивастий, з темними очима в широчезних райдужних кругах, Куцурубів ревнув:

— Смотри! Відпаяв чортів син на великий палець з присипкою! Будь другом, дай мені цю штуковину!

— А хіба думаєш, я скупий і пожалію хорошої речі для друга? Глянь — цимес...

Кашкін собі пучку цмокнув.

На його всевладний жест підскочили заременовані слугаки, витяглися в струнку, і через секунду почалась бігана, а в дворі загуркотів мотор.

Перевезена в крайком, мармурова фігура стала в напівтемній кімнаті, недалеко від кабінету секретаря, між горами пропагандивної літератури. Ключ від дверей завжди мав при собі сам товариш Куцурубів. Пізно вночі, натомлений засіданнями і тисячами інших справ, Куцурубів увіходив у кімнату і замикав за собою двері. Сідав на табуреті і довго-довго дивився на статую.

Вона пробуджувала в його душі дитячі спогади. Йому здавалося, що статуя навдивовижу схожа на його двоюрідну сестру Олену, чарівної вроди дівчину. Він пам'ятає її, хоч був ще малим, коли вона померла. Була вона тиха, лагідна, сором'язлива і надзвичайно гарна. Куцурубів пригадує, як він, в той час ще без додатку «ов» до прізвища, приходив у гості до дядька, матиного рідного брата. Родичі раділи йому, давали теплого свіжого молока і чорного хліба. Клали ввечорі спати — з тихими добрими словами. За весь день він не чув жодного слова, сказаного спересердя. Лежачи на ослоні на кожушку, він довго не міг заплющити очі: все дивився на старовинний сволок, прикрашений різьбою і хрестами, наведеними від свічок. У хаті розливалось м'ягке світло від лампадки, що висіла перед іконами. А в сінях ритмічно обзивалися цвіркуни. І пахло сухим сіном. І видно було, як мерехтять жовто-золоті та ясно-голубі зірки. Непомітно він засипав. Цілий світ, неповоротно втрачений, нагадувала Куцурубіву мармурова постать. Здавалося: вертається добрий, милий світ, який він сам, проти своєї волі, проти свого бажання, руй-



нує власними руками. Йому ставало смертельно сумно. Він ішов у свій кабінет і добував з шафи пляшку вина, відразу випивав її всю і схилявся на стіл, закривши голову руками свого жовто-зеленого френча.

Через декілька днів він дивився на статую разом з двома своїми співробітниками. Товстий зеленопикий Сопов, прославлений за вміння випити дві сулії пива за вечір, держачи їх за шийки, сказав з неприхованою люттю:

— Пахне жовто-блакитною контрреволюцією.

Сухорлявий Чорноватлов, тонконогий з капшукуватим животом, витяг револьвер і вистрелив у вінок — бризки мармуру розлетілись по купах пропаганди.

— Брось, — заскреготів зубами Куцурубов. — Це моя річ, навіщо нівечиш?

— Хай буде твоя, — відказав Чорноватлов, — тепер вона пристойно виглядає, можна женитися.

— Да, без підозрілого віночка, з якого виглядав петлюрівський тризубець... тепер — своя в доску, — потвердив Сопов.

— Ух, які ви непохитні: боїтесь каміння!

Куцурубов супроводив свої слова презирливим сміхом. Чорноватлов вирішив, що треба образитися:

— А хіба то добре: в крайкомі — фігура з якимсь ворожим знаком... ти скажи, що можуть подумати?

— Ворона лякана! Скоро стрілятимеш у свою тінь. Поняття не маєш, яке мистецтво перед твоїм носом. Тобі тільки чотирикутні опудала давай — аби ідеологія. А я вимагаю від кожного мистця в краю, щоб творив високоякісні речі. Чому Дзюба міг стругати натхненну штуку, а наша пропагандивна челядь сокирами витесує чортзнащо?! Розумієш, в чому суть, голова твоя садова?

— Розумію, — понуро промурмотів Чорноватлов.

— Ех, ти, пропаганда! — безнадійно махнув на нього рукою Куцурубов.

— Але ж цей натяк, якийсь тризубець, робив твір ворожим, — задискутував Сопов. — Ось у чім суть.

— Не в тім справа, я тобі кажу. А в тім, що треба нашу ідею реалізувати в картині, щоб серце струснула. Щоб краса була, досконалість, «цимес», як сказав мені товариш Кашкін. Коли б з наших скульпторів хто-небудь шарахнув таку розкіш, я б поставив питання про нагороду в сумі —

чорт його бери, — в сумі ста тисяч! Треба розуміти, а ви — за револьвер: бах-бах! Крокодили... Стрілять і я вмю. Всю громадянську війну тільки те й робив — ще тоді, як ви за мамину спідницю держались. Мене за нутро хапає ця фігура. Гармонія! Всю свою душу, бісів син, вложив у камінь, — як пісню проспівав. Ех, якби наші так уміли. Ти! — ткнув пальцем Чорноватлову в живіт. — Думаєш, мені приємніше на чийсь голомозий набалдашник дивитися, ніж на чудо з мармуру? Помиляєшся!

Чорноватлов мовчить, а секретар тяжко зітхає.

— На пленумі ставлю питання про піднесення якості мистецької продукції в краю.

— А я хіба проти? — знизав плечима Чорноватлов. — Я буду підтримувати.

— Говориш одне, а робиш друге; ти — варвар, — відрізав йому Куцурубів.

І Сопов радо приєднується до оцінки:

— Абсолютний варвар, він спить на симфонічному концерті.

— Я?! То коли я стомлений, а взагалі люблю музику. Мій батько був музикант, і я сам цілий рік учився на скрипці.

— Чого ж кочевряжишся, — докоряє секретар, — от ми тобі й доручимо загвинчувати катеринку: будеш керувати справами мистецтва. Тільки — дивись!

— Я знаю, що робити, будь певен!

Нарада біля статуї закінчилась, і в скорому часі Чорноватлов справді «загвинчував» мистецтвами, а Куцурубова, такого чутливого на шедеври, чомусь «зняли» і перевели в інший, неукраїнський край. Статуя безслідно зникла».

Валентина скінчила читати; перегортала папірці, ждучи, що скажуть присутні.

— Кошмар... — прошепотіла «тихоня», і це слово справило нежданий ефект: Валентина схопила з стола сірники і, раніше, ніж присутні встигли відмовити їй хоч би одним словом, запалила свій рукопис і вкинула в чавунну буржуйку. Заговорила після цього, мов непритомна:

— Так краще, не повинно бути жакливого, бо соціалізм приводить до перемоги світлого початку в житті, тому я напишу про радість...

В коридорі зненацька розлігся викрик.

— Сам винен! — дзвеніло голосом Якилини Молоточкіної.

Відчинились двері, і Якилина стала перед публікою в повному озброєнні: з відром, шваброю, ганчіркою, віником; стала, з кишеньки сірого халата свого здобула оповіщення та й поклала його перед очі Антона Никандровича. Дзвеніла далі:

— Стоїть нечиста сила під самісінькими дверима, а вухо, як халява, до дверей приросло. В коридорі темно, ну, я й наштовхнулась відром. Хіба ж я хотіла облисти його вонючу голову? А тепер верещить, як кабан перед Різдом.

— Що ти брешеш? — вскочив слідом за Якилиною і визвірився на неї Тонкоструненко. — Я підслухував?! Га? Я тільки спинився зав'язати шнурки на черевиках, бо чую, що тягнуться. А ти з відром, щоб тебе чорти втопили, облила мені голову і залізом стукнула.

Тонкоструненко не то що говорив, а скоріше на саксофоні свистів і при тому махав руками, наче дерево під час бурі — гілками.

— А хоч би й облила, — задеркуватو говорить Якилина, — то й що? Та тебе треба кип'ячим сто разів на день обливати, он бач, скільки лепу на морді. Можна гречку сіяти.

— Як ти смієш так казати?! — Я щодня вмиваюсь гліцериновим милом. У мене черевики чистіші, ніж твоя пика.

— Ах ти ж послід!.. Я тобі покажу, — зайнялася Якилина гнівом і відбула недвозначну «еволюцію» шваброю. Очі її кидали зелену блискавку з побілілого обличчя.

— Дивись мені, дивись! — свистом попередив Тонкоструненко. — Я в місткомі поставлю питання...

— Я тобі зараз таке питання поставлю на тім'ї, що цілу п'ятирічку ходитимеш обв'язаний. Геть звідсіля!

Тонкоструненко задкома відступає на задалегідь приготовані позиції, виставляючи про непевний випадок одну руку наперед, а другою прочиняючи двері за спиною. В момент, коли караюча швабра підноситься в повітрі, він вискакує в коридор.

Антон Никандрович і його гості безмовно сприймали бурхливий діалог між войовничістю Молоточкиної і ображеною невинністю Тонкоструненка, яка мала шнурки на черевиках, міцно і непорушно зав'язані з самого ранку. Піднісши оповіщення під окуляри, Антон Никандрович стривожився: було від чого...

«Сьогодні, 20-го червня 1941 року, о 7-й годині вечора, в приміщенні бібліотеки-читальні факультету мови і літератури відбудуться загальнофакультетні відкриті комсомольські збори сумісно з профактивом і науковими робітниками. Порядок денний:

1. Підсумки навчального 1940—1941 року. Доповідь декана факультету, проф. Ф. П. Кордуб'яжного.

2. Проблема більшовицького виховання педагогічних кадрів і боротьба з наявними на факультеті рецидивами буржуазних теорій у викладанні гуманітарних дисциплін. Доповідь секретаря парторганізації товариша К. Тимурленкова.

3. Поточні справи».

Від оповіщення в Антона Никандровича похолонуло в грудях. Навіть людина, що вирішила йти на двобій, нехай «ідіотичний», як називає Тамара Коломанко, — відчуває тривогу, викликану виразом: «наявними на факультеті рецидивами буржуазних теорій у викладанні гуманітарних дисциплін». «Так ось де Іван Іванович і Тимурленков підклали під мене міну! — з гіркотою на серці констатує Антон Никандрович... — Ось де таїлась погибель моя!» Від думки про свою безборонність і злісну причіпливість і нападки Тимурленкова в присутності студентів, від думки про «викриття», себто безжалісно інсценізовану комедію прилюдного політичного суду, після якої діє «чорний ворон», старому зробилося негаразд, ніби і він слідом за Дзюбою переживає нестерпну муку від того, що чує під грудьми каміння. Слова оповіщення, мовби розбовтаний гіпс, влилися всередину душі і перетворюються в червоний біль. Згадав Антон Никандрович і про сон: темні птиці віщували нещастя. Скорбота, як похоронний крєп, огортає душу старого і ячить різкіше, ніж мідні голоси, що супроводжують катафальк по дощовій вулиці.

## ДО СОНЦЯ — В ГОСТІ

Навколо, в чистому полі, соняшно, і зелень тихо схиляється з пагорбка, погойдує коронки.

— Будь ласка, — шукає Ольга пальцем на сторінці, — прочитай ще раз від цього місця: «А відпустивши...»

І Олександр читає зовсім помалу:

«А відпустивши народ, зійшов на гору самотою молитись; і як настав вечір, був там один. Човен був уже серед моря, і било його хвилями, бо вітер був противний. У четверту ж сторожу ночі прийшов до них Ісус, ідучи по морю».

Ольга знову:

— Секундочку! Хочу спитати: Ісус — Бог; до кого ж Він міг молитися?

— Він молився до Отця, — сказав Олександр.

— Отже, перед Отцем Він був людиною; чому ж люди молились тоді до Нього?

— Він був Богочоловіком! — сказав Олександр, радіючи, що згадав слово, яким міг визначити своє уявлення.

— Добре; але Маркс казав: релігія — це зітхнення придушеного раба. Чому ж вільні люди вірили? Хіба Рафаель був рабом?

— Ні.

— Річард — Лев'яче Серце?

— Ні! Здається, Маркс мав на увазі суспільно-історичну формацію, при якій релігія виникала.

— Хіба релігія виникала серед рабів?

— Ні, не завжди.

— Академік Павлов був рабом?

Олександр сміється.

— Я ж серйозно спитала.

— Смішне, Ольго, те, що все стало шкереберть: раби не вірять, вільні вірять. Сама діалектика все поставила всупереч своєму злому пророцтву.

— Олександр, чи немає тут Божої кари за великий духовний злочин, як ти думаєш?

— Можливо. А взагалі, події йдуть не так, як хочуть люди, об'єднані в наймогутніші організації. Хтось керує по-своєму.

— Той, хто керує, має іншу логіку, ніж у людських книжках.

— Я зауважив, — говорить Олександр, — що в тій логіці є розмах, більший, ніж може вмістити наша свідомість. Хтось думає подіями, як ми думками, думає повільніше, ніж хочемо, а часом — швидше, ніж можемо встежити.

— А тепер ще — про весілля і вино з води в Кані Галілейській! — попросила Ольга і перегорнула сторінки.

Він читає:

«Рече їм Ісус: поналивайте водники водою. І поналивали їх аж по верх.

І рече їм: Черпайте тепер, та й несіть до старости. І понесли.

Як же покоштував староста води, що сталась вином, — а не знав, звідкіля, слуги ж знали, що черпали воду, — кличе жениха староста.

І каже йому: Кожен чоловік перш добре вино ставить, а як підоп'ють, тоді гірше; ти ж додержав добре вино аж досі».

— Олександр! Мені безмежне почуття входить у серце... Ось цей світ — він любий та гарний; такий, що заспівати або заплакати хочеться, як дивлюсь на нього. Хто ці квіти, білі й жовті, зелену траву — хто вигадав? Хто дозволив нам бути?.. Тут бути, біля них, і радіти на них? Дав можливість розуміти, що ось ми з тобою люди, а то он — квіти?.. Олександр, от, скажімо, родина: чи є вічний закон, як вона складається, — не канцелярський, не той, що в ЗАГСі, а небесний, вищий за все людське, і не можна його порушувати, скажи мені!

— Напевне є! Про це говорили поети і пророки.

— Пророків ніхто ніколи не слухав, — сказала Ольга. — З хрестоматій відомо, що їх побивали камінням або виганяли в пустиню.

— Ольго, я думаю, колись буде вислів: голос вопіючого в концтаборі. Пустиня вже не пустиня, і посади пророків зайняті.

— Не знаю, не чула.

— Чула і знаєш!

— Профуповноважений Сороконожков?

— Глузуєш з мене, Ольго, але ти на вірній дорозі до правди. Сорок Сороконожкових, взятих сорок разів і помножених на сорок, замінюють сорок сороков церков

у «кондовій» столиці-матушці. Партактивіст одягнувся в мантію пророка і віщує про шлях для всього людства.

— Сьогодні збори, Олександрє. Не підемо?

— Підемо неодмінно. Чорні хмари над головою в Антона Никандровича.

— Що, пророблятимуть?!

— Так.

— Це жах! Олександрє, його виклинатимуть партійно-комсомольські ентузіясти, це — чума...

— Забудьмо про них! Я хотів тобі сказати. Я мусів сказати, здається, про родину...

— І що ти хотів сказати? — спитала Ольга, дивлячись йому в очі і легенько червоніючи. Він теж дивився в очі їй, відчував, що кров, як вино, приливає до грудей, взяв її за плечі і сильно пригорнув собі до серця — її голова відкинулась назад. Тоді він притулив її обличчя до свого обличчя, руки поклав їй на стан; а вона переплела свої руки на шії в нього. Обнявшись, вони довго сиділи і мовчали. Він своїми устами торкався до її уст і відчував глибину їхньої дівочости... поклик до радості приходив, викликаний теплом від вогких уст — таких, як таємна пелюстка в троянди, до якої ще не торкалася жодна порошинка, що є в земній чорноті. Олександр відчував, як Ольга припадала вся — гілка в цвіту. Вони сиділи, були безкінечно заласкавлені в своїй близькості. Так, ніби знайшли скарб, якому немає міри, — належить скарб обом, і вони його від початку життя беруть порівну.

Тепло, насичене пахощами від зілля, обвівало їх, і їхня кров горіла чисто і ясно. Їхня ніжність була сильна, як мед, що бджоли беруть на соняшних травинках.

Ольга відвела Олександрові руки і сказала:

— Я часом боюся бути щасливою.

— Пообіцяй, що позбудешся страху сьогодні, як я скажу.

— Обіцяю і ручуся.

— А тепер скажу: ти повинна стати безумною і сповіритись тільки на почуття...

— О! Що буде, — прошепотіла Ольга.

— Ти обіцяла!

— І буду вірна слову. Тільки дай сказати... до нашого сонечка.

— ...Коли воно відбіжить за тополі, — зашепотіла Ольга з тихою поважністю, — за тополі відбіжить біля твого вікна, тоді я звернуся так: «Прощай, сонечко, сонечко, що вірно світило моєму дівуванню, — зійди, зійди, сонечко, завтра, так само вірно світи мені, як я стану дружиною моєму коханому».

Олександр брав і цілував білі руки дівочі.

Вона провела долонями йому по чолу, по скронях. Потім, перевівши погляд на далекі гори, що світилися, як сині покрівлі, і на небо над ними, — перевівши погляд туди, звідки до нас приходять світло, — Ольга в думці, без слів, проказала, що було на душі:

— Де лежить дорога до Тебе, Великий Отче, я не знаю, бо мене не вчили, але відчуваю святість Твого обличчя. Присягаюся бути доброю дружиною моєму Олександрові. Я сирота, одинока і грішна. Захисти мене від недолі.

Олександр і Ольга сиділи на зеленому згір'ї, забувши про книжку з обгорілими палітурками, що лежала в стороні. Книжка, кілька рядків з якої освітили душу їх обом, — лежала розкрита, і тоненька тінь від степової травини падала на друк. Здається, та травина, прихилившись до однієї літери, хотіла пересвідчитися: «Яка ти, літеро, чи ти мертва, чи ти жива, наче ось моя біла квітка?» — спитала і почула таку благословенну відповідь, що аж заполоменіла білою радістю в дрібних очах своїх і випросталася під вітром, розкішна і прекрасна, — ніби з казкового світу. І вітер — легкий, теплий, прийшовши з-над обр'ю, поторкав, порушував сторінку і сумирний присів біля пагірка. Сонце водило золотим пальцем, читаючи рядки; і після того бджола, чи трішки недужа, чи стомлена працею, що почалася від рання, — присіла біля того пальця, посиділа, струсила також золоті порошинки біля однієї красної літери, підняла крильця і подзвеніла додому. Метелик, тріпочучи крильцями на своїй нерівній і нешвидкій дорозі, стишив літ над білими сторінками, прочитав літеру і подаленів над квітками степовими, схожими на мініатюрні плянети. А червоненька комашка з крапочками, округла і тиха, зовсім мирна, прибула до літери і там зосталася: грілася на яскраво-білому полі, біля соняшного пальця і теплої літери — біля ароматного обличчя степової травинки, що в зеленотканій ризи пишалася серед моря спокою.



## БІЛЯ «ДИСКОБОЛА»

Частина квітника з каннами, що оточують «Дискобола», запала в землю. Антон Никандрович пригадав історію з могилою найвидатнішого адигейського діяча. Оплакали шляхетні земляки свого героя, поховали на площі міста, що було одночасно козацьким і їхнім адміністративним центром. Хотіли збудувати великий і гарний пам'ятник. Та помилилися чесні адигейці: тільки одному «сонцю», що сяє між «цар-пушкою» і «цар-колоколом», належить ім'я батька, любленого народами так, що вже далі нікуди.

Почались арешти; проповзла по місту чутка про контрреволюційний націоналізм між адигейцями, про службу покійного турецькому султанові в старі часи.

Серед темної ночі, як злодії, підкралися слуги «сонця» і вирили з землі, осквернили тлінні останки героя, проміневі слави якого позаздрило пресвітле в царській «грановитій» палаті.

На місті сплюндрованої могили поставили «Дискобола» — дивіться, які ми!.. в еллінське закохані. І квітничок хай буде, щоб естетика очі брала.

— Привітання! Я вас жду.

Антон Никандрович зауважує русявобороду персону і дивується:

— Звідки ви знали і... Подождіть, я пригадую: ми з вами говорили після доповіді в театрі. Товариш Лотосов?

— Він.

— А чому ви сказали: «Я вас жду?»

— Знав.

— Звідки ж ви знали?

— Треба цілий том писати... я — містик.

— О-о-он що-о-о! — підняв голову Антон Никандрович, наче хотів через голову містика роздивитися, що це таке.

— Ви надзвичайно цікава людина, — додав від щирого серця.

— Підозріваю...

— Що?!

— Я — надзвичайно цікава людина.

Старий засміявся і разом з тим затривожився:

— Скажіть прямо: ви не стежите за мною по політичній лінії?

— Свята наївність... Якби стежив, — хіба б сказав? Розумію ваше почування. Щоб знали: шість років відбув і втік, себто вкоротив термін на дві п'ятих. Можна гукнути міліціонера, — он стовбичить, — і вказати на мою особу: вертаюсь негайно в концтабір.

— Прощу пробачити, — забурмотів Антон Никандрович.

Містик веселий; сміх аж бризкає з очей, аж сіяє, стікає по бороді, і вона світиться, русява, розкішна, шовковою хусточкою розгладжена.

— Як можна відкривати це людині, що лише вдруге зустріли?

— По очах бачу: якщо в глибині погляду каламутить, — бережись, Іоно! Я боюся очей, схожих на видуті гудзики, непорушних і закам'янілих; крім них, боюся неспокійних, як вуж на битій дорозі, досить прозорих, карих переважно, спарованих з блудливою усмішкою на скривлених губах, а сміх при тому нещирий, черевний, ядучий, як зараза! — ось чого боюся. Майбутнє бачу.

Антон Никандрович делікатно повідомляє:

— Я хотів би повірити в це.

— А ви знаєте, хто я? — перехопив мову бородань. — Не знаєте. Я — сич. І вам скажу, а ви не забудьте... збитими ногами підете вколо світу, мовби вколо дуба дитина ходить... але чому ж це сьогодні — смерть? Не знаю, ай, не знаю! Не питайте Іону!

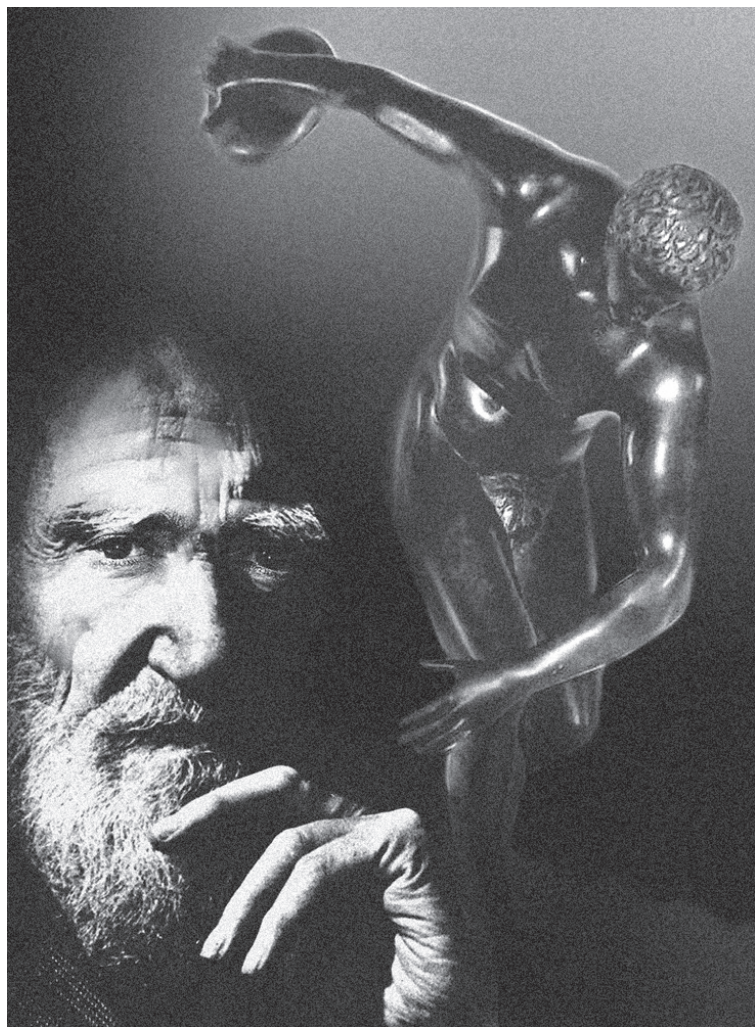
— Байдуже, хоч і смерть, — скорбно, з відтінком гніву сказав Антон Никандрович. — Мені нудно в касарні, втекти не можна, бо на дверях ідол сопе, біля вікна Іван Іванович щелепами клацає. Яка нудьга! Тут, звичайно, в магіку вдаришся, аби не збожеволіти. В зороастризм перейдеш. Стануть перед людиною з револьвером: «Думай... твою так, — пробачте за цитату з оригіналу, — думай, що буття визначає свідомість! Думаєш, чи ні? Відхиляєшся від істини?! Так ось тобі!» Стріляють і кричать: «Ми — найдемократичніші!»

Лотосов серйозний; навіть сумний. Лаконічно підсумовує:

— Тікати в Ієрусалим! Я пробував. Піймали.

— І що? Рубали ліс?..

— Скільки хотів.



*На місті сплюндрованої могили поставили «Дискобола» — дивіться, які ми!.. в еллінське закохані.*

Несамохіть Антон Никандрович посміхнувся: він чудний, цей містик.

— Вам смішно, і мені смішно, — сказав Лотосов. Антон Никандрович повернувся до нього з докором:

— Невже ви образилися?

— Ні; згадав смішні сцени. Перед світанням мороз; по снігу, в темноті поспішають ув'язнені до вбиральні, — вона за кілометр від бараків. Мусять встигнути туди й назад до початку праці. Першими вилазять безногі, якщо падають в ями, там і замерзають. За ними йдуть невидючі; переціпляються через безногих, вилазять нагору. За невидючими йдуть сухорукі й однорукі, а далі простужені, всякі недужі, всі в шматтях, сірі, як глина. А здорові переплигують через тих, що впали, бо мусять поспішати. Зразу ж відбувається похід від убиральні до бараків. Потім праця. А за всім смерть. Я так засміюся, що зариду. Ану, будь ласка, огляньтеся!

Старий здивовано напружив брови, повернувся до фундаменту, що лишився від храму.

— Там, — простягнув Лотосов правицю, — сиділи старці, лірники, цимбалісти, скрипалі, співці, просто жебруща каліч, — де вони тепер... не знаєте? Я бачив де: повезли їх і — в морозну річку під кригу. Понесла вода в океан; там недалеко. Риба сита стала; багато ловили її — на консерви для соціалізму.

— А я думав, де вони ділись? Так раптово зникли. Це ж несвітський жах.

— За кордон, за кордон, — зашепотів Лотосов, — як прийдуть німці, зразу ж за кордон! На жаль, я тільки й знаю: гутен таг та мерсі.

— Я повинен тут зостатися. Вітчизна — от що!

— О, дивезний старий! — підняв долоні Іона Іванович. — Йому на печі сидіти.

Вони знов повернулися до «Дискобола»; можна було подумати, глянувши на них: два підстаркуваті милуються на статую, що влада поставила для втіхи населення.

Іона Іванович говорить збуджено:

— Ви ж на верхів'ї культури, а так про вітчизну... для нас вітчизна — світ! Я росіянин, ви українець, обох нас однаковою дорогою в Сибір водять. Стрілятимуть однаковою кулею. Так будьмо ж громадянами всесвіту!.. він — наш.

— Я згоден, при умові, що всі озброєні росіяни вийдуть з наших земель. Тоді швидко домовимося.

— А-а! — протягнув Лотосов. — Бач куди... хитрий!

З українцями як говориш, то видно: для них питання про відносини з Росією мають такий вигляд...

Невідомо, який вигляд питання намалював би Лотосов; у момент, коли він вимовив слово: «вигляд», на вулиці зчинився неуявимий гармидер. Лотосов і Антон Никандрович повернули обличчя до метушні біля зупиненого трамвайного вагона. Швидко й самі приєдналися до натовпу, що кидався то в одну, то в другу сторону, а нові й нові цікаві бігли звідусіль, витягали голови і штовхалися ліктями. Лотосова течія понесла в один бік, Антона Никандровича в другий.

Через голови передніх було видно: коло пошкодженого трамвая лежала розбита вантажна автомашинка. Кондуктор між двома міліціонерами підкидав руку з великим ключем і в чомусь переконував, показуючи на шофера з вантажної автомашини. А нема шофера з другої — «легкової» автомашини, що передніми колесами набігла на тротуар і вдарилася об бетонову підставу під естакадою. Накривка з мотора злетіла, і сам мотор аж вивернувся з свого гнізда. Широка шибка на авті розбита вдрузки. Група перехожих взяла пораненого військового — водія цієї машини; повела його геть від місця катастрофи — до найближчого магазину, а він закривав обома руками обличчя в крові. Зразу ж за ними вбігла в двері санітарка, що була десь неподалеку.

Люди так товпилися на перехресті, що Антон Никандрович ледве випручав лікті і став на приступцях — саме на розі під глянцеватим зеленим будинком. Став і спитався свого сусіда, голубоокого підлітка, обпаленого сонцем до найвищого ступеня червоношкірости і білочупринности.

— Що сталося? Розкажіть мені, будь ласка!

— Швах діло, — авторитетно пояснив підліток. — Шофер грузовика партач, показував номер, — газонув, хотів проскочити в кондуктора під носом, а його трахнуло, — трамваем, раз! і точка. Можна було дати направо: трамвай стишить хід — і все в порядку. Або тормознути. Ну, лейтенант — молодець! Перед очима — грузовик через доро-

гу; тоді він — на тротуар... а там пацани з дитсадка йдуть; бачить лейтенант: біда. На залізо звернув — скло посипалося! сам об'юшився, а з честю вийшов: без дитячої смерти! Судитимуть його за шкідництво, їм машина, гадам, дорожча, ніж малишва.

Підліток сплюнув крізь зуби (чвірк!) і заспокоїв Анто-на Никандровича:

— Не журись, дядя! Бувай здоров!

Після цього, як бомба, вривався в натовп.

Він мав рацію. З'явився понурий вісник наступних подій.

Обов'язковий при кожному публічному скандалі Митька Мікроб зліз на поруччя при вітрині магазину і викрикнув з гістеричними інтонаціями:

— Держава соціалізм будує, техніку вводить, а він мотор ламає, шкідник!

Викрикнувши, Мікроб простягнув руку до рота якогось засмученого громадянина, що низько насунув пом'ятий капелюх і курить; простягнув руку Мікроб, забрав з рота папіроску і надірвав вогкий кінець паперового мундштука. Закурив і зневажливо повчає пограбованого:

— Надо порядок знать: подержався хоботом за папіроску — дай другому. Невихована публіка!

Громадянин многостраждально подивився з глибини капелюха і, тяжко зітхнувши, почав вибиватися з натовпу.

## **ЯК ВИКРИВАЮТЬ «КЛЯСОВОГО ВОРОГА»**

Антон Никандрович знудьгувався, як лісний звір у залізній клітці, слухаючи безбережних метикувань «псаломщика», що з геологічною повільністю вів аргументи «від Адама». Волосинки в бороді Антон Никандрович перебирав десятий раз, коли доповідач, зрештою, наблизився до предмета своїх атак. Оперуючи поспіхом писаними студентськими конспектами, секретар парткому починав «брати бика за роги» в наелектризованій атмосфері. Присутні, налякані прокурорськими фразами, з замиранням серця стежили слова Тімурленкова, бо ж сьогодні жертвою «клясової пильності» мав стати вельмизнаний науковий

робітник. А механіка організованого душоубства всім відома: спершу — обвинувачення на зборах, потім — звільнення з посади і стан «зачумленого» (знайомі обминають його на вулиці, боячись запідозрення в «зв'язках»); зрештою, однієї ночі людина зникає. І навколо така настраханість, що й розмови про нещасливу долю приховувалися вночі по кутках. Це — так, якби червоні трамвайні вагони у великому місті посходили з рейок і почали бігати по вулицях, давячи населення, а хто проти цього протестував, того кондуктори вбивали залізними ключами по голові. Населення означило хвилі особливо лютого масового душоубства старим словом: «пошесть».

— «В стенограмах і конспектах, — гримів Тімурленков, — розкривається перед нами обурлива картина ідеологічного шкідництва в ділянці історії літератури, в результаті якого здорові розуми нашої чудесної радянської молоді затрууються антимарксистською, буржуазно-шовіністичною контрабандою. Систематично, крок за кроком, через увесь курс професор Споданейко-Віконник протягає махрово-реакційну концепцію літературного процесу, викривлюючи всі лінії в перспективі розвитку древньої літератури. З дивовижною, гідною кращого примінення вправністю і ерудицією одного з стовпів ворожого нам літературознавства, він вибудовує систему понять і визначень, в якій надає фактичному матеріялові потворного вигляду, діаметрально протилежного справжньому науковому марксистсько-ленінському уявленню про найстарший період в історії нашого минулого письменства. Коли в науці півтора ста літ існує визначення Київського періоду, як періоду в історії російської літератури, професор Споданейко-Віконник намагається, щоправда, спритно звиваючись, щоб уникнути політичного розходження з термінологією офіційно затвердженої стабільної програми, висвітлити, як період в історії самої української літератури, тільки на одній підставі: мовляв, той період розгорнувся в Україні, в її столиці, серед українського народу. В одному місці стенограми знаходимо прямі слова про те, що Росія, як велика держава, виникла пізніше, ніж пам'ятники древньої літератури, наприклад «Слово о полку Ігоревім». Пізніше і в іншому місці. Ви розумієте, скільки ехидства і прихованого глуму в цих словах? Будь ласка, літературні

пам'ятники є, а Росії нема! Через деякий час з Московії з'явилася «Росія» і, виходить, пограбувала українську націю, прикарманила її літературні пам'ятники і навіть почепила собі на груди вкрадену другу частину самого імени України — назву: «Русь». Ось яку антинаукову концепцію потайки протягає професор Споданейко-Віконник, користуючись із політичної короткозорости та ідеологічної розмагнічености адміністрації факультету і громадсько-політичних організацій, які не знають, що діється в них під носом. Професор Споданейко-Віконник заперечує вироблений за півтораєста років і назавжди установлений погляд, згідно з яким процес створення древньої літератури був загальноросійським процесом, що відбувався в обставинах життя на тодішній спільній батьківщині великого російського народу і українського. І нічого не змінює і не може змінювати в цьому факті пізніше виникнення Росії як могутньої держави на північних землях нашої спільної радянської вітчизни. Всякі спроби розбити культурну, історично зложену єдність народів СРСР ми будемо нещадно громити. Будемо їх викорчовувати з коренем! Але все те, про що я згадував, — це лише квіточки в концепції професора Споданейка-Віконника, ягідки і насінники будуть далі».

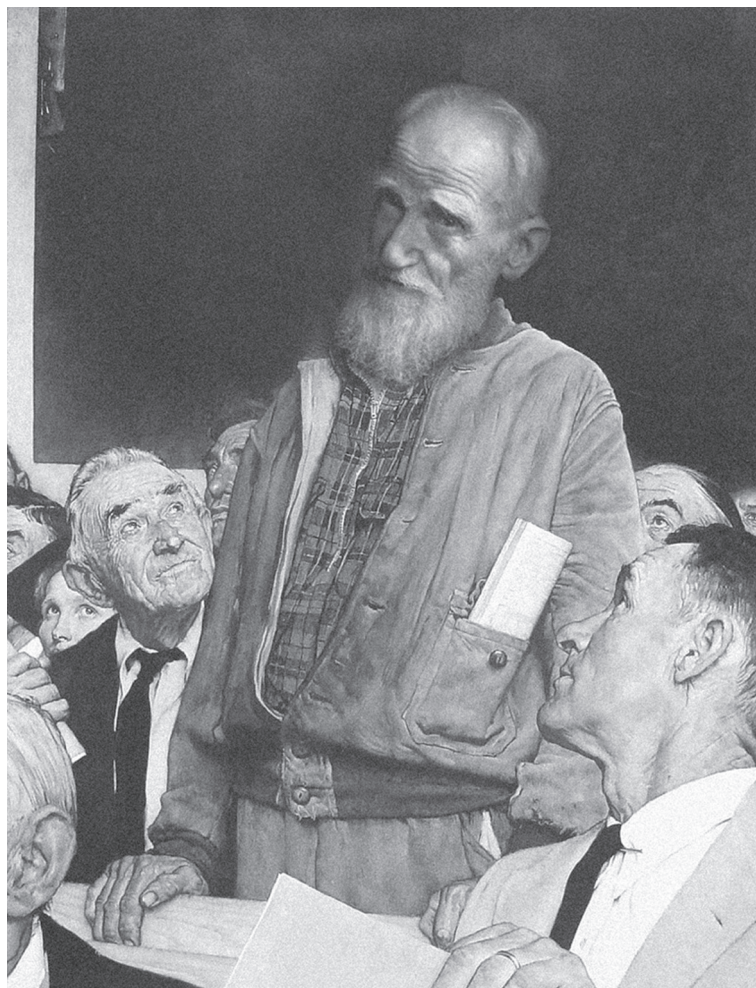
— Пробачте, але ви ж не спеціаліст в історії літератури, — голосно подав репліку Антон Никандрович.

Авдиторія з жахом повернула до нього обличчя.

— Прошу не перебивати! Я скінчу, і тоді вам дадуть слово, згідно з порядком дня, — суворо відповів Тімурленков, — а на ваше зауваження про мою некомпетентність я можу сказати, що кожний з нас, марксистів, покликаних працювати в ідеологічній ділянці, достатньою мірою озброєний методом діалектико-матеріалістичної аналізи, щоб при розгляді курсу історії літератури помітити, де є ворожі нам ідеї і концепції, тим більше, що я також слухав курс історії літератури і постійно цікавлюся нею і, запевняю вас, розбираюся не менше, ніж ви думаєте. Отже, я продовжую! — повідомив Тімурленков і переможно оглянув залю.

— «Професор Споданейко-Віконник твердить, що перед Росією і Україною лежали різні історичні шляхи: Росія прагнула встановити зв'язки з західноєвропейським світом





— Пробачте, але ви ж не спеціаліст в історії літератури, — голосно  
подав репліку Антон Никандрович.  
Аудиторія з жахом повернула до нього обличчя.

через північний шлях, зокрема — через Балтику, а Україна — через південний шлях — по Чорному і Середземному морю. Причина цього така: Росія, — так виходить з прямого змісту лекції, прочитаної в грудні 1940 року, — Росія перебувала на нижчому ступені культурного розвитку, ніж Україна, і тому вона, без небезпеки асиміляції та підкорення тому, кого сама намагалася підкорити, могла вступити в зв'язки з північними країнами, взявши, однак, багато чого від них; в той час, коли б вона стала на південний шлях, — вона підпала б цілком під вплив Візантії. Взаємини з останньою Україна без страху могла встановлювати, бо мала духовну культуру досить сильну, щоб на рівних основах злитися з еллінським світом і навіть реформувати його і обновити своїми молодими силами. І виходить, що українцям перешкодила варварська дія росіян, починаючи з князя Андрія Боголюбського, який пограбував і спалив Київ — великий культурний центр Східної Європи.

Росія, будиши духовно відсталою, розорила свого суперника — Україну, бачачи собі в майбутньому небезпеку від злиття двох старовинних культур і від повстання на українських землях непохитного бастиону східноєвропейського духовного життя. Що почав князь Андрій-руїнник, те довершили Петро I та Катерина II, які остаточно придушили українську культуру і на її руїнах запанували з своєю напівазійчиною-напівєвропейщиною. Так, мовляв, загинула колосальна перспектива духовного розвитку, бо якби Україна успадкувала до кінця здобутки еллінської, вишуканої і витонченої культури, то вона була б державою, в якій християнсько-європейські ідеали могли б знайти собі небачений вияв і розквіт.

Напрошується висновок: російський імперіялізм з його азійською нетерпимістю, заздрістю і жорстокістю винний в гальмуванні світового прогресу. Товариші, я вас запитую, в чім основна політична суть концепції професора Споданейка-Віконника? Основна політична суть її полягає в тенденції відірвати історію України від загального процесу, в якому вона становила невід'ємну частину, разом з історією великого братнього російського народу, і довести, що Україні, з погляду розвитку її культури, було не вигідно йти в союзі з Москвою, а треба було об'єднатися з захід-

ноевропейськими країнами. Подібні теорії мали розповсюдження у вигляді, наприклад, контрреволюційного «хвильовизму» тощо. Я гадаю, що наша здорова радянська громадськість засудить з усією рішучістю також і новітній рецидив буржуазно-націоналістичного літературознавства, який, на жаль, з'явився в нашому середовищі і залишився невикритим аж по сьогодні. Порядком самокритики я мушу ствердити: наша партійна організація також була недостатньо чуйна в політичному відношенні. І тому, маючи сьогодні знову серйозний урок, який потверджує вчення нашого геніального вождя і вчителя про необхідність посилення клясової пильності і непримиренности до всіх і всяких залишків капіталізму в побуті і свідомості людей, ми з помноженою енергією візьмемося до боротьби за кристалу чистоту марксистсько-ленінської теорії і її глибокого застосування в ділянці гуманітарних наук».

«Псаломщик» скінчив свою аналізу, завершену, як то годилося, тоном акафісту, і вистанув у непереможній позі на одну секунду, випнувши колір хакі на грудях, а після того сів і закурив папіросу. Щілини між повіками були повні самозадоволення, зовсім чорного — на тлі алюмінієвого забарвлення шкіри на обличчі. А дашкувата лисина віддзеркалювала пурпур вечора.

Антон Никандрович тяжко підвівся; сухо та роздільно промовив:

— Товариш Тімурленков штучно вирізнув окремі твердження, подані в моїх лекціях цілком об'єктивно, поруч з іншими, протилежними до них.

— Придержуйтесь порядку! — різко перебранчив старому Сороконожков, що головував на зібранні. — Слово має товариш Мотузков.

Нахмуривши брови, Антон Никандрович сів і втопив очі в якусь крапку на столі.

Товариш Мотузков прославився бойовими промовами; на кожних зборах його випускали наперед — нехай задає тон. Тип такого казенного промовця, одержимого духом підлабузницького фанатизму, давно відпечатався на камінні в живих печінках многотерпеливої безпартійної маси. Завжди, після «основної» доповіді, неодмінно ставала перед очі така політична балалайка і на одній струні награвала агітаційну мелодію до крайньої межі осоружности. Такий

«дежурний» промовець «закликав», «викривав», «клявся», соваючи кулаком перед собою в тютюновому повітрі. Слова його «стовідсотково-витримані». Він ніби народився в сорочці, зшитій з комсомольсько-партійної програми. З шкіри вилазив, доводячи відданість начальству. Вдавався в демагогію, щоб «виконати завдання» і обгавкати того, на кого його нацьковано. Ця зателепа інстинктивно відчувала, що неприємна публіці, а тому вдавалася до залякування; підлизавшись під актуальну політичну шерсть, люто «прокурорствувала» з виглядом: «ми вас рознюхаєм, сидіть тихо, а то!..» І, звичайно, публіка мовчала.

— Ми заслухали, — кричав, ніби в момент, коли аудиторія оточена печенігами і в смертельній небезпеці мусить зважитися на якийсь неуявимий крок, — значить, ми заслухали керівну доповідь секретаря партійної організації, товариша Тімурленкова, який поставив перед нами на всю широкість і глибочінь питання про шкідництво в наших рядах з боку теорії, що ллє воду на колісницю буржуазного суспільства.

Антон Никандрович нехотячи посміхнувся, почувши про воду «на колісницю».

— Товариші, — переходив Мотузков на скреготливий стиль, — ми зобов'язані нести чистоту діалектичного матеріалізму в маси, а перед нами на носі протягується буржуазна контрабанда під маскою науки.

Аудиторія веселішала; в найдальшому кутку хтось басом зареготався і раптом стих, мовби почав пити воду. А Мотузков набирав розгону: човгав кулаками в повітрі і підкидав головою. Безколірні очі заливалися нервовою гарячкою, як у шамана. Чуб злиплими жовтими жмутками спадав на лобик сірого вигляду. Фізіономія перенапружена і темно-червона.

— Навіщо треба було згадувати, а так робить професор Споданейко-Віконник, і в нас записано в конспекті, як братня московська держава воювала з запорожцями, коли всякий знає, що існують залізні пута дружби між народами?!

«Залізні пута дружби» зацікавили Антона Никандровича, і він подав репліку:

— Пробачте!.. Американці й англійці пишуть про війну за незалежність, і, однак, це не заважає їхній дружбі.

Човгуща рука Мотузкова застигла в повітрі, а фізіономія оглядалася за порадою до секретаря парткому.

— Закликаю до порядку! — гостро різнув Сороконожков і постукотів олівцем по столу. — Можна продовжувати, — кивнув до промовця.

А Тімурленков підвівся і сказав:

— На мою думку, досить. Я думаю, що товариш Мотузков в основному висловив свої зауваження. Щодо репліки професора Споданейка-Віконника, то я вважаю за свій обов'язок сказати так: є принципова різниця між історичними подіями в країнах буржуазних, Англії та Америці — з одного боку, і подіями на території теперішнього Радянського Союзу — з другого боку. Воєнні події між Англією і Америкою мали один характер, а воєнні події, які були на нашій території, мали другий характер. Даремно проф. Споданейко-Віконник ставить між ними знак рівності.

Тімурленков сів, прибравши собі сановитости, як кіт біля парадних дверей. А Сороконожков дозволив говорити студентці Галині Зеленчук, старшій віком, ніж її сусідки, і партійній.

— Десять хвилин!

Тим часом Антон Никандрович дивувався — плечима знизував: «Про який знак рівності йшла мова? Я сказав про війну за незалежність в минулому і дружні взаємини в сучасності, а він — «знак рівності»... Він моментально скривлює мою думку і приточує гріх».

Галина Зеленчук покволом промовляла:

— Товариші, ми заслухали доповідь секретаря партійного комітету відносно ідеологічних помилок у лекціях професора Споданейка-Віконника. Ми всі знаємо Антона Никандровича як людину з великим знанням і поважаємо його; знаємо також, що він особисто користується популярністю, дякуючи уважності до нас і справедливості. Я хочу сказати, що мені жаль дивитися, як складається ситуація. Безперечно, секретар партійного комітету, з погляду нашого марксистсько-ленінського світогляду, має підстави, і я також, як комуністка, приєднуюсь до його зауважень. Однак я гадаю, що Антон Никандрович, один з наших найвизначніших істориків літератури, в наступному навчальному році спростує невірні твердження.

— Товаришко Зеленчук, — перебив Тімурленков, — ви повинні зрозуміти, що тут ціла концепція, а не окремі помилки.

Зеленчук стояла і думала. Вона білява, з худими і гострими формами широкого обличчя, з спокійним поглядом сірих очей.

— Я слухала весь курс, мені здавалося, що в ньому виразно виявлявся тільки так званий «об'єктивізм», відкинутий нашою радянською наукою. Антон Никандрович давав великий фактичний матеріал, без розподілу його з погляду марксизму-ленінізму. В його концепції виступали різні можливі перспективи для історичних подій.

— Ви скінчили? — спитав Сороконожков.

— Так.

— Хто бажає взяти слово?

Мовчання. Виступ сумлінної і сміливої Галини Зеленчук, в минулому робітниці цегельного заводу, примусив навіть «ярих», навіть «партсук» замислитися над гостротою обвинувачень, кинутих від Тімурленкова. Як і переважна більшість вихідців із справжнього пролетаріату, що прибула в студентську громаду, Галина Зеленчук цуралася крикущого гурту і виявляла нахил до розважних і справедливих рішень. Сороконожков на лихо собі так скоро спинив студентку, бо, — спонуканий ніяковою павзою, — зважився виступити найнезвичайніший промовець, якого тільки можна почути на факультетських зборах. Звуть його: Тихон Бурма; він високий і згорблений; блідий, як крейдяний папір для малювання; шатен; постійно незачесаний. Очі в нього зовсім-зовсім світло-сірі, аж білі, завжди дивилися просто крізь того, з ким він розмовляв. Говорив він неголосно і одноманітно, без найменшого жесту і поруху. Добрий, незлобивий, як голуб, злиденно-сіро одягнений, вічно голодний, вічно заклопотаний папірцями з якимись кумедними філософськими нотатками.

Його вважали за «психа» (душевно недужого), хоч і шанували. Він мав прекрасну пам'ять і непомітно складав іспити з відмінними оцінками. Студенти сміялися, коли він доводив, що історичні дати з вісімкою наприкінці були вирішальними: 988, 1648, 1918, 1938 (початок «особливого курсу» всередині ССРСР); прийдешній 1948 рік повинен стати також границею між двома періодами.

— Позавчора, себто 18-го червня, я почув від товаришів, що будуть чергові партійно-комсомольські збори на факультеті. Зважаючи на особливу роль вісімки в кінці дат, я наперед визначив собі: відбудеться якась непересічна подія. Моє передбачення справдилося. Між іншим, легко вияснити, чому число вісім показує на важливі зміни...

— Перейдіть до суті справи! — постукав олівцем об стіл Сороконожков.

— Дорогий товаришу, з цією ж метою я й виступив, — туркотів йому сизокрило Тихон Бурма, дивлячись у пурпурову вечірню далечінь. — Справа серйозна і вимагає терпіння та уважності. Бо між сімкою і дев'яткою проходить лінія перевероту, який відбувається в стані скристалізованих і згоджених моральних сил і приводить до вищого стану гармонії, пройнятої ідеєю...

Сороконожков обурився:

— Якщо ви торкаєтеся філософського питання, то вам треба, принаймні, заглянути в підручник з діалектичного матеріалізму!

— Вірно! Абсолютно вірно, дорогий товаришу, — туркотів «псих», — я так і зробив; я навіть другий раз конспектував його під час теперішнього зібрання. Довго думав над прочитаним. Прийшов до цікавого діалектичного явища; от, будь ласка — який гарний приклад: визначений душевний стан; зрівноваженість, чіткий розподіл сил добра, ясність, — такі прикмети виражені в числі «сім», далі настає збурення, що становить заперечення попереднього стану; пляномірний перелім і рішуча зміна в симетричній формі — такі процеси виразні в числі «вісім»; і зрештою, нова гармонійна рівновага, просвітленість над вічною глибиною, натхненна повнота, виражена в числі «дев'ять». Ясно? Виходячи з цього розуміння, я надаю, в зв'язку з характером нашої революції, особливого значення вісімці в датах, зокрема і спеціально наприкінці їх, так само, як надаю особливого значення вісімці в кількості зірок, що мають сузір'я, кількості гранів, що мають кристали, кількості...

— Я закликаю вас до порядку! — сатанів Сороконожков. — Або говоріть до суті питання, або я позбавляю вас слова.

— Нехай говорить!.. цікаво... молодець Бурма! — загомоніло по аудиторії, пожвавленій і зацікавленій такою діялектикою.

В Антона Никандровича по обличчю розлилась приємна посмішка.

— Закликаю до тишини і порядку, — кипів, як самовар, Сороконожков. — В нас мало часу, треба говорити на тему...

Бурма погоджувався:

— Звичайно; я тому й говорю про особливі явища, в яких проявляється універсальний діалектичний закон, дійсний завжди, навіть на цих наших зборах. Я тільки хотів закінчити попередню думку. Згаданий закон має керівну силу в таких, наприклад, випадках: коли народжується восьма дитина в матері або вісімнадцята, або двадцять восьма і так далі...

При цьому «і так далі» аудиторія вибухнула найвеселішим реготом на ломищелепно-канудних зборах. Молода студентська натура знайшла відтулину для свого настрою, придушеного прокурорськими погрозами. Лиш та частина, що з партійного і комсомольського обов'язку мусіла підтримувати «нормальний» хід обговорення, чи просто боялась «оргвисновку», сиділа тихо та рівно, з пісними мінами.

Атмосфера угроблення старого професора була розбита. Виходив водевіль. Сороконожков з болісним сумом думав про заздальгідь заготовлену резолюцію — її треба було неодмінно «провести», за це він, Сороконожков, як голова зборів, особисто відповідав перед секретарем парткому. Тімурленков, досвідчений громадський робітник, швиденько написав цидулку і передав її Панкратові Крякучіну.

Отямився й Сороконожков; округлив очі — такого кольору як кава, розсипана в попелі, під бровами, схожими на шурячі вусики. Втишував залю.

— Я вам більше слова не даю, — махнув рукою на «психа».

І той сідав, зберігаючи голубину мирність, і тільки дивувався про себе: «Чудно, чудно; я говорю про важливі речі, а Сороконожков заважає... Однак видно, що всі цікавляться; недарма ж перед зборами Астряб казав, що тре-



ба виступити, бо розбиратимуть принципову справу і мої думки внесуть ясність, нададуть зборам філософського характеру; багато студентів питалося, чи я говоритиму, — якщо Астряб так звертався, то, напевно, мав підставу: він поважний студент, хоч цього разу по-вуркаганському оглядався, рвучи якийсь, ніби крадений, друкований аркуш і кидаючи в урну. Я міг би виступити восьмим з черги, так і хотів зробити, ждав, поки скінчить сьомий оратор, а довга мовчанка спокусила; надалі буду послідовний».

Не кондор злітає з гнізда на камінному шпилі, — підводиться з стільця професор теорії літератури Панкрат Крякучін.

Оригінальна постать! — чорнява шевелюрою, наче вийшла з казана, налитого смолою найдорогоціннішої якості. Недовгі ноги в недовгих штанях підпирають сильно розвинений тулуб, такий широкий спереду, що гострі поли незмінного вугляного пальтешка розходяться на сторони. На недовгій шиї, в збитій набік краватці, насаджена величезна голова з величезним лобом: верхня дощечка на шпаківниці.

Несамовито чудний! Очі з-під посурмлених брів посвічують раптовими, повними нічного блиску і гострої знервованости сполохами-зирканнями і знову ховаються в розколинах на величезному обличчі, схожому на фасад академії. М'ясистий, чітко окреслений ніс ненабагато кирпатий; а нижня губа відставлена ненабагато наперед; властиво, вона і нижній щелеп творять одну простопадлу рису. Обличчя — з припухлістю, з натуженістю в м'язах, з темним відтінком шкіри і з виразом інтелектуальної наелектризованости. Кремезна постать доповнена руками, постійно зігнутими в ліктях, іноді відпущеними трохи на боки: завжди в одній з них — книжечка, в другій — ціпочок. Ідучи, він нерізно перехиляє корпус набік і назад. Говорить так, мов відкушує від невидимого довгого дроту — крихкого і смачного, — чітко означені кусники, відкушує їх і за кожним негайно закриває рота з такою наставленістю, що от-от почуєш звук: «піф!» або «паф!». Вимова у нього надзвичайно виразна, гостра, дякуючи великій сконцентрованій енергії артикуляційного апарату. Він має феноменальну, просто страховинну пам'ять; його начитаність вселяє повагу, змішану з тривогою за бідну

черепну чашку людську, так немилосердно придавлену пірамідами фактів. Панкрат Крякучін — чудо природи; інтелектуальний дивогляд з близькозорими очима. Різниця між обома професорами-літературознавцями відразу впадала в око, бо Крякучін, на відміну від Споданейка, становив собою «апарат для механічного думання», нещедро обдарований багатствами моральної природи. У відносинах з людьми в нього на кожному кроці виявлялась душевна незграбність і кутастість вдачі. Йому бракувало того, що надає знайомству з людиною цікавості і приємності. Знання загасили в ньому теплоту почувань. Мабуть, без чару товаришування виріс, виформувався він, як знаменитий вчений; зостався з попередньою вдачею гонористого гімназиста, нетолерантного і холодносердного, мало того — жакливо причіплого до близьких і далеких. Придирається до кожного слова, сказаного в його присутності, вирросло в потворну звичку. Він моментально кидався з гострим гачком і давав волю своєму злорадству, хоч, з рівним правом, можна було присікуватися і до кожного його слова. Дискутувати з ним — убивча неприємність, бо його буквоїдство набирало характеру душевного звихнення. На додачу Панкрат Крякучін був до крайности суб'єктивний в поглядах на речі, і мстивий. Вікодавня дикунська жилка невтишимо вібрувала в його естві. Якщо котрий-небудь з колег ставився до Крякучіна дружньо, то професор войовничо доводив, що навіть помилки тієї людини — це не помилки, а незбагненні істини. І навпаки: досить було, щоб котрий-небудь з колег, вільно чи не вільно, поставився неуважно до Крякучіна, пішло!.. Найсвятіша істина, висловлена тією людиною, оберталася в устах професора в чорну облуду. З зоологічною емоційністю, користуючись найменшими нагодами, заводив він механіку причіпок. Дрібно кусався без зупинки, дістаючи від того нервову насолоду і одночасно страждаючи: аж подих уривався йому від схвильованості, і сам він то бліднів, то червонів. У випадках, коли відносини були індиферентні, Крякучін тримався з підкресленою коректністю, і тоді його особа стояла в надзвичайно симпатичному світлі, навіть можна було милуватися на Крякучіна.

Чудо природи мало великий дефект: сьогодні воно розцінювало певний факт в літературі, як надзвичайно пози-

тивний; завтра — як надзвичайно негативний; післязавтра — позитивний, через два дні — негативний, і так до безкінечности. Той необачний, що покладався на професора Крякучіна, виробляючи собі орієнтацію в літературі, терпів жорстоку кару, безнадійно блудив і з великими болями самотужки виборсувався з плутанини оцінок. Тільки форму сприймало чудо природи, та й то — страшенно суб'єктивно, крізь плівку залюблености в камерній, до останку висушеній, виштученій, зманерізованій на чужих пригаслих взірцях десятого ґатунку, російській поезії царського часу, що хоробливими квітами доцвітала на підвіконні припорохнявілого московсько-петербурзького сальону. Всесвітнього значення велетні російського мистецтва: Достоевський і Чайковський, як і мистецтва західноєвропейського, були для нього «банальними» і «перестарілими», — він кохався в бур'янцюватих декадентенятих щілинно-сутінкового настрою. В лекціях Панкрат Крякучін надолужував брак естетичного відчуття — конячими дозами схолястики, увінчаної бойовими дзвониками політичного сучасництва.

Пізно вночі, наодинці, в нетверезому стані Панкрат Крякучін один раз на рік сам собі признавався, що аромат поезії тікав від його могутнього носа.

До Антона Никандровича він ставився з притаєною гострою ворожістю, після того, як одного разу в Будинку вчених вони стукнулися лобами. Професор Крякучін читав доповідь про поетику Пушкіна. Виступивши в обговоренні, Антон Никандрович спокійно зауважив, що високоповажний доповідач робить помилку, аж надто зв'язуючи Пушкіна з французькою поезією. З того часу Крякучін запалився помстою.

Він горів духом заперечення: якщо хтось подавав думку, Крякучін заперечував її блискавично; якщо хтось її зрікався, Крякучін блискавично приймав. Студенти прозивали його: «Професор Навпаки».

Тімурленков знав про чорну кішку, що пробігла між двома літературознавцями. Його розрахунок був певний: викотити патлатого, як «тяжку гармату» — проти борода-того; тяжкими артилерійськими набоями нудоти розсадити гумористичний настрій.

Як завжди, професор Панкрат Крякучін мудрикував довго, сухо, одноманітно, снотворно, з надлюдською кетбетою<sup>1</sup> — доводити аудиторію до заціпеніння в звірячій тузі. Між іншим, він так висловився:

— Переходжу до питання про ролі християнства під час його конфлікту з старою вірою, бо тут виявляється розходження професора Споданейка-Віконника з історичними фактами, яких не можна легкодушно ігнорувати або гвалтувати безкарно, хоч би навіть і в найспритніший спосіб.

Панкрат Крякучін заклацнув рота з рухом щелепа, потрібним для звуку: «піф»; сховав монгольський поблиск в щілини і застиг з виразом величі, змішаної з жертовністю; з виразом відповідальності головного арбітра.

Розчинилися в сутінках, під колишньою церковною банею, останні печально-червоनावі рефлексії живого вечора і засвітилася мертвяцька електрика, а Панкрат Крякучін промовляв і промовляв.

Студенти зів'яли, як айстри від морозу, коли на городах застається гарбузове огудиння, де-не-де огніють віями півскорботні-піврадісні, похилені до землі соняшничата, що врятувалися, дякуючи своїй скромності, а останні тютюни нечутно витрублюють у свої фіялкові фанфарочки, прикликаючи сіру хмару з дощем. Професор промовляв над бідними айстрами, як крук, що сидів на протрухлій жердці, колишній підпорі опудала, і викрякав зловісно — віщував непогодь, сніг, смерть у природі.

При словах: «легкодушно», «гвалтувати», «в найспритніший спосіб» — Антон Никандрович обурився, бо він ніколи в житті не хотів ігнорувати фактів і гвалтувати їх; навпаки, за довгі роки наукової діяльності виробив звичку поборювати в собі найменше, навіть підсвідоме бажання зрушувати факти з місця і підганяти під свою думку. Легкодушність? — ні, неправда... Ігнорування? — теж неправда. Навіщо Крякучін це говорить?! Дивно. Є якась причина — незрозуміла, невідома; вона поштовхує Крякучіна говорити злі слова. Зрештою, хай говорить!

Антон Никандрович перестав слухати. Зосереджував думку на дуелі... А що як сказати: «Забудьмо непорозумін-

---

<sup>1</sup> уміння.

ня!» Серпокрил зрадіє, а нишком підсміхнеться: «Ага, здрейфив старий». Цікаво, як закрито від нас майбутнє? Не знаєш, що станеться з тобою через годину. Дуель — це смішний віджиток, і можливо, тут-то й судився тобі кінець. Несподівана, безглузда смерть. Шоправда, до кінця недалеко, скільки я можу прожити?.. Максимум — двадцять років, ні, то багато, нехай п'ятнадцять. Вони скоро пройдуть. А я сиджу на противній комедії. Ось цей буквогриз нарочито добирає уїдливих виразів, щоб мені дошкулити. Ніби лежиш на розсохлому тапчані, а блощиці кусають за лікті. Піду додому. Астряб казав: «Для них важно, щоб ви самі заявили про свою вину; тоді в газеті надрукують — порох в очі населення». Діють шабльонно... «проробляють» на зборах, людина «кається і відмежується», виголошує самоосуд; а після цього її «сажають». Треба противитися «проробці». Піти з зібрання. Наступна атака аж після канікул. Встигну переїхати, наприклад, в Середню Азію. Хвилину посиджу — нечемно виходити, коли колега говорить. А Серпокрила в залі немає; Івана Івановича теж немає; а цей учений шашель точить дерево життя. Нудьга смертельна!

Ввижалося Антонові Никандровичу, що він сидить над нічною річкою, а біля вуха дзунить комар, дивлячись крізь окуляри на списані аркуші.

Молоденька студентка з напівдитячими темними кучериками з-під чорнобархатного берета — біленька наївність в обличчі, — почула якийсь новий ущипливий вираз Крякучіна, «фальсифікацію» чи що, — злякано сплеснувши ніжними, як дрібні бризки конвалій, долонями, поглянула на винуватого. Антон Никандрович помітив її погляд: очі з пухнастими віями, подібні до двох чорних метеликів, повні страху, здивування, докору, сумніву: чи правда тому, що говорить Крякучін? Мовляв, як?.. Отой старий, що до його кожного слова прислухалась вона, як до палахкотіння в світильниках істини, і записувала в зошит, — тепер, виявляється, такий страшний злочинець: лихо!

Антон Никандрович посміхнувся в сиву бороду святим сміхом безвинно приреченого і тихо дивився на свого суддю. А той переживав біологічну насолоду, добираючи і виголошуючи повні отрути вирази; то червонів, то блід-

нів, — аж задихався... В нього незрозумілий середній стан — між тим, що в ядучої істотки, яка з краплиною, випорснутою в тіло ворога, позбавляється власного життя, і між тим, що в юнака, коли він перший раз попадає в жіночі обійми. Недарма ж Крякучін, випадково — в день відміненого при соціалізмі Великодня, записав собі в бльок-нот сентенцію: «Помста стоїть над інстинктом самозбереження». Він своєю постаттю і вдачею ніби втілював помсту в людському образі: образі потворному і могутньому, мурашино-здрібнілому своїми стимулами і огненно-пристрасному в здійсненні довготривалого задуму — обмежений, як прасол з містечка, і феноменально вишколений у формальних нетрах вселюдського пізнання.

Такий кусій, працювитіший, ніж паровик, і нудніший, ніж остання муха на осінній шибці, спустився з ланцюга на свою жертву.

Вчепився в колінні кістки прив'язаному до ганебного стовпа — змученому, а однак непоборимому в правді своїй і терпінні серед гріха: і власного і чужого.

— Теоретизування професора Споданейка-Віконника про християнство віддають уже вульгаризацією. Адже перший-ліпший профан знає, що в літописних пам'ятниках далася взнаки рука редакторів, фанатично настроєних в дусі православ'я, а відтак і непримиренних до всіх живучих проявів старої віри. В умові з греками — років 907-го, 945-го, 971-го — знаходимо неупереджені свідчення про клятву перед Перуном, головним богом верхньої февдально-дружинної кляси, і Волосом, богом торговельно-купецької кляси. На жаль, з тієї причини, що трудова маса була ізольована від активного вирішення державних питань, в умовах з греками немає згадки про її богів, а такі безперечно мали своє місце. Трагічні події, як-от: голод, війна, пошесті, посухи, міжусобиці тощо, збуджували в народній масі невдоволення політикою князя Володимира, що оформлялося у відкритих протестах з певним стихійно-революційним забарвленням. Прийняття християнства мало спеціальну клясову функцію — воно давало освячення для новоформованого типу февдальних відносин в Київській державі. Звичайно, в загальному історичному аспекті, — а ми тільки так і можемо пізнавати діалектичну природу явища, прийняття християнства в певному відно-

шенні було позитивним. Професор Споданейко-Віконник, розглядаючи згадані зміни в Київській державі, шукав їхніх метафізичних причин, буцімто прихованих у сфері морального єства. Він пробував знайти одвічні духовні чинники, передусім — моральні, які діють законотворчо в процесі розвитку народного життя і поступування людського духа по шаблях століть. Ця тенденція ретельно прихована, — вона так тонко вплутана в нагромадження фактичного матеріалу, що тільки надзвичайно пильна аналіза спроможеться виявити її одіозні обриси. В лекціях професора Споданейка-Віконника складається така картина: народ Київської держави, відбуваючи з стражданням і героїзмом розвиток свого морального почуття, дійшов до ступеня, коли поганська віра, випозичена в основних елементах її з східних країн, перестала відповідати його серцю, і тому прийняття християнства було закономірним і неминучим.

На додаток до своєї промови Панкрат Крякучін знову сипнув виразами: «сплощення», «викривлення», «знущення», «примітивізм» та іншими трояндами академічного джентльменства.

Заклацнув рота з механікою: «паф» — і сів.

На обличчі визначилася міна звитяжця, що перебуває під смертельно небезпечними бурями буття.

Авдиторія сиділа зморена, мовби розвантажила потяг з дровами.

Тімурленков обернувся в світило, що стоїть посеред неба і грає на скрипочку, а сьєво звучить, а сьєво падає потоками на публіку.

Виступив худоносий гострозорий помічник декана, який, здавалося, хотів потанцювати під скрипочку; він сто разів сказав: «з одного боку, ми повинні визнати» і сто разів сказав: «з другого боку, ми повинні побачити». З посмішкою мудрого Лиса Микити він так віртуозно ускладнив плетиво питання про лекції Антона Никандровича, що навіть очі самого найсвітлішого Тімурленкова скоро стали олив'яними і позбавленими самосвідомости. Крутнувши пишним хвостом неповторного іронічного стилю, пом. декана звів ним порошинки з столу, облизався і сів — такий скромний, такий смиренний, як лілія в руках черниці.

— Я маю запитання до мого вельмишановного колеги професора Панкрата Феоктистовича Крякучіна, — підвівся Антон Никандрович.

Сороконожков метнув головою:

— Давайте!

— Мені цікаво знати, яка з трьох причин спонукала мого вельмишановного колегу говорити неправду: чи переконання в тому, що я дійсно виразник експлуататорської ідеології; чи бажання, невідомо чому, зробити мені неприємність; чи, зрештою, любов до гармонії між своїми словами і думкою адміністрації? Я хотів би почути відповідь, звичайно, при умові, якщо високоповажаний колега хоч тепер наважиться говорити прямо...

Крякучін встав з місця і, надавши фізіономії виразу, що в ньому містилася містерія ображеної зверхлюдської гідності і зневага до недостойного, відкусив від незримого дроту речення:

— Я відмовляюсь відповідати.

Пафнув щелепом. Драматично сів.

Виступало багато інших: начальственних і неначальственних, партійних і непартійних, комсомольських і не-комсомольських, бойових і небойових; аж поки Астряб задав питання до професора Панкрата Крякучіна:

— Скажіть, будь ласка, чи у викладах Антона Никандровича ви знайшли тільки ідеалістичні теорії, чи також і матеріалістичні?

— Відповідаю: наявні також матеріалістичні. Однак ідеалістичні викладені з прихованою симпатією і в найяскравіших фарбах, а тому вони об'єктивно домінують.

«Піф-паф!» — і сів.

— Можна ще одно запитання? — підняв руку Астряб.

Сороконожков мотнув головою:

— Можна, але коротко.

— Професор Панкрат Феоктистович Крякучін твердить, що виклад фактичного матеріалу в лекціях з історії древньої літератури був неповний і однобічний. Вірно я зрозумів чи ні?

— Абсолютно невірно! — торжествував професор Крякучін. — Навпаки, я зазначив, що фактичний матеріал поданий навіть у надмірних нагромадженнях. Мої критичні зауваження мали інший напрямок.



— Можна сказати кілька слів? — просив Астряб.

Сороконожков порадився з Тімурленковим.

— Можна, але коротко: три хвилини.

— На мою думку, секретар партійної організації товариш Тімурленков має рацію, ставлячи питання про ідеологічну витриманість лекцій. Проте мені неясно, чому в центрі обвинувачень стоїть професор Споданейко-Віконник? Два роки я слухав його лекції — вони прекрасні і змістом, і формою. Здається, тут трапилось непорозуміння. Беручи діалектичний матеріалізм як найдосконалішу методу наукового пізнання, ми повинні прагнути до найточнішого вивчення дійсності і теперішнього часу і минулого. В цьому розумінні лекції професора Споданейка-Віконника, з надзвичайною повнотою фактичного матеріалу, цілком відповідають вимогам діалектичного матеріалізму. Крім фактичного матеріалу, з такою самою повнотою подано і з сучасного погляду оцінено також теорії, що той матеріал освітлювали. А щодо виділення і віддання переваги одній якійсь із них перед іншими, то, можливо, тут проявився суб'єктивізм, я підкреслюю: надзвичайний суб'єктивізм самого шановного професора Крякучіна, якому вдалося, що одна якась теорія подана з найбільшою симпатією.

Серед присутніх заворушилося, як у муравлиній державі, бо безмежний суб'єктивізм Панкрата Крякучіна був загальновідомий.

Старшокурсники схвально хитнули довговолосими головами і кинули на Астряба погляд, ніби старі аркебузники — на підлітка, що кулею звалив птаха.

Збори заходили в затулок, нудніший, ніж той, куди пхають на провінційній залізничній станції товарні вагони з дірковими дахами і виламаними дверима.

Сороконожков відчував, що заготовлена резолюція провалюється крізь землю і тягне з собою його комсомольський квиток.

Та ось підклав секретар парткому під Антона Никандровича свою резервну міну.

— Я з обуренням, — деклямував він, — дивився на поведінку професора Споданейка-Віконника. Замість того, щоб визнати свої помилки, він разом з своїми прибічниками намагаються створити враження, ніби все гаразд

і наша боротьба за чистоту марксистсько-ленінської науки про літературу не має сенсу. Це не більшовицький підхід, товариші студенти, і таку поведінку ми повинні з усією рішучістю затаврувати. Щоб остаточно розкрити суть справи, я вкажу на критерії, якими користується наша партія, озброєна переможною ідеєю Леніна—Сталіна: це — критерії ролі кожного нашого вчинку. Я маю незаперечні дані, що лекції професора Споданейка-Віконника збуджують небажані настрої в студентському оточенні. І хоч би як старалися прихильники професора і він сам довести, що все гаразд, однак лекції з історії древньої літератури стали чинником у відродженні буржуазного націоналізму. Тому я вважаю обов'язком кожного партійця і комсомольця, кожного позапартійного більшовика — дати найсуворішу відсіч тим, що намагаються законсервувати огнище націоналістичної хвороби. Недарма вищі органи ставлять перед нами питання про недостатні успіхи у виявленні ворожих тенденцій серед нашого оточення.

Після цих слів секретаря парткому Сороконожков став так бойовито, мовби надів панцер і дістав до рук семип'ядну пищаль.

Один за одним виступали резервовані Тімурленковим «бойові» промовці партійного гартування і кинули на голову Антона Никандровича каменюки: «гнилий лібералізм», «дрібнобуржуазний гуманізм», «повзучий емпіризм», «місцевий націоналізм», «меншовиствующий ідеалізм», «безхребетний еkleктизм», «вульгарний антиісторизм», а між каменюками — ломаки: «плехановщину», «грушевщину», «покровщину», «переверзевщину», «бухарінщину», «деборінщину», «волобуєвщину», «єфремовщину», «богдановщину» і цілу хмару кім'яхів з болота, перелічення яких могло б скласти кишеньковий словник на сто сторінок під назвою: «Перелічення смертних гріхів, що їх повинен берегтися вчений, коли він має більшу любов до своєї квартири, ніж до бараку на Таймирі». На додаток повішено Антонові Никандровичу на шию колекцію «дохлих собак». Ущіпкові вирази Крякучіна видавалися тепер дотиками трояндових пелюсток до губ закоханого.

Антон Никандрович зрозумів: його справа пропала. В аудиторії — переляк і заніміння. І коли один з партійних ораторів натякнув на існування на факультеті гнізда на-

ціоналістичного елемента — присутні відчули, мовби залізнокоста крижана рука простягнулася й розчепірила над ними пальці, обсипані снігом. Смертельним холодом повіяло в жили; з'явився владика загального настрою в «раю»: страх.

А Тімурленков дивиться світилом, що посеред неба диригує оркестрою.

Битва виграна.

Сороконожков відчував, як резолюція піднімалася соколом у променях перемоги.

— Перед заключним словом секретаря парторганізації, — дзвенить Сороконожков, — п'ять хвилин має професор Споданейко-Віконник.

— Ні, ні, п'ять хвилин забагато. Я коротко скажу. Товаришу Тімурленков, мені здається, що справа стоїть негаряд. Погоджуюся: я дійсно невідповідна людина, якщо до наукового робітника ставитися так, як ви і ті, що виступали з вашого благословення. Мені дуже дивно... бував я в стінах багатьох вищих шкіл — в нашій країні і за кордоном. Здавна відомо, що в університетах під час суперечок перша вимога — сумлінно передавати думки опонента. Сьогодні ж я чув здебільшого лайку і причіпки до моїх думок, поданих у перекрученому вигляді. Годину тому я хотів вийти з залі, бо дискусія неможлива. Якщо вам хотілось очорнити мою особу, — можна було обійтись без мене. Якщо ж ви зацікавлені у виясненні справи, то треба було змінити тон: мої докази в атмосфері злоби — непотрібні. Я зробив помилку, що залишився на цих зборах.

Антон Никандрович взяв капелюх і пішов до дверей. Чимало студентів, між ними й Астряб, подалося слідом за ним.

Решта схопилася з місця.

— Збори не закінчені! — зойкнув Сороконожков. — Прощу сісти! Треба прийняти резолюцію.

Тімурленков говорив стисло й люто. Видно, його їв страх, що доведеться перед вищою інстанцією відповідати за незграбну «проробку». На розпорядження секретаря хтось побіг доганяти Антона Никандровича, але було вже пізно: старий зник.

— Чорт з ним! — пошепки заспокоїв Тімурленков свого посланця; далеко не втече...

Присутні сиділи вражені до глибини душі, кожний по своєму. А Сороконожков сповістив:

— Слово для зачитання резолюції має товариш Мотузков.

Названий підійшов до стола, розкрив підручник: «Економічна політика» Землянкіна і почав перекидати багато сторінок, шукаючи резолюції. На його обличчя впав зеленкуватою тінню жак:

— Я... я... пропала резолюція... вкрадено! — видушив він тремтливі слова до Тімурленкова.

Заля стрепенулася. Одні подивилися на винного з чорною камінною понурістю. Другі — з солоним скепсисом. Треті — з несамовитою веселістю в очах. Четверті... неможливо перечислили відтінки в стобарвній райдузі почувань, що засвітилися після заяви товариша Мотузкова.

Студентка з бархатними очима, схожими на двох чорних метеликів, немов ударила в клявіш:

— Комедія! Гину, ха...

І зразу ж затулила губи легкими пальчиками.

## ДУЕЛЬ

Олександр і Ольга спотикаються попереду — в темряві, мов з каламаря пролітій, крізь яку часом пробігає смужка від кишенькового електроліхтарика. За ними Антон Никандрович; він справно подолує ямки та горбки на піщано-глинистому побережжі. Думка в'ється чорною голубкою далеко звідси, а відомо: якщо хodeць покладається на інстинкт, відриваючись свідомістю від оточення, то він або ламає шию в рові, або таки непомітно і непошкоджено півсновидою дотоптується до призначеного місця.

«Що ж далі? — думає старий, глянувши на свіжо-чорну воду, що заворушилася відблисками, коли до неї від електроліхтарика метнулася смуга. — Втопитися в байдужному потоці, чи згоріти в огні, як той безталанний Дзюба, — мабуть, проти цього місця, на тім боці відійшов мистець<sup>1</sup> від світу, мов індуc над священною рікою... чи впасти, пронизаному шпадою (яка нісенітниця в ХХ століт-

<sup>1</sup> те саме, що мистець.

ті — дуель!), чи в «чорному вороні» спровадитися за ґрати, а звідти в товарячому вагоні поґриміти в області козячого «рогоправлення», що лежать за «макаротелятними» і «костоворонними...»

— Олександр! — звертається незлобивим голосом. — Чи ви дотрималися умови?

— Дотримався. Зазначено в правилах дуелю... повинен бути лікар, щоб подати медичну допомогу пораненому. Я мусів вибирати: або якась чужа особа, або Ольга, — вона вміє робити перев'язку.

— Я й забув! Ви чули, що за нами тупотіло? Хто то?

— Зараз роздивимось.

Серпокрил, роздражнений до білого жару, ковтав простір, ніби викинутий з гармати. Лаявся «багатоповерховими» і якимись аглютинативними, власного винаходу.

— Безумна трата часу! — рикав серед ночі. — Старому забандурилось бути в лицарях, а ти брѡхайся по бур'янах, як малохольний, отця б його червеця телеграфним стовпом з заднього крильця... я маю справи, поважніші, ніж штрикання підісками, курям на сміх, щоб його дохла кобила скребла, гребла, втопила б його, розпроклятого діда...

Від рота несло сумішшю «спотикача» і «зубровки».

І Лотосов позаду Серпокрила підтюпцем сіявся, присвічуючи електроліхтариком та оглядаючись, — здаючи собі звіт, що хтось назирці супроводить їх.

— Вони! — сказав Астряб, коли в круглому сяєві зловив рудого.

Означили теренок для двобою і провели глибоку лінію посередині. Антон Никандрович і Серпокрил взяли тоненькі шпадки і стали один напроти одного. Їхні секунданти застигли коло їхніх лівих рук, на сторонах теренка, і навели на шпадки світло.

Астряб, крім того, тримав папірці — конспекти з правилами; подав ними, як хусточкою, знак до двобою.

Дзенькнули схрещені шпади в червонастому світлі: бійці простягнули руки, щоб вийняти душу з грудей ворога.

Стрепетнулась тривога в серці Ольги, яка стояла поблизу з наготовленими медикаментами, ватою, корпією для перев'язки.

Ледве встигли дзенькнути шпади в дуелі, ледве зібрався з духом Астряб, щоб спинити вбивство, показавши на пору-

шення правил, — як десь поблизу, на чорному березі, розітнувся такий жохливий, такий пронизливий жіночий крик, — такий несамовитий зойк із чийогось горла: серця присутніх ойкнули, захололи на мить, ніби впали в безодню.

— Рятуйте!!! — закричала на весь світ нічний чиясь душа, що гинула, бачачи смерть перед очима; закричала, чуючи, як смерть навіки нищить її.

— Відкладаємо дуель, — здушено вимовив Антон Никандрович і мимоволі перехрестився, але так, щоб ніхто з присутніх не побачив. Зразу ж після цього побіг; група кинулась слідом — у напрямку до місця, звідки долетів крик.

Бігли, присвічуючи дорогу ліхтариками.

— Хто тут розбійничає! — звіром заревів Антон Никандрович, коли йому здалося, що саме на цьому місці розлігся жіночий крик. Він так напружив руку з шпадою, що міг прошити вмить, кого спіткав би, як винного.

Якби хто-небудь повів прожектором через надбережжя, тоді в димчасто-сліпучій смузі означились би також два суб'єкти в кепках, з руками, позакладуваними в кишені. Суб'єкти стояли осторонь; вони самі хотіли бігти на крик, та, порадившись пошепки, відійшли до міста.

Учасники пригоди з дуелем обшукували берег, нишпорили між кущами, заглядаючи туди й сюди, водили поглядами навколо: нікого нема.

Байдужа ніч дрімала над піскуватими горбами, над глинистими вибоїнами, над хлюпотливою чорною водою.

Нікогісінького живого поблизу!

— Хтось дурня строїть, — кинув Серпокрил. — Хотів пожартувати з нами і все.

— Не думаю. Так кричать лише тоді, коли вмирають: я чув не раз, — заперечив Астряб.

— Візьміть мою швайку, Іоно Івановичу!

— Давай, давай, любий чоловічку! — замурмотів Лотов, беручи в Серпокрила шпаду і зразу ж віддаючи Астрябові.

Антон Никандрович мовчав. Був розгублений і страшенно неспокійний. Астряб і в нього забрав шпаду. Загорнув зброю в матерію, що подала Ольга.

— Недобрий час, ох, недобрий час! — побивався Лотов, смикав собі бороду. — Боюся води, страшна вода...

Уб'ють — і кінець; у воді поховають. Хто розшукає? Вода все відносить, гріх до моря відносить. Боюся!..

Постояли хвилин з п'ять; знову розглянулися на сторони, тоді пішли до міста.

Коло затону Лотосов став бурмотіти.

— А біда — це ворон... береглися б його; одні хай так ідуть, а другі хай так ідуть. Бо гляди, натрапимо на біду. Вона близько ходить!.. От-от підскочить. Крилами вдарить в обличчя. Одні хай так, а другі — так...

Показує нарізно руками Лотосов.

Олександр, взявши Ольгу під руку, запропонував зробити справді так: розійтися двома групами на сторони.

— Ми втрьох: Антон Никандрович, Ольга і я, повернемо направо, до водогону, а ви вдвох — наліво, до пристані.

Так вони і зробили; на своє щастя, — зробили так.

## КОРАБЛИК ПРОТИ ВОЛІ ТІМУРЛЕНКОВА

Кинувши шпадки через замкнену хвіртку, Олександр узявся за чотиригранні прутки.

— Одна хвилина! — сказав Антонові Никандровичу і Ользі. Переметнувся в темний двір.

Дві велетенські псуки здалеку відчули, що хтось непрошений у дворі; лементнули і поплигали до хвіртки.

— Фсі! фсі! — подав знак Олександр, і тоді, в припливі емоцій, холодноносі та м'ягковухі почали чіплятися лапами за рукава і, користуючися з невидимости, лизати обличчя знайомому гостеві. Олександр по-приятельському взяв їх за шиї і понахилив до землі, а вони аж загунали хвостами в такт по споришу; вирвалися — помчали наперед, хто зна й як вистрибуючи в темряві.

— Хто там? — спитався крізь вікно Адам Скаржинський, коли почув ритмічний стукіт у віконницю.

— Я, Олександр.

Спершу привітали двері своїм дерев'яним шепотінням, а потім і сам господар, який відразу ж поцікавився:

— Спинили?

— Справа благополучно провалилася через нещастя...

— Сядьмо! І я слухатиму.

Олександр поставив замотані шпадки в куточку і лаконічно оповів про дуель та крик.

Скаржинський світнув очима з прямокутних щілинок; стягнув губи, мов бронзовий кисет на шнурок, і мовчить. Підводиться з табурета, походжає, зчепивши руки за спиною.

На столі красується кораблик. Олександр прив'язується до нього очима. Кораблик завбільшки як лебідь. Обрисами щогол та линвочками, якими вони обсновані, нагадує цілий жмут ліній готичного храму, кинутих у небо. Вітрила, невеличкі, гостріють чайчиними крильцями, пнуться голубиними грудьми: такі празничні! Борт оздоблений різьбою.

Спереду на кораблі стоїть Спаситель — показує дорогу. Дивлячись на нього, апостол Петро на другому кінці з усіх сил налягає на стерно, одягнений у синьо-зелену туніку, поверх якої накинута сіро-золотиста мантія. Має апостол бороду середньої довжини, довгі пасма падають на плечі. Біля пояса — величезний ключ із хрещатим прорізом. Недалеко ж від Спасителя, біля щогли, Андрій Первозванний дивиться на якусь зустрічну високу землю, благословляє її, спираючися в той час на косий хрест. Апостол Андрій — з невеличкою бородою і довгим волоссям, що вільно лягає на скроні; одяга в нього: чорно-бронзова туніка та мантія синьо-голубого кольору. По обох бортах корабля поставлено по п'ять інших апостолів. Ось по цей бік Павло; борода в нього довжелезна, ллється кількома кільцюватими чорними струмками; а чуб підстрижений зовсім коротко. Поверх синьо-зеленої туніки він має на собі червоно-багряного фарбування плащ. Міцно тримає меч. Далі Тадей, шатен з недовгою бородою, як у дядьків з хуторця. Обличчям дуже худий. На долоні тримає будиночок. Туніку носить сіро-зелену, а мантію — бузкового цвіту, дуже гарну. В апостола Бартоломея, одягнутого в темно-зелений хітон, над чолом покучерявилось чорне волосся. В жмені пучок колосків. По краю сіро-брунатного плаща — золота мережка. Філіпп — коротковусий, кучеряво-бородий, — тримає високий хрест, змайстрований з тонкого обструганого деревця. Його одяг складається з туніки пісковато-бронзового тону і сіро-блакитного плаща. В кінці ряду стоїть апостол Яків, з довжелезною бородою, що



хвилями обливає груди, прикриті сіро-брунатною тунікою. Мантія — лазурно-зелена, з м'яким сірим відтінком.

У кожного з апостолів різний вираз в очах і рисах обличчя: то сувора зосередженість, то тиха задума, то пильна увага до нового враження, то мрійна просвітленість, — трудно відразу перерахувати і визначити тонкі відтінки їхнього душевного стану, схоплені вправною рукою майстра, що, очевидно, мав терпіння мурашки, працюючи коло такого милого різьбарського шедевра.

До щогли приладнано круглий годинничок, а над ним на площинці — ангели з сурмами.

Олександр відірвався від споглядання:

— Прекрасно! — скрикнув він. — Але я мушу йти, бо Антон Никандрович і Ольга ждуть біля воріт.

— Треба обов'язково оглянути берег, — порадив Адам Григорович.

— Піду.

— А після того жду вас. Добраніч!

Веселі псюки вертілись колесом під ліктями в Олександра, коли він вертався через двір; а коли поліз по залізу вгору — дряпнули лапами його черевики: попрощалися; при тому з жалем повищали.

— Як ти там довго! — докоряє Ольга.

— Винуватий. Чудесний модель корабля зробив Адам Григорович! Завтра зайдемо і роздивимось.

Антон Никандрович застиг, як камінь. Ольга питає його:

— Ви, мабуть, стомлені?

— Не так втома, як тривога.

— Ви проганяйте болючу думку. Моя сусідка, стара лікарка, часто каже: забудьте все неприємне, все, що дразнить серце і викликає злість. То, каже, неправда, що люди — назавжди втратили едем на землі, — він і тепер є, але ми не бачимо його. Не той дужий, хто підніме великий камінь, а хто стримає власне серце. А найдужчий, каже, той, хто знищить зло в собі самому: той переступить поріг земного раю. Всі недуги та печалі покинуть його. Ви не думаєте, що такий спосіб, як вона каже, — надто жіночий?

— Не думаю. Скоріше це — ангельський спосіб... вимагає не нашої праведності, — сумно промовив Антон Никандрович.

Олександр зауважив:

— Матері повинні продиктувати закон про виховання. Ми в дитинстві страшно ожорсточились серцем.

— А що ви думаєте? — сказав Антон Никандрович. — До десяти років, принаймні, малеча повинна зростати під материнським доглядом.

— Я переконана, що без жіночих порад ніхто не перевиховає людство. Материнське серце мудріше, ніж комсомольська програма.

— Згоден, згоден! — заговорив Антон Никандрович, якого ця думка, видно, страшенно зацікавила. — В нас сидять тигри; одних можна зв'язати шовковими нитками, других треба припинати на ланцюгах. Ні, візьмем інший образ. От — Голгота... в ній безсмертний символ, крім основного буквального значення. Кажуть, у людині є ангел і демон. Не точно! В людській душі — три основні складники: той, що його втілює Син Божий; той, що представляє грішник, схильний до каяття — розумний грішник і, треба сказати, добрий, хоч він через обставини життя погруз у злочинах; і, зрештою, той, що його представляє нерозкаяний грішник, затятий в своїй жорстокості, цинічний і нахабний. От складники душі, символізовані в образі Голготи, гори нашого земного стратотерпництва. А можливо, я помиляюся.

— Цікаво, — тихо сказала Ольга.

Олександр мовчав, але те, про що говорив старий, стояло перед очима, як жива картина.

— Зверніть увагу, — гарячився тим часом Антон Никандрович, — три Марії приходять до замученого Спасителя, три Марії приходять до його труни. Ви думали над цим?! Тут я попрошаюся з вами. Заходьте завтра. Ви не знаєте, як мені приємно, коли я бачу вас. У моїй самотності...

Він не договорив. Вимахнув безпорадно руками і швидко пішов. Олександр і Ольга довго дивилися вслід йому.

Ліхтар на вулиці ворушився яскравим павучком. Поприв'язував оранжеві павутинки до землі, а каштани перехопили їх посередині своїми п'ятипалими долонями, налитими зеленою кров'ю, і намагаються перервати.

— Мені дуже жаль Антона Никандровича, — зітхнула Ольга. — Він добрий, добрий.

— Він повинен кудись переїхати, бо Тімурленков та Іван Іванович переріжуть його своєю марксистською пилкою.

— Як страшно жити, коли над нами люди, в яких нема нічого людського! — прошепотіла Ольга з мукою в голосі. — Чого вони лізуть з чобітьми в душу?! Вірити не можна; думати он так — не можна, бо арештують; треба ось так думати. А як я хочу вірити? А як мені не можна без цього?! Сьогодні вранці я пішла до кручі. Стою, а далеко внизу вода блищить. Я з такою журбою дивлюся... Враз як засвітилось над річкою — я аж здригнулася з несподіванки.

Вона припала Олександрові до плеча. Постояли залюблені під каштанами; пішли далі, до високої силвети будинку, затиснутого цегляними сусідами; тільки в небагатьох вікнах електрика світилася то ясно-зеленим, то темно-червоним крізь паперові абажури.

Тихо пішли Олександр і Ольга дерев'яними сходами — нагору, аж під самий дах.

## РЕШТА НОЧІ I

Бувають кімнатки — такі дрібні, такі «піддашні», мовби спеціально побудовані для студентів, що поглибилися у філософію та поезію. Немає терміна в словниках, щоб означити золоту тишину, змістовну самотність, дієвість творчого початку в невідомій нам тканині всесвітнього простору, того початку, який зринає в уяві фантазмагорією образів, а в нашому серці — течією почувань від одного тільки випадкового музичного враження чи фарби, чи поруху. О, скарб самотности, що становить невід'ємну принаду кімнати, дрібнішої, ніж чашечка бджолина!

Згадаєш про неї і зітхнеш. Минулося! Безповоротно минулося.

Відчиніть вікно в такій кімнаті — повіває ніч; велика темнота, повна широкого кипучого свіжого шуму. Здається, в верховіттях дерев біжить струмками музика; вона захоплює своєю високою течією зелене листя, невидиме в темряві. А від того до її найчистішого тону приєднується весь отой кипучий шум та свіжість земна, — і коли при-

слухатися до загального звучання, то на душі стає так мирно, так спокійно, так ясно, хоч вікно чорніє чорно: ніби велетенський ворон затуляє пір'їнами крила.

В кімнаті тихий зелений присмерк від паперового абажура настільної лампи.

Ольга сидить на ліжку, напроти вікна, обпершись плечима об килимок на стіні, а коліна підігнувши до підборіддя. Черевики стоять коло ліжка сумірною двієчкою, готові до послуг своїй господині. Але сьогодні не судилось їм торкати ні цегли на тротуарі, ні трави на землі, — відпочиватимуть вони в сусідстві з другою двійкою.

Невтомні комахи нічні обертаються навколо лампи; а поруч зелені стебла розкинулись, обважені пухнастими барвистими зірками. Сидить Олександр коло Ольги, перебирає її пальчики м'які. Вона дивиться з задумою і усміхом на нього.

— Давно сховалося сонечко за тополями, — шепче вона, — і ось ти мій, мій, мій, ти зо мною... Чогось мені тривожно було весь день, — боялася; якби можна втекти, побігла б за край світу від свого серця, а втекти не можна. Тепер я почуваю: зовсім вільна я! Така байдужа я до всього, що навколо... Одно знаю: ти зо мною... Скажи, чи будеш коли-небудь нудьгувати зо мною? Ні, не кажи нічого! Дивись мені в очі!

Взяла його обличчя в свої долоні.

— Ольго, тільки ти призначена мені!

Він торкається до її рук, запашних над ліктями дівочою чистотою. Потім, поклавши їх собі на плечі, цілує Ольгу. Волосся її розсипається в нього на обличчі. Він чує, як пашіє кров на її щоках.

— Іноді думаю, чи я подобаюся тобі... як жінка.

— Єдина і найкраща з усіх!

— Я спитала, бо трішки ревнива, ти знаєш це? Я крапельку ревнива, мій любий! Я не хочу, щоб у тебе в серці була інша, крім мене. Знай, мій коханий, знай! Бо я люблю тебе більше, ніж можна любити.

— Не бійся за мене!

Притьма вона відхилилася, взяла з-поміж стеблинок, що на столі, одну, обсипану біло-рожево, і, обриваючи її та розсипаючи цвіт коло себе, сказала:

— Любить, не любить, — любить!..

За вікном кипіли каштани могутнім шумом, — кипіли і вибухали листвяними поривами. Якась нічна птиця перестала боятися вікна. Пролетіла коло самісіньких шибок і втекла в далеку ніч.

## РЕШТА НОЧІ II

В одному з ресторанів, що відкриті до першої години ночі, тарабанить музика.

Антон Никандрович відчуває спрагу. «Нап'юся і — додому», — думає собі; заходить всередину, мружачись від електрики.

В кутку, на підвищенні, густокучерні чорняві скрипалі намагаються пасмами білого кінського волосся перервати жили, нап'яті на червоних коробках, а від того радіють пізні відвідувачі, перехиляючи склянки над обличчями та випускаючи дим з носа. Антон Никандрович вибирає самотній столик, чіпляє капелюх на одному стільці, а сам сідає на другому.

— Пляшечку пива і стопочку! — просить офіціанта.

Втомлений офіціант з пукотом відкорковує пиво; ставить на скатертину і при цьому елегантно повіває над нею рушничком, що перевішений через руку.

Заплативши зразу ж за пиво і горілку, Антон Никандрович витягає пожмаканий бльокнот. Якась думка, мов розпечена, мечеться в свідомості весь вечір, і старий боїться її забути. В найсвітлішому місці уваги спиняє думку, і та стає цілковито ясною.

«На підставі двадцятичотирирічного спостереження констатуємо: ошуканство — це державна форма. Для вдержання влади група аморальних осіб вживає всіх ідей і принципів — сьогодні одних, завтра других. Крутіїство називає науковим терміном: діялектика. В основу всього покладає насильство над істотою людини, за якою не визнає ніяких прав на існування, і хоче погвалтувати решту людського роду. Здається, сьогодні конфлікт між правдою і неправдою, як силами моральної сфери, становить зміст життя. Разом з тим любов і ненависть схрещують шпади на вселенській арені. Щоб уникнути загибелі, мусімо пробудити патос, дух захоплення, віру в сили

неба, правдивість, твердість характеру, хоробрість, діяльність, самопожертву. Без цього — смерть. Надходить час вибору і рішення».

Старий робить нотатку такими жакливими літерами, що всилу й сам розбирає її. «Про нещасливий випадок! — думає собі. — Дома вирву і підсуну під спинку в добрий том».

По короткій павзі він продовжує запис:

«Церква скрізь була, і Євангеліє читали. А таки жадющі морили своїх ближніх каторжною працею і злиднями. Ходили в церкву, а були кровопивцями. Обурення на несправедливість породило бунт, повстання, революцію. Доки будуть немилосердні, що вимолочують надприбуток з істоти ближнього, — стоятиме кривава, червона, сатанська примара. Спаситель учив, благав, розп'явся на хресті: нічого не помагає! Ну, то нехай пекельний бич підступить».

— Можна до вас у компанію? — подав запитання на кінчику язика, солодко вискалився, підсів до столика верткий чоловік. Ужувато витягнув шию, щоб зазирнути в бльокнот.

— Будь ласка! Будь ласка! — припросив Антон Никандрович і продовжив напівголосом самотні міркування: «...півлітра олії — записано; ще які закупи цього тижня?... пара шкарпеток, шнурки до черевиків, сім коробок сірників, голка до примуса, — записано. Підводимо рису».

Старий сховав бльокнот і взявся до склянки. Присусіджена персона помітно зів'яла; почала гукати собі пива. Діставши його, обмочила і обсотала губи, кинулася в безодню ширости:

— Дорогий товаришу, нудно мені! Дивлюся — солідний мужчина; інтелігентний; зразу до серця припав: на мого дядька схожий. Люблю по гроб житні людей освічених. Сам інтересуюсь проблемами, н-да! проблемами. Звиняюсь, ви з якої, так сказати, професії?

— Педагогічної, — відповів Антон Никандрович.

— Ага! Значить, з такої. Ну, то нехай і з такої! Звиняюсь, з якої ви сказали?

— Педагогічної.

— Приятної, дуже приятної; я сам колись був, признаться по совісті, касиром на великій станції в буфеті. По

причині неточності між бумажками п'ять літ горював на несправедливість.

— Довго.

— Да, сидів і горював; як випустили, мав три годи пораженія в правах. Ох, треба йти! Небезпремінно треба! Пожелаю всього...

П'яничка з сірим кисло-солодким обличчям «змився», натомість через хвилину вискочив із-під землі урочистий джентльмен, прилизаний десятима сортами різнокольорового мазила. Лице вузьке і гостре, як сокира; проте зуби дивним чином чорніли на дециметр один від одного. Найбільшою непристойністю його було те, що він не мав кольору одежі, — хоч би якого-небудь!.. Очі в нього нагадували дві чашки киргизького чаю, в яких посередині плавало по великій крихті білого хліба. Присівши на стілець, вільний після екс-касира, новий компаньйон проказав:

— З вашого найлюбезнішого дозволу я займаю це місце.

— Дуже радий, — сказав Антон Никандрович, якому повторна «стопочка» обпекла гіркотою біля душі, але після цього в свідомості закружляла блаженна хуртовина.

Джентльмен замовив пива і поцікавився особою Антона Никандровича:

— Прошу пробачення за мою нескромність! Я, здається, маю честь перебувати в товаристві високоінтелігентної людини?

— Я — вчитель.

— О, тішусь! Тішусь безконечно! Який предмет?

— Історія літератури.

— Літератури?! — метнувся протуберанцем джентльмен. — Яка щаслива нагода!! Я теж пробую сили на цьому почесному полі. Ось тут скромні плоди мого натхнення. Ах, я й забув: будьмо знайомі!.. Вовкоблїх, Гай Феофанович Вовкоблїх, юрист.

Джентльмен вирвав з грудей жмут сторінок. Поклав їх перед склянкою пива і набрав духу, щоб читати.

— Розумію, — застерігся він, — я не маю права забирати вашої уваги, але ж це неповторний випадок: прочитати твір такому висококваліфікованому знавцеві. Отже, моя річ називається: «Курс іродознавства».

— Як? Здається... мені почулося: іродо... — кліпнув Антон Никандрович.

— І-і-ро-о-до-знавства, так! — з торжественністю і на-смішкою протягнув джентльмен.

Антон Никандрович підібрав губи, брови підняв, хитнув головою набік.

— Чудно, така надзвичайна назва...

— І ввесь твір оригінальний, смію вас запевнити. Починаю. Вступ до іродознавства. Вияснення предмета і методи. Об'єктом дослідження в нашому курсі служить синтетичний образ Ірода, окремі риси якого незмінно виявляються в яскравих постатях суспільної історії. Під Іродом взагалі ми розуміємо особу, що свідомо ставить своєю метою нищення всякого, хто, можливо, міг би показати людству шлях до спасіння. Означена мета виникає в результаті бажання утримати за собою владу в темному царстві. Поява Ірода і розвиток його діяльності незалежні від історичного періоду, національності та віроісповідання. Іродизм має загальний характер і втілюється в своїх типових постатях періодично, приблизно — один раз на п'ятдесят років у кожній країні, причому в кожному випадку неодмінну ознаку його активності становить нищення немовлят. Способи нищення немовлят надзвичайно різноманітні: від масового відрізування голівок до видушування за допомогою голоду. Згадана постійна ознака полегшує розпізнавання типового Ірода. Симптоматика іродизму, в результаті цього, стає дуже простою і приступною для кожного громадянина. Ми маємо сміливість твердити, що розпізнання справжнього Ірода цілком відповідає спроможності рядового робітника, селянина, інтелігента; більше того, ми гадаємо, що навіть неписьменна людина, побачивши сто тисяч або мільйон дітей, замучених голодом, на розпорядження керівника держави, може точно визначити об'єкт нашого дослідження двома словами: «Іродова душа!» Спосіб страхування від іродизму оснований на такому простому принципі: виключення з свідомости всіх уявлень, сформованих під час читання газет.

В ресторан зайшов новий відвідувач, що, судячи з того, як він пронизливо шуконув очима навколо, мав свою тверду мету.



А джентльмен стрільнув зіницями в нього, блискавично встромив собі в груди папірці і звихрився з стільця.

— Тисяча пробачень! — огненним шепотом дихнув на Антона Никандровича. — Я мушу звикнути. Коли хтось пристроїться до вас, — благаю: ні слова про мою особу, скромну, як муха на листку тисячолітнього кедра! Тс...

Джентльмен став невидимкою. Тільки сіра завісочка, що прикривала чорні двері, колихнулася за ним.

А новий відвідувач проколює поглядом людей; зауважує Антона Никандровича, а таки удає, що йому байдужа ця людина. Ніби випадково він потрапляє до потрібного йому столика.

— Можна? — питає.

— О, будь ласка!

Новий відвідувач замовляє пиво. Він огрядний і круглий; підборіддя зливається з шиєю.

— Бурда! — відплювується він. — Колись було пиво, я розумію. Після революції нічого путнього; скрізь дрянь і барахло. Правду я кажу?

— Що ви?! Навпаки: тільки тепер досягнули трудящі нашої країни справжнього добробуту; а до революції, при проклятому капіталізмі, скрізь була дрянь, як ви сказали, і барахло. Правду я кажу?

— Кому як... А пиво — бурда!

Новий відвідувач крутить головою і відходить до дверей. Через декілька хвилин джентльмен уроджується знову коло Антона Никандровича:

— Ви помітили? То — підозріла людина. О, я знаю таких! Треба від них тікати. Я хотів би продовжити читання своїх записок; розділ: «Клясифікація Іродів», чи досить?

— Чому ж, це цікаво; на жаль, я зморений.

— Не буду, не буду! — віє руками джентльмен. Антонові Никандровичу лекція про Іродів так сподобалась, що хочеться записати її в блокнот.

А джентльмен висловлює побажання:

— Ах, як я хотів би послухати що-небудь з ваших міркувань про... скажім, природу і людей. Вас, мабуть, також відвідує натхнення?

— Буває. Але дуже рідко.

— Жаль.

Джентльмен покiрно прищулюється до стола, малюючи на своїй фізіономії таку непобориму спрагу думок, що несамохiть рука Антона Никандровича рухається в напрямку до бльокнота... в ту ж секунду спиняється.

— Скажу відверто, було враження, що ви з особливою метою прочитали «Вступ до іродознавства», а тепер бачу: я помилився.

— Ви підозривали... прочитав, щоб спровокувати? Законна думка! Обережність — прикмета надійної людини. А тепер я зникаю назавжди... Зоставляю, як подарунок, мою працю.

Джентльмен знов вириває з грудей папірці і з смутком зоставляє на столі. Встає, схрещує на грудях руки, такі легкі, мовби вони бляшані, порожні всередині. Тихо говорить:

— Відходжу від недовірливого, що аж надто обережний серед страху. Я відважився грати спектакль сатани. Автор практичного архiтвору хитрости. Живіть щасливо!

— Куди ви?! Зостаньтеся, прошу вас! Вип'ємо разом. Прощу забути мої недоречні слова...

Старий підводиться і робить знаки: хай джентльмен сідає. Окутаний хмарою світової скорботи, джентльмен сідає. Сідає і на мить закриває собі обличчя порожніми долонями.

— О, я нещасна людина! Одинока і зневажена... Якби знали мою біографію: я мав наречену, і вона вмерла; з того часу я втратив сенс життя, ніби дерево, що зірвалося з кореня і мандрує по світах. Тільки у великих філософських думках знаходжу розраду.

Невимовний жаль до джентльменового нещастя проймає Антона Никандровича. Схожість власної долі і долі цього безталанного викликає спочуття, для якого нема міри.

— Я хочу розважити вас! — виголошує старий і добуває свій бльокнот. — До вашого приходу робив нотатки. Ось вони: «голка до примуса», — ні, це не те. Читаю: «Конфлікт між правдою і неправдою, гм... тут неясно написано, — становить, зміст життя». Трохи неточно. Поки що борються неправди. А вступає в силу таки основний конфлікт. Далі: «Любов і ненависть схрещують шпади на вселенській арені».

Антон Никандрович підводить зір на свого слухача; в того очі подібні до двох склянок червоногорючого спирту, що їх видно крізь бляшані пальці, прикладені до обличчя.

Старий спроваджує бльокнот у кишеню, недбало кидаючи:

— Це не цікаво.

Джентльмен кинув у небо гострі руки і звомпив, як пророк на руїнах:

— Чи я потоптав брудними черевиками груди батьків моїх, чи хліб, вийнятий з їхнього рота, я облив кров'ю дітей моїх, що ви відняли мені насолоду — дослухати поезії?!

Жаль його старому. Починає розважати: говорити, ніби в яму сунутися:

— Заспокойтеся!.. Яка там поезія. От я вам щось розповім. Спершу хочу спитати.

— Вішаю вуха на шибеницю уваги, — проголосив джентльмен. — Але після того, як вип'ємо.

— Не знаю, чи ви чоловік віруючий... — починає Антон Никандрович.

— Міг би удати, що віруючий. Атеїст! Правда, зо мною був випадок: іду доріжкою в саду, втопаю в питанні про вищу силу, приходжу до висновку, що надматеріального в світі немає, так і вголос кажу: «Немає!..» Спотикаюся об кілочок, присідаю від болю, знімаю черевик, — і що б ви думали? — вагон крові; однак, міркую раціонально: тут випадок, виражаючись поетично, грає на струні... випадок! більш нічого; а мій дід вірив. Цікавий чоловік був: вуса — такі, що дві робітниці оставали з терницями біля щік і тіпали їх, як коноплі, а потім дві другі робітниці розчісували граблями. Був характером твердий, як гора. Вип'ємо?

Антон Никандрович погоджується, питає:

— Чи можливо, щоб сатана переімг Бога? Звичайно, якщо обидва існують...

— Гіпотетично? Так? Уявляю. Думаю. Відповідаю: можливо.

— Припустимо, — говорить старий, — боротьба між ними точиться вічно; через зраду декого з небесних сил, а такий випадок уже був, сатана перемагає. Що буде тоді?

— О, грандіозна перспектива! — сіпнувся джентльмен на незримім корінці, що його він пустив на місці сидіння. — Слухаю, слухаю, слухаю...

— Отже, сатана замикає Бога в центрі пекла, а сам сідає на троні неба. Скрізь відбуваються радикальні зміни. Душогуби, кати, зрадники, кровопивці, крадіжники, облудники, розпусники і сила їм подібних розсідаються в високих сферах, квітучих садах колишнього раю, надягають золототкані хітони, прикриваються вінками троянд. У центрі, біля сатани, стають демони з ліліями, арфами, книгами, променистими мечами, вкраденими в серафимів та архангелів, а ці останні мучаться, розп'яті навколо пекла. З наказу сатани, по пеклу водить янголів і криваво мордує чортівська адміністрація, а потім спихає в огненні прірви. Відповідно до «нового порядку», відбуваються реформи і на землі. Розбійники отаборюються в імператорському дворці. Найбільшого ошуканця проголошують вищим за Бога, батьком земних народів, сонцем планети. Всі церкви розвалюють динамітом, а духовенство вистрілюють, невелику решту заганяють в концтабори в снігах. Країни, що хочуть зберегти честь і свободу, спустошуються огнем і мечем, плюндруються і знелюднюються. Особлива помста шаліє на Україні, бо завжди її народ відмовлявся ставати холопом брудних і безчесних пройдисвітів. Правду проголошують смертним гріхом, брехню чесною блаженних. Справедливість, сумління, щирість, дружба, вірність, любов і всі добродієння людські заплямовуються, як ворожі людству. Отцевбивство, матероббивство, братовбивство, сестровбивство, дітовбивство стає подвигом і винагороджується орденами. Ідея взаємознищення людей стає основою філософії. Милосердя карається довічним ув'язненням. Крадіжка вводиться, як громадський обов'язок. Брехня розробляється в доктрину і викладається з катедри в кожному університеті; студенти складають іспит, користуючись стабільними підручниками, що їх переглядає і офіційно затверджує державна комісія. Коли професор мимоволі обмовляється правдою, його негайно арештують і спроваджують на крижаний океан...

— Ого! — виривається в джентльмена з горлянки.

— Що значить: «ого»? — питає Антон Никандрович.

— Нічого. Нічого. Я просто так... себто, що так далеко спроводжують.

— А ви думали як? В Сибір, чорт би його забрав! Підждіть, на чому ми з вами зупинилися?..

— На новому порядку на землі.

Антон Никандрович тяжко зітхає:

— Ну, я й наговорив! Але що ж тут неможливого? Творець міг рішити: «Вам хочеться влади? — будь ласка! Хочеться, щоб я в темниці був?! — Іду!» От і сталося. Тільки ж злодії чують, що нема їм щастя, що ґрунт під ногами горить. А Бог і в темниці, в кайданах — Бог, і всім володіє... Більш того — він просто навів привид на чортівську силу, яка, отямившись, побачила: безсильна вона, як крот проти орла — проти сил небесних. Тоді сатана заскреготів зубами над червоним огнем. Жахливий урок для всіх сил зла: поза планетою і тут, де все, про що я казав, — на жаль, можна в натуральній величині спостерігати...

— Де спостерігати? — підкинувся крилами джентльмен.

— Мені треба додому... до... до-му, — з відчайною рішучістю мотає головою Антон Никандрович.

Джентльмен провозає його і розтає в повітрі, між одвірками вхідних дверей.

Доплентався до скверика Антон Никандрович, намацав чавунну колонку і крутить коліщатко. Підставляє голову під холодну воду, а вона стікає йому на обличчя, так, ніби то ридає, нахилившись над землею, старий великий дощ. Випростовується Антон Никандрович, видавлює долонями воду з чуба і витирає обличчя хусткою. Простує далі, з проясненими думками. «Отак розв'язати язик! Дурень, шпакуватий дурень! Таки попався. Скільки разів повторяв собі: мовчи! Стримуйся! Після кожного необережного слова закликався, що буду, як камінний стовп, і ось на тобі...»

Старому було досадно, аж у грудях пекло, мов змія вгніздилась на душі. Хотілося чудом вернути сказані слова.

Оглянувся, як завжди. Помітив фігуру: то мовби його власна тінь, відокремлена від нього, сунулась попід цегляною стіною.

Довелося звернути наліво: чкурнути поза згір'ям; обійти квартальчик, жалюгідний, ніби дровиною потрощений; а тоді канавою — до свого будинку. Тінь застряла десь на поворотах.

Світити в кімнаті Антон Никандрович побоявся. Могла б зауважити нечиста сила. Довго совиним поглядом дивився в вікно. Потемну й спати ліг — як був, так і ліг, укрившись пальтом. Коли почала з'являтися плівка сну, створена фантазійною пам'яттю серця, — щось вернуло до звичайної свідомості: то був ритмічний гуркіт автомобільного мотора... Недалеко, зовсім недалеко! Стих мотор. Ясно, що машина спинилась коло парадних дверей. Навколо серця Антона Никандровича в льодовому холоді заклубочилась отруйна неміч. «“Чорний ворон”, — майнуло в думці, — я пропав! Зараз заберуть». Скрапають секунди, мов пекуча огненна роса з дерева жаху. А нічого нема. Тільки ніч — без життя і жалю. Загуркотів мотор, і чути: машина шаруднула в чорну далечину. Болюча тягота відразу зсунулася з грудей Антона Никандровича. Зітхнув. Повеселішав. Навіть лампу засвітив і метнувся серед кімнатного дріб'язку радий, як перепел у просі. Перепускає шорстку бороду крізь пальці. Збирається з думкою — щось писати... «Ми неухважні до життя. Одна мить непомітно змінюється другою; ми сліпі, проходимо проз неї, а в ній захована радість: соки творчості піняться в ній, папороть під Івана Купала жаріє над нею. Предки були зрячі — бачили скарб. З якою передбачливістю насаджували вишневі садки та тополі, розгосподарьовувалися на ґрунтах, що належатимуть дітям, внукам, правнукам, праправнукам. Мить і вічність сполучалися в уяві нашого сільського мудреця-гречкосія, філософа з істиком<sup>1</sup>, всесвітнього громадянина і корінного самостійника, гуманіста в вибійчаних штанах, тисячолітнього чорноземника, християнина з залізними мозолями, патріота з голубиним серцем і дамаською шаблею в правиці, сокиряного бунтаря проти неправди і неволі... Годі, а то я почну складати вірші», — посміхається Антон Никандрович, розв'язуючи краватку.

---

<sup>1</sup> паличка з залізним наконечником для очищення лемеша в плузі від землі.

Знову гуркіт: Антон Никандрович поблід: «Ось вона — погибель моя!» Затупотіли ковані чоботи по сходах і кудись завернули. Антон Никандрович стоїть, ніби на підніжці Голготи, приготований до розп'яття. Падають секунди, тяжкі, пекучі, як незастигли небесні тіла. На сходах забряжчали підкови. Двері грюкнули, і машина від'їхала.

Декілька разів прокидався Антон Никандрович від випадкового шуму на вулиці. Він зрозумів, що сьогодні — рано: на нього завтра черга. Треба шукати сховища, треба обернутися в звіра, що від зграї собак ховається в зелених нетрах.

### ЧИ ДЕРЕВА МАЮТЬ ДУШУ?

За річкою, вздовж залізниці — тополі, мов зелений гребінець... однакові на зріст, на рівному віддаленні сестра від сестри, вклоняються під вітром. Видно за тополями гори, — аж дивно! — подібні до пилки з синього кришталю, такого синього, що очі випиває. До її нерівних велетенських зубів торкаються хмари, йдучи караванами з моря. Розкішний підгірний степ!.. На двометровому чорноземі соковита зелень буяє, струнно спинається, як навіжена — рветься в височину. Можливо, за мільйони літ життяна сила з надрів, почавши від огненного ядра середині планети і до самісінької крихкої поверхні, напружилась і прорвалась до сонця. Аж дзвенить вона в кожному стебельці й листочку, аж кипить вона зеленим потоком, празникує в квітчастому вбранні всюди в просторі, куди зір сягає. Приходить до неї неспокійний вітер, приносить дві чаші: одну з морською вогкістю, а другу з смолистим духом лісу, що на горах; проливає чаші, — змішуються потоки з них — наповнюють небо. Гладить вітер голубою долонею голівоньку кожній квітці, а крізь хмари падають пасма біло-золотого проміння, гріють кожній квітці пелюстки рожеві. Переливається і говорить зелена стихія на всій підгірній рівнині; минає саклі в аулах, мінарети з півмісяцями; перехлюпує через дамбу, таку широку, що на звуженій вершині її свobodно розминаються мажари з слоноподібними волами; виходить під вербички, похилені, покручені, покалічені під ударами бур, і спиняється, як

кінь, дига ставши, вдивляється в бурхотливу руду каламутну воду, що широчезна летить посередині між плавнями та кручами. Спішить забрати зеленаві допливи з гір. Забризкує піщаний берег з півдня, розкришує глинистий з півночі. Тупотить по земних грудях, як вершник, що вихопив красуню з незнаного племені й тікає з нею до моря, — виблискує соняшним огнем на панцері.

Ясно-червоні метелики з узорами на крильцях, втомившись боротися проти вітру в далекій тремтливій дорозі, добиваються до річки і спочивають на листочках, а тоді наважуються перелітати на цей бік — до околиці міста, обрамленої садами на природних терасах надбережжя.

Як приглянешся, як прислухаєшся — помариться, що стоїш на перехресті миру, відкритого, як на долоні. Схрестились видимі і невидимі шляхи з Сходу на Захід, з Півдня на Північ, з моря до гір, а звідти на рівнину.

Недалеко від затону, на схилі надбережжя, сидять — розмовляють двоє. Кущі по ліву руку закривають місто, шелестом своїм приглушують грабарський стукіт, гамір, автомобільний рев, ковальський брязкіт, стугін водогону, весь різноманітний і неозначений шум промисловости.

Розкриваються віялом довгі соняшні паруси з-проміж хмар, і тоді на фоні, такому густому, що можна подумати про зміну в космосі, після якої височина змінила колір і від сьогоднішнього дня світитиметься до скінчення — шовковою синню: на тому фоні лопотять неперечислимі березові листочки, охоплені радісною тривоною. Дрібні-дрібні, мов дукачики, блищать вони, вібрують легко і вільно в літучому повітрі. А серед рясности вилискують гілки яскраво-срібними стрілками і звивами: біліють, ніби співають.

Молодість наша! З якою блаженною байдужністю, думаючи, що попереду несходимість життєвої дороги, ми марнували час. Далеко була від нас думка про минучість усього матеріального. Боліло серце, бувало, дуже боліло, але тільки від того, що творилося в божевільному людському ладу, або — що розбивало любов. Не повториться теперішній цвіт нагідок!.. обсіплеться, і всьому кінець. З'явиться знову цвіт, коли сонце відбуде кругобіг у морозній далечині, — але то вже буде, хоч кращий, однак — інший цвіт, не той, що зворушує сьогодні. Щасливий, хто



давав своєму серцю вдарити з буйною силою в ребра, стрічав смерть віч-на-віч, діяв пристрасно, мов вибухав на снагою волі — в неперушне оточення.

Хто витерпів любов з хвилини, коли проростала, як зерно в ґрунті, і аж до розкішного квітня, — зрозуміє, з яким нетутешнім чуттям були Олександр і Ольга, самі, далекі від турботливого гурту.

— Про що ти думаєш? — як завжди, цікавилась Ольга.

— Мої думки мають філософський характер.

— Боюся, що зелена філософія.

— Певно!.. Я думаю он про те зелене дерево, — показав на березу Олександр, — воно має свою душу.

— А мову має?

— Якби захотів хто-небудь, міг би скласти зелену граматику, вивчивши шум.

Олександр поклав руку їй на плече, і тоді злегенька зарожевіло-засвітилося крізь прозору білість їй на скронях.

— Ми ніяк не розберемося в душі берези, — сказала Ольга.

— Я був колись недужий, втрачав свідомість. Після смерти це напевне буде. А натомість навіки стане щось, приховане в нашій істоті, — воно споріднює нас із деревами і тваринами.

— Останнє в мене викликає деякі сумніви.

— Невже? Тварини, наприклад вовки, ніколи не творили організованого душоубства в таких масштабах, як люди. Порівнюючи з людьми на партійних зборах, тварини — це аристократи.

— Добре, але ми відхиляємось від думки.

— От, є спільне в живих істот — воно вертається в своє джерело, де раніше зникло, щоб з'явитися тут. Тепер тут вмирає, щоб там воскреснути, набувши свого образу в стражданнях, а можливо, й радостях.

— Від кого в тебе голубі очі?

— Від тата. В матері були карі-карі.

— Мила спадковість... Якщо в мене буде коли-небудь син, я хочу, щоб він мав такі очі; слухаю далі.

— ...Дерево, як і людина, весь час простягає гілки... до світла... Ольга, і ми чуттям пориваємося в височину. А душа в берези тиха, жіноча...

Поцілував Ольгу; вона довго потім берегла в пам'яті той поцілунок.

Коли оглянулась, побачила, що ходять люди на пристані, дехто — обличчям в цю сторону. Вона підвелась, подавши Олександрові руку. Пішла з ним до берега, мимо берези. Спинились тут і спитала:

— Ти справді віриш, що дерево має душу?

— Можливо...

— Кожне дерево?

— Без вийнятку, — від свого неба! — сказав Олександр, кладучи долоню на потріскану, помережану зеленовою чорнотою кору.

— Виходить, не можна вбивати дерев, рубати і палити їх...

— Виходить, так; і тоді люди загинуть. Але не треба нищити без життєвої потреби...

— Як це в зеленій філософії, коли дерево зацвітає, любить воно кого-небудь, чи це — просто... так собі.

— Ні, це — не просто «так собі»! Любить.

— І знає, кого саме?

— Знає і жде. Але не завжди буває щасливе.

— Треба перевірити нашу зелену теорію, щоб не було жодного сумніву.

Ольга підійшла до берези; сіла над самою водою, на темно-сірому камені, що іскрився дрібненькими гранями зернинок. А каламутна вода бризкала, як божевільна.

— Я скупаюсь, Ольго!

— Вода холодна, — не треба.

— Я в огні стою, — скрикнув Олександр, засміявся, випростав руки на сторони і, потягуючись, погуконув ні до кого на зелений той-бік: «А-го-ов!»

## СТРАХ

Ольга сиділа на камені, обперши підборіддя на руки, а руки на коліна, і дивилася, як біжить вода. Плаття такого весіннього кольору, мов бузковий куц нахилився до каменя: тихий і замислений. Тканина тугими згортками, як віяло, розходилась на підгрудді. Зачіска обкружувала обличчя рядками тяжких і пружних русявих пасем, що

вільно переткалися в декількох хвилях. З учорашнього дня на обличчі взявся бронзовий відтінок — від соняшного пензля, щедрого і необережного. В контрасті з ясним чолом брови видавалися темно-русявими. Очі світліші, ніж завжди: це — від розсіяного прямого проміння і відсвітів, що кидала вода. Малюнок рота, аж трішки пришерхлого свіжою шкірою, тонкий і чітко означений. Мабуть, перший показник жіночого віку становить покров на устах. Так часто приходиться постаріння від горя, надмірної праці, від диму при безконечному розпалюванні сирих дров, турбот, викликаних нуждою: все це разом з іншими страшними причинами в нашому «раю» передчасно губить жіночу красу.

Олександр потоптався на піску, а тоді швиденько розглянувся і пішов у воду. Пішов, здригаючись, мов стригун; враз кинувся на глибину.

Вода каламутна, холодна, бо прибуває від льодовців, що тануть на початку літа. Біжить хутко, як добрий кінь, підохочений гострою острогою. Широчезними кругами перекочується, бурхає, вирує так, що невправні плавці, в одну мить знесилившись, холонуть серцем. Не одна мати проносила ранковими вулицями позеленілий труп синка-підлітка, притуливши його до грудей, а голову його перехиливши собі через плече, — проносила вулицями додому і горювала без кінця. Втомлена, спинялася коло решітчастої залізної огорожі на цегляному підмурівнику, становила ніжки трупика на цеглу, а його самого притуляла до високого заліза, сплетеного в хрести та квіти.

Якщо хто-небудь наважувався перепливати, річка, крижано-холодна, каламутно-руда, як шоколяда, широченна і глибоченна, відносила ген-ген далеко вбік: на біло-жовті піщані коси, на мілини протилежного берега, під похилі лози та низькорослі верби.

Відносить вона й Олександра, сердита, бо він сміється з її могутнього гону і водoverту на ямах. Нелегко далася плавцеві його розвага: зморений і захеканий, вернувся він до своєї одежі. Походив по глині, знову руками розмахнувся — збирається плигати. Таким і пам'ятає його Ольга: струнким, як молодий кипарис, і білим, як статуя з алябастру, тільки на плечах обпалини — з соняшного дня в минулому тижні, коли грали в теніс.

— Достану дна! — гукнув Олександр, а Ольга всміхнулася йому, піднявши обличчя.

Шубовснув він у воду, і довго немає його. Довго немає; вода ж, напинаючись блискучими кругами, збуреними і спіненими по краях, проходить мимо і шумить: похмуро шумить і одноманітно. Аж ось вириває плавець; розбризкує віддихами воду, що стікає йому з волосся, з чола — на губи. Відсапується він і знову занурюється в непрозору глибину. Знову його довго немає, — тривога, як змія з морозного заліза, ворухнулася в Ольги під серцем, і мовби світ перемінився в очах: став страшний. Зірвалася Ольга з місця і ступила крок, дивлячись у воду. Побігла по самому берегу, притиснувши долоні до серця. Вп'ялася очима в каламутну бистрину, криком закричала, а тоді відразу ж притулила собі п'ястук до уст і зціпила зуби на пальцях.

Але ось чує, що хтось гукає її дзвінким нервовим гуком, з радістю переможця. Поглянула Ольга праворуч, а там — він; вибирається на глину, — геть далеко віднесла течія.

Біжить він до Ольги, вода з нього схлюпує, крапотить; волосся позлипалося і накрило чоло. Змучений він; губи позеленіли, а очі горять: видно, що радіє — пощастило дна дістати. В руці тримає він молоток, обліплений мулом. Нахилившись до води, обмиває свою знахідку. Ольга на нього дивиться і приходиться до тями. Страх їй проходить, натомість з'являється гнів на необережного. Що знайшов Олександр на дні, — їй не цікаво... але як він сміє так лякати її?! Вона відчуває тепер, що якби пройшло ще декілька хвилин розпучливого дождання, вона була б збожеволіла. І тому, коли підступив до неї Олександр, то не спитала: що ти знайшов? — а закричала до нього:

— Я хочу сповістити тобі новину!

— Про що?

— Не новину, а пораду... Коли дорослі діти без міри пустують, треба так робити! — вимовляє Ольга; ніжність разом з образою брентить їй у голосі. — Кладуть руку собі на долоню і роблять ось так! — І Ольга, збіліла, мов сніг, хоч і усміхнена від великого заспокоєння, з усієї сили вдарила Олександра по пальцях. — Карають отак, — напівчутно повела далі і поласкала по битих пальцях, подмухала на них. Після цього різко повернулася, і, страшенно розгнівана, відійшла до свого каменя.

Олександр заливається: йому смішно!.. Підкидає молоток і, після ста млинкових перевертів, ловить за кленову ручку.

## БІЛЯ БЕРЕЗИ

Поглянула Ольга скоса на жонглера і засміялася:

— Гарна цяцька! Блищить.

Справді, красно виблискував мідний молоток, розклеваний і подекуди позеленілий від окису. Довга ручка з кленового дерева ледь-ледь обвуглена; видно, побувала в полум'ї в грубці чи в пожежі.

— Ану, перекину через річку? — розмахнувся Олександр.

— Ні! — крикнула Ольга. — Я візьму і збережу; буде пам'ятка про те, як не треба поводитися біля річки.

— Каюся.

Промурмотів це слово і пішов одягатися. Ставши за куш, ретельно викрутив мокрі підштанці.

Олександр і Ольга сиділи на камені. В обличчя їм лилась прохолода з річки. Як знову йшли проз березу, Ольга притьма зачервонілася, бо непереможно схотілось їй припасти всім єством до його уст.. Ольга глянула в обличчя коханому. Пішли і сіли недалеко від зеленого валу, у видолінці, в затишку від дрібненьких кущів, що закривали їх від пристані і міста.

— Підемо додому? — спитала Ольга, кладучи голову йому на груди.

— Підемо!

Він пригорнув її плечі; тоді вона поклала свої долоні йому на груди і ледве чутно сказала:

— Але, Олександріку!..

Її руку він поцілував уклінно — так, як, мабуть, робилося в далекі віки перед нами, коли знали, чого варті солов'ї, що три місяці тьохкають над трояндами. Як він нічого не сказав, — Ольга зрозуміла: послухається її. Відчувала, що для нього дороге її слово і він не схоче нічого робити, незгідного з її волею. Повеселішала Ольга, коли побачила свою любов, відсвічену і продовжену в безкінечність, а не трачену тільки на гарні хвилини.

— Чи я не старша від тебе?

— Не старша.

— А!.. то я можу мати примхи. Я наказую йти отак по берегу додому.

— Невже в дітей немає інших примх? Я міг би розповісти казку.

— Це я й сама вмю.

Олександр ліг навznak, пальці зчепивши на тім'ї.

— Слухатиму про вовка-сіроманця і королеву.

Як лежати влітку горілиць у траві, то небо видається празничним океаном, що його зверху видно. Лазур у нього прозора-прозора: от-от зазвучить! Колір її заворожує зір, навіває глибоку блаженну задуму. Кульбаба, ромашка, чистотіл, якась дика прибережна квітка рожево-червона, схожа на портулак, — всі вони зблизька, прихилиючись аж до очей, стають фантастичними плянетками. Тихо. Тепло. Мирно на душі. Чути дихання вічних сил, коли отак на часинку вирватися з червоного божевільного експерименту над людськими існуваннями.

— Пожди, — сказала Ольга, — нехай я трохи подумаю!

Вона думає, та зовсім же не про казку: думає про те, як це склалося її життя. За кохання своє не мала страху, бо бачила: Олександр — правдива і вірна душа... так і склалося воно, як бажалося. Ольга мріяла — покохати того, до чиеї душі ще не пристала розпуста, і це було в неї не від ревнощів, а від поривання — віддати єдиній, не поплямленій любові свою чисту, як кришталеве джерело, молодість. В препишному цвіті дівочому відбути вік молодий, торкнутися до зірки рукою, співаючи від любовної долі, а там — хай хоч і смерть!.. вона вже не страшна.

Тоді, як він долонею відвів їй пасма з чола, — ніби чув, що десь у вишині б'є дзвін, б'є з надмірної сили, але не чути нічого на березі річки.

## ПУСТУЮТЬ

Ольга розповіла про гірського чарівника, що його поховано в печері — в труні на срібних ланцюгах, від того, коли грім ударить у скелю, чути дзвін довкола; і — про

відьму, що її закляв чарівник, нехай гріє воду в підземному казані: від того б'є з-під гори цілюще тепле джерело...

— Оце і вся моя казочка, — зітхнула Ольга. — Побрехенька для дитини.

Олександр ударив долонею по траві.

— Йдемо!.. вранці, о четвертій годині встаємо; ввечорі — там.

— Куди ж так поспішно? — удавано дивується Ольга.

— Слухати, як відьма воду гріє.

— Хіба ж ми дійдемо за день? Сімдесят кілометрів...

— Там чудесні сіножаті, місячні ночі, потоки, солов'ї, зірки, комарі і ми вдвох.

Ольга простягла пальці до його чола:

— Він марить, — сказала.

— Ой, — схоплюється Олександр; потім кам'яніє, падає мертвий, а руки його випадково опиняються в Ольги на стані. Ольга відкидає непрошені руки. Зриває гостру травинку і — мертвому в ніздрю; мертвяк лежить, мов залізний — терпить, поки можна, тоді, коли стриматись несила, відвертає голову.

— Візьмемо хліба, дві пляшки молока. На половині дороги відпочинок. Як прийдемо, негайно — до джерела, що зціляє від втоми.

— До джерела — вранці! З дороги треба помитися і відпочинути.

— Стигла голівонька! — крадькома стукає пальцем у неї коло вуха, так само, як пробують кавуни; стукає і дістає удар по руці. Обоє зриваються на рівні, починають боротися, як то зветься: «в ручки»; регочуться, строять дурня, кричать. Ніби змовившись, біжать наввипередки понад берегом.

— Стій! — спиняється Ольга; поправляє волосся, що розметалося їй навколо обличчя, залитого рожевістю. — Ми забули молоток, вернімось!..

Вони об руку, пригорнувшись одне до одного і торкаючись щоками, йдуть по молоток. Вітер віє — обливає їх цілющою прохолодою; вітрилить плаття Ольги, голубу сорочку Олександра — буйний, багатий вітер з південного приморського степу. Змушує примружувати очі. Двоє, граючись, як діти, привітані метеликами, що линуть із-за річки, йдуть по знахідку — річ, що недавно впала в річку.

Олександр піднімає молоток, запихає собі за пояс. Вирішивши зразу ж вертатися додому, закохані сідають, однак, на траву і, поклавши руки одне одному на плечі, знову дивляться в очі. Ольга, від того, що серце їй переповнене великим почуттям, притуляється чолом до Олександрового плеча; так сидять, німі і щирі. Споріднені невидимими зв'язками. Встають, йдуть до міста; оглядаються і дивляться на річку. Тоді примічають Івана Івановича, що никає по берегу.

Можливо, так виглядав би лунатик, якби недуга його продовжувалася на денну пору. Іван Іванович поводився чудно: наче душу його полонив магнет, завбільшки з дзвіницю — вже поборений, розглядався чоловік навкруги, чи цією дорогою йти до владущої сили, чи іншою.

Пішов над річкою, бо суджено. Якби він хотів піти від неї, що — піти?.. побігти, полетіти, — сталося б чудо і завершило знов до річки, до її надбережжя, куди притягла могутність, вища за рушії земні. Переміни в серці Івана Івановича відбувалися так природно, як фази місяця, від молодика до повного виду. Нетерплячка почала спадати; з'явилася тривога, пов'язана, здається, з враженням від знайомої вогкості, що від води. Одночасно з високих далекостей, в уявленні про які в Івана Івановича ніколи не було уособлених образів — сил, обдарованих думками і зором, — почали потроху діяти стихії незвичайного настрою: для нього не існувало ні назви, ні означення... Він був не страшний для життя, але безкінечно прикрий. Це — так, ніби до душі Івана Івановича, що, звичайно, більша від його тіла, як і в кожній людині, — хтось, кого ніколи не можна побачити, посилає невідомий спричинник неспокою. Але сам голова профорганізації цього не бачить, не знає і не може знати, навіть не здогадується про те, що робиться на неозначеній віддалі перед його тілесними грудьми. Він лише переживає той неспокій своєю найглибшою духовною природою, внутрішній голос якої слабкий, аж смішно, — просто дитячий, і навіть не можна сказати, щоб він казав щось ранливе... ні, його херувимський шепіт — делікатний і дуже дружній. Зовсім далекий від прокурорського тону. Це можна було б порівняти до того, що в незримій сердечній сфері з'явилася тиха бархотна квітка: світиться там, колихається, торкає нерви,



щось вимовляє, і вже ніяк не зникне. Сама присутність її, одначе, робить людину зовсім іншою, а щодо майбутніх наслідків, які викличе, то будуть вони незміренні, може, змінять все життя — про це людина має здогад, хоч розкривати повний зміст його перед своєю свідомістю не має охоти. Боїться відчутти себе мовби затиснутою, схопленою, як риба на крицевий гачок, коли їй дають волю поплавати до певного часу: поб'ється, поб'ється, а тоді — до сонця; там їй страта. Не надаючи помітного значення всьому напливно-привидному, душа Івана Івановича хоче діткнутися до обставин непомільними своїми відчуттями. Перед тим, як навідатися до Маргарити Крат, хемік, у почутті непохитної особистої безпеки і під впливом дуже живого інтересу, предмети якого так яскраво і нерозділиво зв'язані з невідомою подією, проходжується понад водою. Хочеться, щоб нікого не було поблизу. Бо між тими всіма, які тут сьогодні могли бути, і між Іваном Івановичем існує важлива границя. Питання про неї — страшенно особисте питання самого Івана Івановича, і то було б обурливо, якби хто-небудь почав до неї торкатися.

Все виглядало, як завжди; між блідо-жовтими, майже ясно-сірими пісками, до яких підступала зелень, котилась річка каламутно-шоколядного вигляду, — вона вирувала, бігла, мов гурти рудих хортів, злитих в одну течію з переплетеними струмками й лійкуватими чи обручуватими водоворотами; бризкала, спінювалася, де за щось зачіпалася, дзюрчала, мов сопілка під пальчиками підпaska.

Не було запеклости в душі Івана Івановича, а тільки жаль; навіть співчуття до себе. Властиво, він уявляв, що не був ворогом нікому; діяв він лише так, як йому здавалось, треба було, щоб вийти з нестерпного, неможливого становища, створеного не його бажанням. У світлі цього почуття Іван Іванович все ясно бачив.

Він кидав оком на пристань з жовто-сірими дощатими сараями і чорно-білими пароплавами; на місто в садах, над якими струнко бриніли тополі, так лірично, в лад нахиляючись під вітром; на червінькову травичку, що крізь пісок пробивалася; на ластівку в кружлянні, в доторку до поверхні води; на стягу від сонця, що прорізувалася в просвіті хмар, як меч архангела на дверцятах біля Царських Воріт, і торкалася до зеленого долу перед горами.

Профспілковий голова постояв трохи, берег обдивився, злякано зирнув, чи нема кого-небудь поблизу, прислухався — тільки вода брунатною акварелею плюскотіла, набігаючи на смужку піщаного берега, гостру, мов лезо бритви.

Тихо-тихо прошкутильгав Іван Іванович по берегу, не твердо ставлячи ноги, косими зіницями стежачи воду: що там за її течією робиться. Він відійшов, здається, невдоволений із сьогоднішньої погоди. Знічев'я взяв камінець і, мугикаючи напіввесело собі під ніс, метнув його через річку. Де там!.. упав камінець на початку широчини, збив хвилю в мініятюрний водограйчик, по якому слід на бурханні відразу ж пропав.

На відході від річки Іван Іванович помітив Олександра і Ольгу, і дуже зацікавлений ними. Як зауважив сліпучий молоток в Олександра, заткнутий за пояс, то здригнувся. Різко підступив до закоханих; привітався й поспитав їх:

— Пробачте, що турбую...

Тут він не знати чого затнувся, давня звичка добирати потрібні слова — в останню секунду, видно, через надмірну нетверезість чи надмірне хвилювання, його зрадила. Він з п'яною відвагою повів: чи не проходила тут... одна жінка, білява, середня на зріст, у чорному костюмі?

Поспитався Іван Іванович неприродним голосом; слова вирвалися з його уст так, якби він був сновидцею, що, замість місяця, задививсь на блискучий молоток. Але це — від того, що його самосвідомість була неопанована. Очі взялися червоністю, закипіли від душевного замішання; одночасно ж роздраження проблиснуло в холодних зіницях. Він змінив обличчя в презирливу, разом з тим кислу посмішку, після чого шумно засміявся.

— Ми не бачили нікого, — байдуже відповів Олександр, — і хто знає, чи могли побачити.

— Що таке? Чому — не могли побачити?

— Я не кажу, що взагалі не могли, бо...

Олександр замовк. Він хотів сказати: «Були захоплені своїми власними справами і не мали часу роздивлятися на сторони»; — ці слова в нього на вустах ворушилися, і він їх бажав сказати Іванові Івановичу. Проте через сором'язливість перед подругою в нього мова змінилася — прозвучало інше речення:

— ...бо навряд чи й хто інший міг би побачити тут, будши на нашому місці.

— Ви глузуєте з мене?! — захрипів Іван Іванович, навіть поблід і затрусився. — Я ввічливо питаю вас, як порядного студента, а ви з якимись натяками...

Вимовив це вже не стримуючись; був засліплений люттю від уявної образи.

А студент став ще спокійніший, ніж перед тим; говорив тоном холоднішим і тихішим.

— Чого ви ображаєтесь? Я хотів сказати: ми були захоплені своєю розмовою; на нашому місці кожний інший, напевно, не міг би зауважити сторонньої особи.

Іван Іванович зрозумів, що, справді, ображатися нема з-за чого; що зробив помилку, обвинувачуючи стриманого студента, який звався чудно, по-пташиному. Перемінівши тон, з підкресленою чемністю попросив пробачення:

— Я трохи нервуюся; довго чекав на одну знайому... прошу пробачити! Вчора ввечорі з нею домовились, але обставини, мабуть, не дозволили прийти. Не буду більше турбувати вас. До побачення! Скажіть лишень мені, що то за молоток у вас за поясом? Люблю такі речі, бо вони нагадують мою стару професію металіста... я колекціоную інструменти, зокрема — молотки.

— Колекція молотків — це дуже добре, — мрійливо мовить Олександр. — Але є своєрідніші речі.

Іван Іванович примушений жваво зацікавитися:

— Скажіть! Люблю нові ідеї.

— Наприклад, колекція патефонних кружал із записами совиного вавкання. Далі — колекція записів грози... Цікаво!

— Ви це серйозно?

— Зовсім серйозно. Сам думаю збирати.

— Ні, мій інтерес має, так би мовити, предметний характер. До побачення!

— Щасливо!

— А молоток сховайте, як слід, а то вкрадуть, — кинув наостанку Іван Іванович.

— Звичайно: він буває потрібний при деяких жажливих справах.

Олександр сказав це так собі, без ніякого натяку, але голова профорганізації стрепенувся:

— При яких?!

— Ну от хоч би... а чому ви сказали, що молоток можуть украсти?

— Тисяча причин! — загомонів ніби напівбожевільний Іван Іванович і знов страшенно зблід; пергаменова шкіра на його обличчі стемніла, очі запливли білуватою гіркотю, що означувала нелюдську міру його пересердя. — Уявіть собі — юнак має полюбовницю і вона вагітна. А тут є можливість покохатися з свіжою гарною дівчиною, себто можливість розв'язати собі руки і здобути щастя, якщо вже полюбовниця впеклася в печінки; це завжди в певний час буває. От, він признає ввечорі побачення над самою водою. Обнімає, цілує, а тим часом непомітно витягає з-під поли молоток, такий самий, приміром, як це в вас, і стукає осоружну полюбовницю в лоб. Вона поникає йому на руки, а він з усієї сили — у воду її! Жбурляє молоток за нею слідом. Мені жаль, що я так вразив вашу приятельку, — додав Іван Іванович, побачивши, що Ольга сплотніла; тихо застогнала, навіть обперлася Олександрові на руку.

— Це пройде, — зітхнула вона.

— Якби я знав, що своїм оповіданням так глибоко вражу, — промовчав би. Але що робити? На світі все буває. Уявіть собі, зразу ж після розправи людина йде під вікно до своєї нової коханої; пекельно мучиться там від незрозумілого почуття. Можливо навіть — закохавшись до неприємності, готує сам собі погибель. Що ви скажете? Страшний випадок.

Іван Іванович мовби розчинив дверці собі на грудях і виривав слова з серця, хоч це несамовито йому боліло; договоривши, навіть голосно засміявся.

Ольга стояла, прикипівши поглядом до молотка; їй привиділися плями на жовтому металі, хоч поверхня його була чиста і рівно поблискувала. Повільним жестом Ольга затулила собі очі і припала коханому до плеча... вона мала яву вразливу — до хворобливості.

— Я — злочинець! — вигукнув Іван Іванович. — Так розтривожити чутливу дівочу душу. Нічого не вдієш, дійсність жорстока. Відходжу, щоб не розтривожити ще дужче.

Повернувся і пішов берегом, через хвилину спам'ятався, повернув до міста, ще раз глянувши на закоханих.

Пошуктильгав швидко, швидко, як лиш дозволяв його нетверезий стан, і вже не оглядався. Скоро зник за хатками передмістя.

— Яка фантазія в цього чоловіка! Він міг би бути великим драматургом. Але він п'яний: я по очах бачу, — зітхнув Олександр, Ольга ж йому заперечила рішуче:

— Жорстокий він, он що!

Закохані потихеньку пішли до міста.

## ПОБУТОВІ КОЛОТНИКИ

Тополі коло будинку, в якому мешкала Маргарита, ритмічно тріпотіли листочками у високій вітряній течії; лагідно вигинали гілки і схилялись вершинами.

Іван Іванович прочинив хвіртку — залізну раму, замережану косими ромбиками. Рипнув притиснутий його підошвами пісок на доріжці, а рослини здивовано подивилися, про щось поспиталися очима одні в одних, делікатно загомоніли — легко захвилювалися. В цей момент голова профорганізації почув рокіт розірваного вітром акорду; щоб послухати, як грає Маргарита, він обійшов попід стіною в сад і став коло вікна, на тому самому місці, де недавно мучився його суперник — Серпокрил. З вікна, відчиненого до запашних бузкових кетягів, вилетіла музика: можна було порівняти її до пташиних зграйок, що линуть до моря. Співзвуччя сильно вражало Івана Івановича; як, бува, прикладають бальзам до старої рани, очищеної від гною і промитої теплою водою, а він, загоюючи тіло, викликає приємний лоскотливий біль, страшенно милий після довгочасного отруйного горіння на тому місці, — то так само й ласкаві, добрі співзвуччя в дужих ритмах впливали на самотнього Івана Івановича. Він стояв коло вікна з понуреною головою. Переживав випадкову втіху. Якби заборонили слухати цієї мелодії, він би сказав: «Візьміть, що хочете!.. Візьміть половину життя, але пождіть, нехай я до кінця дослухаю».

Власне, він не з-за радости хотів би її дослухати, — ні: музика навівала йому скорботу. І цю скорботу він хотів пережити до кінця. Захоплений нею, схилювався до стіни,

зірвав, не думаючи про це, листок від бузка, почав його м'яти і ламати в пальцях. Кинув рештку додола, повернувся до рясного шуму в саду, до мурмотіння зеленого, рясного та кипучого. Ніби давно-давно заклятого на тремтіння всіма тоненькими фібрами та так і зоставленого навіки.

Музика стихла. Прохрипів знайомий голос — говорив Серпокрил:

— Маргарито, я хотів би все життя служити вашій красі і талантові.

Діткнутий цими словами, Іван Іванович струснувся; долонями обперся об цеглу, втопив очі в далеку крапку в саду: очі на його повернутій боком голові були розширені, повні невимовно серйозного виразу, що буває при гострих переживаннях, дуже для людини неприємних. Серпокрил говорив так пристрасно.

— Маргарито, світло очей моїх у темному житті!..

— У вас поетичні здібності, — лункою флейтою відповів жіночий голос.

— Бо я вас люблю. Поїдемо з цього міста... морем поїдемо; на пароплаві, білому, як лебідь.

— Ви мрійник, — зітхнув альт.

— Хіба це погано? Я вас так люблю...

— Встаньте! Пустіть руку!

Іван Іванович жакливо схвилювався. «Що тут робиться, — думав він, — я через неї божеволію, залюблений без тями, бо кожна усмішка її виглядає як багатонадійний знак... А тепер така прихильна, така інтимна розмова з поганцем Серпокрилом; він цілує руку, коли я терплю пекельну муку, душу свою гублю»...

Іван Іванович рвонувся від стіни і побіг, шкутильгаючи, в напрямку до вхідних дверей.

Через хвилину в кімнаті вчительки відбулася бурхлива сцена. В дверях стояв смертельно блідий керівник профспілки.

— Маргарито, виженіть його! — драматично показав на коліноприклонного Серпокрила.

Маргарита підвелася з пурпурового крісла і різко відповіла:

— Чемні гості спершу прохають дозволу ввійти в кімнату.

— Ви мені говорите про чемність?.. А я схилюся в поклоні, який в тисячу разів переважить чемність усіх Серпокрилів, купую взятих!

Серпокрил підвівся з долівки і обтрусив долонею на колінах:

— Чого ви розкричалися в чужій квартирі і як ви сміли зайти без дозволу?! Що ж до мене особисто, — раджу бути обережнішим. У давні часи за такий вираз, як ваш, діставали удар шпадою на дуелі. Я вам це точно кажу. Маргарито, дозвольте викинути його в вікно?..

— Ти свиня, Серпокриле! — закричав Іван Іванович.

— Не більша, ніж голова нашого місцевого комітету.

З цими словами Серпокрил схопив Івана Івановича за петельки і потяг до вікна.

Іван Іванович зачепився однією рукою за нерухомо вкріплену половину дверей, а другою потяг Серпокрила в напрямку до другої половини, що була відчинена в коридор.

— Що ви робите?! — жахнулась Маргарита. — Ви дикуни!

Суперники ввійшли в газард; вони воювали з несамовитим завзяттям, вже не зважаючи ні на оклики Маргарити, ні на мовчазну появу четвертої особи. Лише тоді, коли від рвачкого руху в змаганні зійшла з місця і перша половина дверей, виявився важкеленний бас:

— Як домуповноважений, мушу вам нагадати, що за хуліганство кодекс передбачає... вас, мабуть, цікавить, — скільки років тюрми?

Розпалені суперники застигли з несподіванки.

— Мадам, — темно посміхаючись, схилився Єєєхов, наскільки йому дозволяли наслідки катастрофи з ребрами, — низько прошу прощення за шум, але я сповняю свій обов'язок...

В одну секунду Іван Іванович і Серпокрил відчули на своїх карках лапи колишнього «квартирного надзирателя» — лапи, в яких чавунно-важка поліційна могутність сполучалася з віртуозністю, виробленою при двох імперіях. Ломачано-матерчатими ляльками поторохкотіли суперники по коридору. Отямилися, коли їх кинуло через східці — на доріжку, а вхідні двері з стукотом зачинилися.

## ПРОДОВЖЕННЯ КОРАБЛИКА

Адам Григорович пильно обдивляється молоток, як археолог — знахідку з давнього селища, і каже:

— Цю річ бережіть до слушного дня!

Пообіцявши так і зробити, Олександр нахилиється до Ольги, що сидить біля кораблика, пальчиками його торкає.

— Правда ж, гарний корабель? — піднімає вона обличчя до свого коханого.

— Дуже! Мені здається, тут ідея, що обіймає світ. Подивитися на такий кораблик — це ніби богословську книгу прочитати.

Перед очима в Олександра і Ольги фігури апостолів, поставлені в ряд на обшивку корабля: Іоанн — безбородий, з довгим русявим волоссям, одно пасмо спадає на чоло. Поверх яскравої темно-зеленої туніки на плечі накинута рожево-червона мантия. Фома з лопатчастою бородою, з темно-русявим волоссям, відкинутим від скронь. Велика книга в руці. Мантия в нього синьо-зелена і рожево-брунатна туніка. Матвій тримає в руці сокиру, схожу на місяць-молодик. Чоло з залісками, чуб обстрижений зовсім коротко, а борода довга. Палево-золотистий хітон у нього і сіро-срібlistий плащ. Симон спирається на теслярський інструмент; нижня одежина сіро-бронзова, а верхня — зелена, темного відтінку, з мережаними краями. Яков, як і Фома, тримає книгу. Він з темним хвилястим волоссям, з рудуватою бородою. Барва натільної одєжини рожево-фіялкова, а тієї, що зверху, — жовто-зелена. В апостолів різноманітні пози, різноманітні вирази на обличчях — від суворої зосередженості мислителя до радісного настрою поета, що милується на схід сонця. Самі обличчя дуже характерні, як це буває в простих людей, що весь вік працювали на лоні природи. Вольові обличчя натхнені, просвітлені вірою, яку не розстроє дрібненьке хитрування людини з собою. Скульптор зобразив цілковито певні характери, що формуються в глибинах народного життя.

По обох боках корабля, замість люків, прорізано стрілкуваті вікна; засклєно їх, розмальовано на них, мов вітражах, славнозвісні сценки з священної історії. А під вікна-



ми, на виступі, що позначає водяну лінію, розміщено химери: крилаті мавпособаки з роззявленими пащами. Чудернацькі потвори страхають, спинаючись під струнками, як напнуті жили, нитками і під колончастими виступами на міжвіконнях.

Сам Вельзевул, адський владики з шістьома ногами, вплив з глибини і почепився кігтями за дно корабля, зубами в п'ятку стерна вп'явся. Потворний він, як гріх; схожий на допотопного ящура. Страшний!

Вітрила на кораблі позначені хрестами.

При внутрішнім причілку корабельного чердака вбирає очі золотистими, огненними голубувато-мармуровими колонами вівтар, коло якого, перед запаленими свічами, перед ліліями править Божу службу Папа Бенедикт XVI.

Під усіма фігурами підписи, виконані староукраїнською церковною мовою — нашою урочистою, нашою зворушливою, нашою богонатхненною «латиною». Кириличні літери виведені кіновар'ю найчистішого тону.

Білі птиці сидять на реях, а одна злетіла, притулилась до стіп Спасителя на переді корабля.

— Поема, змайстрована з дерева, — сказав Олександр.

— Мені дуже подобається, дуже, дуже, — признавалась Ольга; знов підняла обличчя до свого коханого.

Скаржинський спокійно глянув на них обох.

— Скромна робота, — промовив він. — Нам треба подумати над справою... Чий міг би бути молоток?

— Якогось ремісника, — непевно сказала Ольга.

— Ремісник мав би залізний молоток, а не мідний, — заперечив Олександр. — Тут щось не так.

Ольга поспішно додала:

— Де є магнети, там його, мабуть, і вживали.

— Так, так, — засокотів Адам Григорович. — Це в сто разів правдоподібніше. Молоток давній. Може, ще до революції де-небудь обладнували фізичний кабінет. Негайно потребували молотка з міді й замовили — майстер відлив його поспіхом: річ, як бачите, не зовсім зугарна. Ручка грубо оброблена, покопирсана, місцями навіть обпалена. Трохи покористувалися молотком та й закинули його в куток; пізніше вживали до чого прийдеться. Найчастіше забивали цвяшки — ось сліди від голівок з насічкою. Отже,

імовірні власники молотка: електротехнічна школа, фізико-математичний факультет і аул.

— Аул? — перепитала Ольга.

— Я так кажу, бо бачив у черкесів старовинні мідні молотки. Але черкеси відходять на сторону: вони мають свій неписаний кодекс з помстою, суворий, але далекий від такої вишуканої жорстокости, як у нас. Можна здогадуватися, що вбивця тримав молоток під полою, коли йшов з своєю жертвою до річки. Стоячи біля самої води, він вихопив його і вдарив жертву по голові, штовхнув її з берега, а слідом за нею й молоток кинув. Усім, хто вчора ввечері був біля річки, треба показати цей молоток. Особливо мене цікавить, що скаже Антон Никандрович.

— Може, заявити в міліцію? — запропонувала Ольга.

— Зіпсують справу. Напишуть сто папірців, перенумерують, підпишуть і покладуть у шафу для голодних мишей.

Олександр засміявся:

— Точно! Я їх, мільтонів, давно знаю. Ми починаємо працю, як приватні детективи. Між іншим, «Убийбога» сьогодні крутився на березі, як звичайно — п'яний до «зюзі».

На прохання Скаржинського, Олександр розповів про зустріч з головою профорганізації.

— Але ж це страшенно важливо! — скрикнув Адам Григорович. Він почав тихенько скребти нігтем по підборіддю. Чорні огники в очних щілинах стояли непорушно, як завжди в нього під час роздуму.

## ГОТУЄТЬСЯ ЕМІГРУВАТИ ДО МЕРТВИХ

Вдень, при сонці, минувся страх Антона Никандровича. Запиленими руками старий складає в саквояж найпотрібніші речі: загальний зшиток, зовсім чистий, такий товстий, що в ньому вміститься том нотаток; скляний гранчак з чорнилом до автоматичної ручки; одно число «Київської старини», коробку з різними таблетками і декілька олівців.

Антон Никандрович наміряється наступну ніч, а якщо буде треба, то й подальшу перебути в таємному сховищі.

Саркофаг у підвалі під «Золотим собором» — найкращий нічний сховок від арешту.

— Можна! — кричить Антон Никандрович, коли в двері постукало; сам же далі порядує в саквояжі.

— А-а!.. не забули старого. От що, — старий наблизився до Олександра і прошепотів: — Я йду на ніч в підвал під собором; внизу в вікно влізу, там немає шибок, а рама розхитана.

— Добра думка. Гляньте, будь ласка, на цей молоток! Олександр поклав свою знахідку на стіл.

— Якщо хочете зробити з мене слюсаря, — сказав Антон Никандрович, — то ви аж надто ціните мої здібності.

— Це я витяг з річки, біля того місця, де вчора хтось кричав.

— Гм... можливо, це «речовий доказ».

— Адам Григорович радить, хай кожен з нас обережно розпитує, в кого був мідний молоток.

— Вірно!.. Хай полежить на столі: спитаю в завідувача майстерень, як зустріну. Гляньте в саквояж, чи все, що треба, я поклав?

Олександр подивився; все з саквояжа виклав на стіл.

— Консерви маєте?

— Звичайно. Осьде — чотири штуки.

— Хліб?

— Так, маю. Але стійте, я хотів зробити бутерброди і покласти зверху.

— Можна взяти цю газету? Загортаємо хліб. Термос я візьму — по дорозі наберу гарячого чаю. Яких ліків щодня вживаєте?

— Йод; від склерози, — він ось тут.

— Улюблена книга?

— Писання Сковороди — чудесна річ. Кладіть, кладіть! Взагалі, робіть, як знаєте, я вмиваю руки.

Антон Никандрович помив руки над відром — воно, разом з табуретом і погнутих алюмінієвим кухлем, стало «умивальник».

Тим часом Олександр доповнив «зміст» саквояжа чашкою, ложечкою, відкривачкою до консервів, рушником і милом.

А вітав у романтичній сфері:

— Я так хотів би пуститися берега!.. піти в мандри, забути про збори профорганізації, про членські внески. Щоб вітер підбивався перелітному птахові під крила. Уявіть собі: прозорий росяний ранок; на сході тільки-тільки розливається пурпур. Ви собі йдете доріжкою між колосками. Перші птиці зриваються з диких кущів, обважені краплями, і прорізують тишу криком до сонця... Воно виходить на обрій, як князь. Природа прокидається, гіпнотизує вас зеленими очима. Легкий туман відходить до байраку. Обігріється світ разом з вами; поширудить вітерцем, поманить відпочинути в сухому холодку, під дубами, що коло дороги. З'ївши шматок хліба, ви простягаєтесь на траві. Перед очима улюблена книга, яку ви носите з собою. Прочитали сторінку, дивитеся в височину — думаєте, думаєте без кінця. Проминають хмари, схожі то на лева, то на великого птаха з багатьма крилами, на старого пророка в розметаній одежі. Декотрі грандіозні, як фасади, збудовані з срібла і мармуру, — блищать краями проти сонця. А між ними чиста блакить розкривається: бездонна височина небесна; розкривається, мов книга, писана зрозумілою і незрозумілою мовою. Загадка зачаровує душу. Вся та книга повна доброти, благости, чистієї мудрости, для означення якої в мене немає слів. Навкруги повно світла, пахощів, щебету. Душа звекає до волі, після якої так страшно жити в суспільстві з тисячами сірих обмежених, щоденних загроз, смертних заборон, партійного крестинізму. Треба тікати за кордон!

— Я розпитував про сторожу на границях, — признається Антон Никандрович. — На кожному кроці вартові, собаки, будки, колючі дроти, заорані смуги, заборонні зони, автоматична сигналізація, — словом, сила перешкод. Якби гроші, витрачені на придержування нас в «раю», обернути на добробут, то, певно, кожний громадянин мав би «садок вишневий коло хати», мав би невеликий рай, достатній для щастя, як він його розуміє. Прошу заходити!

Делікатно постукали в двері, ввійши причепурені подруги: Якилина Молоточкіна і Катерина Колосочкіна.

— Я оце хотіла попередити, — щебече перша з них, — що сьогодні не буду прибирати, бо призначено загальні збори. Говоритимуть про клясову пильність, щоб вони показилися, — тільки те й знають, що душу вимотувати.

— Якилино Федорівно, чи варто клопотатись було з-за такої дрібниці, як прибирання...

— А то ж як!? Я хочу, щоб тут і пилінка не впала. Йдемо з Катериною, — я й кажу: скільки бачила людей, а такого, як Антон Никандрович, я вперше бачу. Він як рідний батько, ні одного поганого слова від нього не чула. Хто цей молоток приніс?

— Я, — сказав Олександр.

— Неправда: приніс той кривий собацюра.

— А от помиляєтесь!

— Що?! Хіба я не знаю? Он і Катерина скаже, що це — його.

— Мабуть, — пролепетала голубоока Катерина і зашарілася, оглядаючись на Олександра.

— Бачите!.. Та йдїть ви, — манїжно повела тоді плечима молода тигриця і виблиснула білими зубами, — ви жартувати любите.

— Тут не жарти, — похитав головою Антон Никандрович. — Сьогодні Олександр випадково знайшов цей молоток у річці, недалеко від того місця, де вчора ввечорі ми чули страшний крик: «Рятуйте!» Признаюся, я маю підозру, що власник цього молотка вбив жінку.

Молоточкіна сміється:

— Ох, вигадники ж ви! Я б повірила, так ось Катерина не дасть збрехати, вчора ввечорі ми проводили Івана Івановича з його жінкою на вокзал. Кажу ж вам, бачили, як вона стояла на вагонних приступцях. Платочком отак жалїбно помахала, я аж заплакала. Катерино?..

— Бачили, — пролебедїла і спалахнула дївчина.

— Зоставили ж ми біля неї, — повела Якилина Молоточкіна далї, — самого Івана Івановича і пішли з перону; чули, як другий дзвінок ударив. Що той пес мїг убити жінку, це правда, він такий: жінка вагїтна, а він коло вчительки якоїсь в'єтєся, мов гадюка на кілочку. Спровадив бїдолашну на Урал. Я зайшла ще вчора вранці до нього в лябараторїю, він цим молотком ящик лагодить, каже: бач, турбуюся, щоб жінці було добре — речї спаковуватиму. Їде вона на Урал, там краєвиди, як на виставці, також повітря є тощо. Ходїм, Катерино, бо незабаром збори відкриваються, будуть нам у горло через лїйку політику наливати. Тїмурленков визвїрїтєся на нас, а ми кліпатимем на нього,

як цуценята на гицля<sup>1</sup>. Ходім, серденько, бо прогавимо таке щастя! Бувайте здорові!

— До побачення, — квіткою забриніла Катерина.

Дзенькнула пружина в англійському замку.

— Ну? — широко станув Антон Никандрович перед Олександром і взявся в боки.

Олександр втопив очі в вікно.

— Містерія! Що вбивство було, я певен, — вимахнув рукою старий і відійшов до вікна, — а при чому ж тут молоток Івана Івановича?

З виразом диводумности старий широко розвів руками. Після короткої павзи продовжував:

— Безперечно, тут працює чорт, я його знаю. Не посміхайтесь, я правду кажу. Домовимось так: якщо мене не посадять, — (Антон Никандрович проілюстрував це останнє слово, схрестивши по два розставлених пальці обох рук в образ решітки), — то підемо до Карміндониhi: нехай подивиться в свої прокляті дзеркальця і скаже нам, кого вбито. Карміндониha — ясновидиця, може, дещо вгадає. Як саквояз?

— Готовий.

— Чи той саркофаг — добрий сховок? Як, на вашу думку?...

— Мені здається, добрий. Але я вибрав би сади на передмісті.

— Далеко.

— Зате певніше, ніж тут, в центрі міста.

— Е, досить певно! Це якби я в чужих людей ночував, — зразу б цапнули. А хто здогадається, що я сплю під пусткою? Між гробницями? Вельзевулова хмара наступає на мою душу. Мучуся тисячами мук. Грішник я, мов пес шолудивий, мов пес смердячий мушу ховатися на схилі життя — від цілого світу. За віщо ж переслідування?.. Знаю, за віщо: за правду!.. за одну скориночку істини, що я насмілився зберегти; насмілився відкришити від неї найдрібнішу часточку, меншу, ніж бджолина сльоза, і подати її на розгляд молодшого покоління. За це — катуйся, тікай, як злодій, в гробову громаду, роз'їдену черв'яками. Увесь світ волає про істину; порівнює

---

<sup>1</sup> шкуродер.

до світла, що живить і запліднює землю. А я ж хотів стояти в ньому, здерши з плечей лахміття гріха щоденного, брехні, облуди, — здерти все брудне з себе і стояти, як служка, в чистій одежинці. Всесь мій вік заповнений служінням правді; ради неї приймаю останню біду на свою голову... видно, так суджено і так станеться: за гріх, що вчинений замолоду.

— Мені тяжко від свого безсилля, Антоне Никандровичу! В інших обставинах можна було б винайти мільйон способів, як порятуватися. А тут?.. один, два, три — і кінець.

— Жодного, — сказав Антон Никандрович.

— Ні, ще є способи; я поручусь.

— Якщо справді є способи, — ви неабиякий винахідник.

— Перечислюю, — сказав Олександр. — Перший спосіб — самозаслання; просто людина власною охотою від'їздить в так звані «найвіддаленіші райони» на роботу. Між іншим, я маю на увазі саме цей спосіб. В разі потреби, переїдемо разом: ви, я і Ольга. Другий спосіб: на деякий час піти, наприклад, на роботу в шахту і шарахнути нечуваний ударницький рекорд, або й тихо, непомітно, як інші, довбати руду чи вугіль. Злитися з масою нашого робочого люду. Але сади на передмісті — це все-таки ліпше, ніж собор, повірте мені!

— Я згоден, — задумливо відповів Антон Никандрович, — може, на другу ніч перейду туди.

— В години, коли «чорний ворон» полює на людей, я вартуватиму неподалеку, — сказав Олександр. — Мені в порті розповідав один колишній вояк: в них жахливий бюрократизм, вони самі грузнуть серед паперів. Бували випадки: кілька ночей підряд бігали вони за людиною, не спіймали, а жертва переїхала в інший район. Що ж ви думаєте? Ловці не повідомили своїх сусідів, мовляв, нехай самі розбираються! Не так уже й добре в них машина працює. І там російська розвезеність.

Антон Никандрович здобув незмінну папіроску «Дон».

— Майже щодня я згадую Бориса Розумовського. Ми часто з ним ходили на полювання, а він — добрий стрілець. Які то гарні були години! Він подавав правила точного бою, хоч я й раніше вмів непогано стріляти. Ще на почат-

ку двадцятих років було в одному городку на Лівобережжі — товариство, що збиралося в лісовій долині і там установлювало пристрій з пружиною. Той пристрій метав угору пляшки з-під вина, а члени товариства з черги стріляли в них, мовби в птиць. Скільки скла понівечено!

Антон Никандрович задимів «Доном». Спитав:

— А ви знаєте добре місце?

— Знаю. Кладовище...

— Кладовище? — grimнув стариган. — В мене вже аж двадцять студентів, романтиків «моторошного»; вранці приходять, під ліктями книга Бодлера «Квіти зла», в перекладі Елліса... високим голосом, при дівчатах, деклямують, як вони ночували на гробах, мовляв, «ховалися». Але прогулятися можна: давно там не був, а скоро треба буде й самому...

— Згоден! Прогулянка! — поспішив Олександр. — Позаторік там мешкало двоє молодих, «Ромео і Джульєтта» — учні дев'ятої класи. Про них писали в газеті, під час судового процесу. Вони були закохані до того, що переступили межу дозволеного в їхні роки. Дівчина завагітніла.

— Дуже погано! — вигукнув Антон Никандрович. — Школярі?.. Я цього не схвалюю.

— Я теж. Випадок нечуваний. Дівчина довго таїлася від злющої відьми, своєї мачухи, — батько її незадовго перед тим помер; оборонити від відьми було нікому. Дівчина мала бути власницею хати, як єдина спадкоємиця. Коли все стало помітно, дівчина мусіла признатися мачусі, чого накоїла.

— Била мачуха?

— Страшно била! В холодну пору вигнала з хати: випровадила ввечорі за двері й замкнулася.

— Фурія! — процідив Антон Никандрович крізь зуби.

— Справжня. А дівчина пішла, плачучи, і постукала в двері до свого коханка. Викликала його і сказала: «Мені тепер тільки одно зосталося — шворку на шию і до гілки». Хлопець заспокоїв її, пішов з нею, а сам думав: признатися матері чи ні? Він теж був наполовину сиротою, але мав рідну матір. Побоявся сказати, що сталося; може, не так побоявся, як посоромився. Скликав своїх товаришів, теж учнів дев'ятої класи, на нараду в скверику. Дебати були



бурхливі, вірніш — бурхливі були лайки на адресу мачухи. Рішення винесли в один голос: знайти десь приміщення для дівчини. Між хлопцями був мій приятель, який казав: «Подождіть тут, я пораджуся з одним вуркою!» Коли він з'явився до мене і розповів про дівчину, я пригадав собі, що на гробовищі є гарний склеп, цілком придатний для мешкання: можна було дівчину примістити. Склеп просторий, з віконцем. Хтось із босяків припер туди навіть тапчан і в кутку мангал поставив — грівся чи готував їсти. Квартира, як кажуть, «на зекс»! Ми прибули до «царства мертвих» і окупували склеп. Присвітили, роздивилися — можна жити! Надвірні двері є, вікно є. Питаю дівчину: «Страшно?» — «Зовсім ні», — відповідає вона.

— Ну, якщо дівчина не боялась там жити, мені було б соромно труситись, — сміється Антон Никандрович. — Слухаю далі...

— Ми «організували» предмети домашнього устаткування. Хлопців було восьмеро. Ті принесли ковдру, подушку, сінник, простирано; ті — відро, кухоль, чайник, дрова; ті — хліб, крупу, сіль, чай, цукор... словом, команда працювала прекрасно. До дверей, обкованих залізом, пристроїли такий засув, як в середньовічному замку. Другого дня поставили піч і, як годиться, назвали її «буржуйкою». Трубу від неї ввели в віконце, що світилося аж під стелею. Уявіть собі: щовечора приходили хлопці до склепу, приносили їжу і все потрібне. Один з них навчився акушерства, і коли дівчина була в пологах, він добре виконав свої обов'язки. Золото, не хлопець! Це ж уявити треба: цілий місяць забезпечувати харчами дівчину, врятувати життя їй і дитині і — нікому ні слова! Але серце старої матері здогадалося, примітило, що не все гаразд. Одного вечора, коли хлопець вийшов з дому, мати подалась на зирцем за ним. Просліділа, як він ховався в склеп, і зазирнула туди крізь віконце. Побачила сцену, від якої дух їй зайняло: син клопотався коло дівчини, що мала дитя на руках. Відразу стара здогадалася, в чому справа. Зайшла в склеп; не говорячи ні слова, взяла собі дитя на груди, вкутала його і попрямувала до дверей. Наказала: «Ходіте додому!»

Через декілька днів стара, впорядкувавши з молодією родиною, подала на мачуху в суд.

— Який характер! — захоплено сказав Антон Никандрович. — Я не думаю, щоб вона позивалась за майно.

— Звичайно, ні; вона обвинувачувала мачуху за нелюдське ставлення до пасербиці. Казала: що б там не було, а мачуха не сміла виганяти вагітну дівчину на холод і голод.

— Єдиний випадок, коли я хотів би бути головою суду; я б припик тій мачусі, іншим в «назіданіє», — промовив Антон Никандрович.

— Мачусі дали, здається, чотири роки; а хату передали дівчині, як власність. На суді стара мати сказала коротеньке, але сильне слово — як материнський прокурор, поставлений глядіти родинного права: «Поки небо стоїть над землею, ні вельможний, ні неможний не сміє ламати закону, на якому стоїть сім'я; ніхто не сміє зрікатися обов'язку — помагати матері, як вона носить дитя під серцем».

— Але знайшлися ще праведні судді, — мені здавалось, нема вже таких... Приємно знати.

— Дім, що згідно з присудом, мав стати власністю молодого подружжя, стояв «опечатаний», формальності тяглися довго, аж поки якийсь спритний тип з неозначеною професією добув ордер на помешкання і вліз туди.

— Кінець типовий. А знаєте, я хотів би пожити в такому склепі.

— О десятій годині жду вас на площі біля собору, — сказав Олександр, беручи термос; він не покладався на куховарську точність Антона Никандровича, що здебільшого пив уже холодний чай.

— Ага, щоб не забути: один ключ від кімнати матиму при собі, другий віддам старому Полуниці; попереджу, щоб дав вам, як буде треба.

Антон Никандрович сказав це і помугикав: «Що день прийдешній...» — перебираючи попелясту бороду.

## СУПЕРЕЧКА

### I

Ложечка торкає склянку: цок! цок! — а червонастий чай утворює дрібний вирок навколо неї. Відсвіжившись після сну холодною солодкою рідиною, Антон Никандро-

вич виходить в коридор, повертає направо, тихо ставить ноги на дерев'яні ступені, що ведуть вниз, до «чорного ходу» в двір. Дід Полуниця сидить на лавці, під молодою яблунькою, мружиться, поводить бровами на хмарки і на курчата. Хмарки плывуть, як козацькі байдарки до Запоріжжя; а курчата клюють пшоно і тоненько розмовляють: ців-ців-ців, байдуже їм до пишновусого kota, що сидить зовні за решіткою. А той кіт вигинає шию, ласкається до Полуничиної онуки, яка його гладить. Вона гладить його, він до неї ласкається, а огники-убивці вириваються з щілин на жовтих кружках його очей і наскрізь пронизують курча, що надто близько пробігає за дротяною мережкою.

— Посидьмо, Антоне Никандровичу, — запрошує Полуниця. — Посидьмо, погомонимо; що нового в світі?

— Нічогісінько путнього; в Європі один одного за душу беруть.

— Гляди, скоро й нас візьмуть, — скептично зауважує Полуниця.

— Війська стягаються до кордону, з того й того боку. Говорили ж, що наш «хазяїн» заявив на таємному засіданні: пора втрутитися в європейські справи, і що якийсь маршал обіцяв закрити небо над Німеччиною крилами наших літаків.

— Не знаю, — каже Полуниця, — як над Німеччиною, а над Україною вже так ганчір'ям закрили, що Бога не видно. Розсунеться все це. Ось побачите!

— Думаєте, при німцях буде краще?

— Хоч і гірше, аби інше. А може, й ліпше буде.

— Не буде ліпше: я німців добре знаю.

— Що — погануватий народ?

— Не то, щоб погануватий. Знаєте, на тисячу чесних громадян один великий мудрець. Народ акуратний і трудолюбивий. Але в їхній політиці сидить приспаний звір. Якщо вломиться він в чужу країну, — за кілограм сала вигубить тисячу безвинних дітей, жінок, дідів; ще й скаже, так треба, бо то не наші. Від німецьких політиків я не жду нічого доброго. А народ?.. як всякий народ... Зрештою, його не питають, наказують: воюй!

Дід Полуниця похитав головою:

— Ви таке кажете, що аж не віриться. В них же церкви є, не те що в нас — склад заготзерна або купа каміння.

— Правда, є церкви; і політики в церквах також широко моляться. Закопати живе немовля і зразу — в храм Божий... це бувало.

— Бути цього не може! — аж підкинувся дід Полуниця. — Так тільки тварюка робить.

— Ах, почитали б ви, що тепер німецькі політики пишуть: всіх ненімців знищити, то — гній для вибраної раси. І таке паскудне писання дають, як весільний подарунок, нарівні з Євангелією.

— Хай Бог простить! — шепче і хреститься дід Полуниця. — До чого дійшло... Показилися, чи що?

— Виліз кривавий звір. Самі німці не знають, яке їх лихо жде за Гітлерове божевілля. Мені їх жаль.

— Жаль то жаль, але щоб до того дійти...

— Між ними багато добрих людей. В них прекрасні книги, повні правди. Сила-силенна чудесних будівель виведена їхніми руками. Зроблено безліч винаходів, що полегшують страждання людини. Як приборкати в німецьких політиків первісного звіра, — цей народ знову дасть безсмертні цінності.

— Діду! — обізвалася внучка. — Он кіт дряпається, просить, щоб до курчат пустили.

— Не можна, донечко, цього не можна!

— А чому?

— Бо кіт курчатам голови повідкушує.

— Навіщо?

— Такий норов у нього: кров любить.

— А чому?

— Це від природи в нього... такий, значить, кіт: ніби й тихий він, а до курчат не можна пускати — подушить.

— А як ми йому заборонимо?

— Хоч забороняй, дитинко, хоч ні, а як одхилишся на хвилинку — зразу гам! і нема курчати.

— М-м-м... — протягує внучка і починає вчити kota, як чемно треба з курчатами поводитися. Кіт уважно слухає, а очима наче облизується на курчат.

Дід Полуниця вдається в спогади:

— Як теслярував я на Полтавщині в вісімнадцятім році, бачив їхніх солдатів. Жорстокі, ох, жорстокі! Старого хлі-

бороба нізашчо тягнуть удесятьох до дуба і вішають; такі ретельні при тому. Було, їхня кіннота наловить поросят на хуторі, придержує їх над сідлами і таким козирем двигаеться через город. Поросята в усіх пручаються, верещать, кувікають, вусаті пики аж сіяють од того концерту. А наші перехожі люди одплывуються, хрестяться та бурмочуть: «От бісова сила!» Був тоді в одному селі георгієвський кавалер Дейнека, з чотирма хрестами на грудях. Недавно він з війни вернувся. Сидить у дворі та стругом нове топорище обстругує. Такий був строгий мужчина, з гострими козацькими вусами. Приходять до нього дядьки: «Нема нам жинні від німця, берись рятувати!» — «Як не буде другого виходу, тоді прийдете, бо мені ніколи: треба впоратися по господарству», — одказує кавалер. — «Та ми вже в третій раз приходимо; зав'язав німець петлю на шії: гинемо!» Дейнека відклав тоді струг на верстат, накинув на плечі шинелю з чотирма хрестами, що на стовпчику висіла, питає дядьків: «Чи будете мене слухатися в усьому, як я наказуватиму?» — «Будемо! будемо! — закричали дядьки. — На жинь і смерть будемо слухатися, все робитимем по твоєму слову». Що б ви думали? Через тиждень увесь чисто повіт горів. Обтягнув його Дейнека огненним кільцем. Поміщицькі палати, де розкукобились німці, полум'ям завіяло — тікали німці спросоння, в середині ночі, а як оглядалися, то видно було, що вершник з чотирма хрестами з огню летить навздогін з кривавою шаблюкою. Недалеко вже було й до кінця всім німцям, так упав Дейнека в битві. Пішла до Бога геройська душа. Як ховали Дейнеку, то попереду найстарші дядьки на подушках несли його хрести та шаблю. Все сивобороде і все молоде воїнство проводило покійника до могили на високій горі. Віддавали йому велику честь, з рушниць стріляли. Признатися по правді, я думав, що німці після того часу більше повернули на християнську подобу. Це ж не можна, щоб Європа, і вони з нею разом, наперед не пішли.

— Вони в родинному колі добрі, навіть ласкаві, особливо жінки, — додає Антон Никандрович. — Солдати завжди носять при собі фотокартки своїх рідних. Я гадаю, й інші народи мають свій гріх, от хоч би й росіяни... білі генерали силу нашого люду на шовковицях повішали, а червоні комісари їх прогнали й таку саму силу людей

вистріляли в підвалах. От вам! І ми хороші: тільки дозволь погуляти якому-небудь Махнові, швидко побачимо такого скаженого чортяку, що німець супроти нього поблідніє.

— А то так. Німець душить більше чужого, а наш зразу ж свого за горло хапає. Ще й кричить, що це для добра України.

— Як би там не було, — зітхнув Антон Никандрович, — нехай один ключ від моєї квартири буде у вас! Даватимете його тільки Астрябові, тому чорнявенькому студенту, що в мене буває.

— Я розумію, час тривожний. То один чоловік зникне, то другий.

— Потім розкажу, в чому справа. Одно знаю: замолоду я вчинив великий гріх, а тепер покую.

— От ви й покайтесь; проститься вам, бо хто покається, хоч мовчки, хай підведе з просьбою очі до Спасителя, — тоді проститься. Милосердю ж бо Спасителя кінця немає.

Антон Никандрович вислухав старого з покірністю, мовби перед священиком. Схилився до внучки, шорсткою долонею повів по м'яких, як льон, кучерях її і попрощався. Йому світло було на душі. Вернувшись додому, за старою звичкою, походив з кутка в куток. Став до відчиненого вікна. Високими ріками протікало проміння з-за хмар; захоплювало в свою течію — темно-зелений сосновник на горбі, оточений сірим парканом. Антон Никандрович почав писати в бльокноті:

«...В наших душах є стихія (чи — «сила»), що рухається в призначеному напрямку; рухається не в просторовому розумінні, а в розумінні вдосконалення, просвітлення, покращання, з погляду людського єства. Відступ від передбаченого напрямку відзначає могутній чинник, хоч і невловимий для всього матеріального озброєння науки, невловимий, як і сама «стихія»; ім'я того чинника: «сумління». Каяття й спокута вертають душевні сили до призначеного напрямку, до того пункту, на якому зроблено відступ.

Мало того, каяття й спокута помножують можливості успішного поступовання нашого морального єства в вірному напрямку, звичайно, якщо вони виконані вільно, себто тільки з наказу сумління та доброї волі. Каяття в зло-

чинах незаподіяних, особливо — каяття такого роду під примусом і загрозою смерті, калічить моральний світ, надовго відриває нашу душу від благословенного напрямку, зводить її на манівці нещирости, криводушшя, лукавства, лицемірства і, зрештою, на стежку загибелі. Тільки страшні потрясіння, трагічні своїми наслідками для тих, хто чинить насильство, і для їхніх жертв, можуть розчистити терен для повороту моральних сил до їхнього справжнього скеровання. Сумнівно навіть, чи каяття в дійсно заподіяних злочинах, коли воно виконується під страхом, досягає своєї мети». Закривши бльокнот, Антон Никандрович переживає ще деякий час нервово збудження. А вже в коридорі тупають нерівні кроки: наближається Іван Іванович. Коли він стає в дверях, Антон Никандрович говорить йому в очі:

— В мене таке передчуття, що ви прийшли або сповістити мене про звільнення з посади, або сказати: кайся і відмежовуйся!

— Ви так зразу і переходите до справи. Терпіння, терпіння! Треба бути організованим членом колективу! — хрипко бубонить Іван Іванович, скрививши обличчя в болісну маску усміху.

— Прошу сідати!

— Як ви відчуваєтеся, Антоне Никандровичу? За весь час своєї профспілкової праці я вважав, що настрої живої людини — це перше, чим ми повинні цікавитися. Від цього залежить здоров'я і продуктивність.

— Дякую; відчуваюся прекрасно.

— Вчора я не міг бути на зборах. Провожав дружину на вокзал. Мене дуже хвилює інцидент з вами.

— Скажіть прямо, вимагають від мене прилюдного каяття, відповідної заяви чи ще якоїсь процедури?

— Ви гордий чоловік, Антоне Никандровичу!

— Справа не в гордості, скоріше — в гідності. Я цікавлюсь: вимагають самоприниження чи ні?

— Це як розуміти гідність...

— Хіба можуть бути два розуміння?

— Ще й більше; скільки суспільних клас, стільки й розумінь, — так дивимось ми, марксистки.

— Подождіть, будь ласка! Мовчати, коли вас обливають помями на загальних зборах, — це гідність чи рабство?

— Можу відповісти з відповідними аргументами.

— Цікаво послухати.

— Так от, на перший погляд, як беруть справу індивідуалістично, це звать рабством. Але в ширшому значенні це не завжди так. Наприклад, наша партія і уряд вимагають чистоти ідеологічного фронту, добитися якої можна тільки тоді, коли всі помилки будуть чесно визнані і виправлені. Відмежуванням від своїх помилок ви заслуговуєте довір'я від радянської суспільності. А замазуючи свої гріхи, ви його позбавляєтесь, бо немає ніяких гарантій щодо майбутнього. Самокритика становить здорову атмосферу суспільних відносин.

— Прекрасно; а де ж гарантія, що завжди помиляється одиниця, а професійний чи партійний комітет завжди має рацію?

— Наша партія ніколи не помиляється! — категорично, з особливим притиском заявив Іван Іванович.

— Скажіть, будь ласка, чому весь час у підручниках, схвалених найвищими партійними інституціями, прийняття християнства вважалося, так би мовити, прийняттям «опіюму для народу», а от недавно те саме прийняття християнства об'явили прогресивним кроком і об'явили з благословення тих самих партійних інституцій.

— Тому, що немає вічних і незмінних істин; істина завжди історична і клясова. Що на одному етапі будівництва соціалізму вважалося реакційним, те на другому етапі будівництва стає прогресивною істиною.

— Вам подобаються народні прислів'я? — з гіркотою в голосі питає Антон Никандрович.

— Деякі.

— Одно з них каже: «Крутить правдою, як циган сонцем». Це я взагалі наводжу, без зв'язку з конкретними особами чи установами.

— А я на це можу сказати, що навіть народні прислів'я мають історичний і клясовий характер. У певний час вони містять в собі істину, а потім її втрачають. Я хоч і не спеціаліст, як ви, в народній творчості, але це я знаю краще, ніж ви. Це складне питання.

— Знаєте, — розводить руками Антон Никандрович, — тоді все набирає такої відносності, що наука стає зайвою: не треба ні думати, ні перевіряти, взагалі не треба шукати



наукової істини, а просто крутити головою сюди й туди, згідно з директивами, що раз у раз міняються.

— Це ви сказали з глуфом, але самі не підозріваєте, яка тут глибока рація. Осередок нашої науки і її огнище — центральний комітет нашої партії. Він стоїть на найвищому пункті світових подій і, як маяк, освітлює нам шлях. Ясно?

— Абсолютно! Отже, вимагають прилюдного самобицтва чи ні?

— Хоч би й так; тут нема нічого поганого. Самокритика — шляхетна справа. Якби ви знали, як на закритих партійних зборах один одного з калом змішують. Потім здоровкаються, мов нічого й не було. Ви хвилюєтеся з-за дрібниці.

— А що, як я відмовлюсь посипати главу попелом і шмагати себе по спині?

— Собі зробите гірше, щиро кажу.

— Завжди говорите щиро?

— Майже.

— Скажіть мені, що б ви подумали про особу, яка, припустимо, вбила жінку оцим молотком, а вчинивши злочин, вкинула труп в річку і нікому про це не сказала... себто не стала на шлях самокритики, яку ви вважаєте такою шляхетною справою?

Керівника профорганізації труснуло зсередини незримою бурею, але він посміхнувся, хоч і зблід при цьому над міру спроможности своєї висохлої шкіри. Їдко посміхнувся Іван Іванович.

— Скажу. Я думаю, що злочинець повинен покаятися, прийти в міліцію і заявити: «Я вбивця, заарештуйте мене!»

— Чому ж він не заявив?

— Звідки я знаю? Підійть і спитайте його!

— Хотілося вас спитати.

— Даремно.

— Це правда? Чи, може...

— Я вам кажу: даремно! — злісно, втрачаючи терпець, відрізав Іван Іванович.

— Ви настоювали, щоб я покався, а я питаю, чому не кається злочинець, що вбив оцим молотком людину? Чому й досі не покався той, хто вбив голодом сім мільйонів

населення? Хто мордує мільйони по концтаборах, — чому?.. Нехай би вийшов перед народом, ударив себе в груди, крикнув: слухайте, я — злочинець. Зробив так то й так! Був би прекрасний зразок самокритики, що створює здорову атмосферу. Можете донести, мені тепер все рівно.

Іван Іванович був дуже ображений і огічений.

— Я прийшов до вас, щоб поговорити щиро, маючи на увазі ваші власні інтереси. Ви ж почали говорити нісенітниці. Ви взяли якийсь молоток, ударилися в вигадки, щоб затруднити вияснення вчорашнього інциденту і взагалі питання про ідеологічну сторону ваших лекцій.

— Спершу я хочу взнати, хто вчора жінку вбив!

— Вам треба лікуватись, — я бачу. Нерви. От ви мені наговорили всячини, а я ж тримаюся, терплю, бо так велить мені професійний обов'язок.

— Ну, я вам скажу: ви — залізна натура.

— Залізна, не залізна, Антоне Никандровичу, але я нікого безпідставно не підозріваю в убивстві.

— І мене не підозріваєте?

— І вас — ні.

— Даремно; я — душоуб.

— Он що?! Кого ж ви вбили?

— Дівчину, яку я любив. Це було давно — в студентські роки. Моя наречена загинула через мене. Батьки її не давали згоди на наш шлюб. Від горя вона занедужала і померла. Подивіться на персні: я десятки років пильно ховаю їх від чужого нескромного ока. А ось вам показую, сам не знаю чому.

Іван Іванович дивиться на жовті персні з глибоким співчуттям, з виразом страждання на скривлених вустах. Ні рисочки, ні відтінку презирства чи осуду нема в його обличчі.

— З того часу, протягом всього життя я терплю в душі, — говорить Антон Никандрович, — терплю якийсь біль; невтишимий біль, мов щось пече мені всередині серця. Від всього можна сховати свою вину: від сонця, від людського погляду; але від власного сумління ніколи. Чому це так?

Обличчя Івана Івановича натягнулося шкірою так, що зморшки на ньому зникли; досить байдужим тоном, лише з деякою різкістю він відповідає:

— Я вважаю, голос совісти також змінюється в залежності від історичних періодів. Для нас, марксистів, він має значення передусім тоді, коли ми робимо, свідомо чи не-свідомо, злочин проти інтересів світової революції і будівництва соціалізму. В решті випадків він має значення, але не тією мірою. Все залежить від обставин.

— Признаюсь вам, — стишує голос Антон Никандрович, — мені соромно, що я допіру підозрівав вас в убивстві. Пригадую, один знайомий розповідав мені про дрібний випадок. Бувши підлітком, він бавився щодня разом з своїм побратимом — Пилипом на імення. То був сильний, як на свої літа, хлопчик і прекрасний товариш. Ясного весіннього дня сиділи друзі на лісній галявині, недалеко від дороги, що збігає з узгір'я, і вирізували з липових гілок усякі речі. Скінчивши свої справи, пішли обідати. І от щез ніжик. Підозріння впало на Пилипа. «Скажи, — ти взяв ніжик?» — «Ні, не брав», — говорить Пилип і сміється. «Пилипе, я подарую тобі ніжик, але скажи мені правду!» Пилип заплакав і пішов. Було страшенно жаль його. Мій знайомий оповідав, що він утратив сон на декілька днів. Без приятеля світ став немилим. Ножик знайшовся — він просунувся під підкладку в піджаці і там застряв. Власник його переживав такий сором, що боявся в очі Пилипові глянути. Казав: на все життя зостався в пам'яті той випадок, як взірець безсоромності. Взагалі, зробив він висновок, дев'ять десятих підозрінь, що приходять нам на думку, безпідставні.

Іван Іванович їдко засміявся, блиснувши металічними зубами, й сказав:

— Що моя дружина вчора поїхала, це можуть потвердити свідки; провозити її приходило багато знайомих. Крім неї, я не маю близьких осіб жіночої статі. Отже, справа ясна: ваше марення з'явилося в результаті подразненого нервового стану. Просто — ваша недуга ще не зовсім минула. Але припустимо на хвильку, що підозріння правдиве; це цікаво... як би, на вашу думку, я міг себе почувати?

— Дуже прошу, — сказав Антон Никандрович, приклавши долоні до грудей, — покиньмо цю тему. Вона ні до чого.

— Чому? Цікаво з психологічної сторони.

— Ви це говорите таким тоном, ніби про експерименти з оновленням ікони, який ви проробляєте перед аудиторією. І хочете провчити мене за необережність, правда? В такому разі, «каюсь і відмежовуюсь».

— Ні, хочу простежити комплекс в душі убивці. Припустимо, відбувається така сцена в темноті: я заманюю жертву до берега річки, як ви казали, я лютий на неї — чого вона мучить мене, ця... моя дружина. Вибравши момент, я вийняв з кишені молоток і замахнувся над її головою. Вона інстинктивно здогадалася, що їй грозить смертельна небезпека, і рвонулася в сторону. Але міцно тримає її моя рука. Молоток падає їй на голову, але так косо, що роздирає їй шкуру на голові і відриває вухо. На мої руки, я відчуваю, бризкає тепла кров, хоч у темряві її не видно. Жахливий передсмертний крик пронизує нічну тишину. Тоді я другим певним ударом проломлюю череп своїй жертві і кидаю тіло, що б'ється в смертних корчах, у воду; кидаю туди й молоток. Біжу поміж кущики, як божевільний, бо чую, що духи помсти женуться за мною з огнями, — це вже галюцинація в момент душевного потрясіння. За півкілометра від місця злочину сідаю і переводжу дух, обмиваю руки і обличчя від крові та бризок мозку. Присвічую сірником до одежі. В старенький піджак, передбачливо надітий відповідно до задуманої справи, загортаю каменюку і кидаю в воду. А потім пустирями вертаюсь додому. От і вся картина, яку малює аналітичний розум. Тепер підходимо до питання: що переживатиму я на другий день? Чи буду мучиться від голосу совісти? Якщо маєте рацію ви, — так, буду від голосу совісти неспокійний. В другому ж випадку, себто, якщо я маю рацію, стверджуючи, що явища совісти мають історично зумовлений характер, терзання від голосу совісти не буде, бо я матиму об'єктивне виправдання для свого вчинку, наприклад, в пекельному характері моєї жінки... Вона замучила мене! Чи вона мала право отруїти мені життя? Що заслужила — те й дістала, — я тільки боронився. А з смертю людей все кінчається: ніякого рахунку між душами після неї вже бути не може. Цікава проблема, правда? Ви казали, що той, хто замучив голодом сім мільйонів, повинен каятися. Це смішно! Уявіть собі, що він непохитно переконаний: для перемоги сві-

тової революції ті сім мільйонів повинні загинути — цією ціною ламається опір проти колгоспного ладу. Село без колгоспів буде постійним джерелом сил, ворожих комунізму. Так само необхідні й муки й смерть, скажім, тринадцяти мільйонів засланих в північні концтабори: то все — елементи, які не хочуть і не можуть миритися з новою концепцією суспільства. Повторюю, в цьому саме непохитно переконаний той, хто це організував. Як же ви хочете, щоб він каюся? Це ж буде насильство над його психікою, проти якого ви так протестуєте? Але повернемося до мого власного стану, як убивці.

## СУПЕРЕЧКА

### II

Антон Никандрович аж зубами скреготнув, коли голова профорганізації розводився про вбивство: так це все конкретно було означене. «Аж дивно, який холонокровний Іван Іванович! Має дротяні нерви, але вірити йому не можна», — подумав старий...

— Якби ви були ньям-ньямом, — сказав він, — то з'їли б сусідку і весело поплескували себе по череву. Явища совісти історично зумовлені, але не так, як ви гадаєте. З'являються вони в народів з розвиненою моральною природою, а не в дикунів, що, вбивши людину, мучать себе не більше, ніж кіт, що поснідав курчатком. Ви любите котлети?

— А чому ж ні...

— Чи нас мучить сумління, що ми вбивці живих істот? Деякі народи вірять в переселення душ... сидить кузочка на стеблі. «Хіба можна її нищити? А може, мій покійний батько перевтілювався в неї: не хочу бути отцевбивником!» Де кінчається скотинячий егоїзм — там страждання ближнього сприймаються, як власні страждання. Починається історія людини, як людини. Згодні?

— Я послухаю і скажу.

— Гарзд. Немає сили більшої, ніж страждання. Воно відкуплює найтяжчі гріхи, зрушує з стану рівноваги неmaterіальні важелі, що проходять через серце й універсум.

Зрушені ним, діють невмолимі сили і приводять, зрештою, до відплати. Чи ви помітили, яка пошана до кари, що має злочинець відбутися? Всі, навіть мучителі, жахаються страждання, яке бачать. Приглушують себе спиртом, наркотиками, божеволіють. Одночасно з стражданням, що спокутує всі окаянства світу, з'являється сумління — голос, що ним страждання говорить до кожного. Люди починають розуміти: нема більшого нещастя, як спричинити страждання ближньому. В Україні зложилось прислів'я, що віддзеркалює народну душу: краще терпіти кривду, ніж чинити її. Якщо ви — неспійманий душолюб, ви приречені на муки совісти, від яких нікуди не втечете. Терпіння відбуваються в найтаємнішій сфері вашого єства, чи ви хочете їх, чи не хочете. Ви втрачаєте відчуття ясності і богоданності світу, що вас оточує, себто ви назавжди втрачаєте свій можливий земний рай.

— Ми не шукаєм готового, ми будуєм рай для трудящих, — сказав Іван Іванович.

— Не могли ж ви сказати: для білих бичків і сірих кобил!.. звичайно, що для трудящих. Здається, є чотири елементи в переживаннях совісти: перший — картина спричиненого страждання; ви відгороджуєтеся від неї; але вона реальна й заманлива: це свідок вини, якого ви ніяк не можете позбутися! Другий — страх і разом бажання все затаїти найглибше, щоб ніхто не узнав, бо інакше втратите все в житті, а матимете довічну огиду до себе, всякі муки і ніяких радостей. Третій — почуття вини, від якого хочете виправдатися, мовляв, ваша жертва заслужила погибель, а проте воно, як черв'як, точить вам характер, змушує вас корчитися перед невидимими очима і робити нелогічні вчинки. Четвертий — гарний; навіть скажемо: благодатний!.. Я думаю: голос Всемилосердного, що обзивається в серці з співчуттям до затаєних мук; він схиляє до спокути й очищення, даючи надію на спасіння, хоч воно й виглядає в вашому стані, наче погибель. До революції, а почасти також і до 1930 року, була для народу церковна сповідь; тепер її цілковито знесено, і совість народна віддана на «обробку» в розтяжимих клясових законах. Гріх множить-ся й згромаджується в цілі гори. Душа народна розщеплюється на первісні часточки. Страшенно напружується індивідуальне, хаотичне переживання добра і зла, гріха і

спокути, правди і кривди. Подивіться, яка навколо шалена спрага до найменших крапель справедливості! Яка страхітлива вразливість на кривду! В кожній окремої людини моральні сили розбурхані до стану, як перед вибухом: тут почнеться або гістерія, або нечуваний подвиг... на жаль, все це калічиться і гаситься страхом, характерним для деспотій. Словом, скажіть, чи це добре — зловити невинного дядька й силувати: нехай признається, що він злочинець?

— Недобре, але ж цього ніхто не робить.

— Ви думаєте?

— Я це знаю.

— І знаєте, якого фантастичного каяття вимагають від арештованих?

— Якого саме?

— Про це заборонено говорити! Припустимо, ви, вбивця своєї жінки, відчуваєте страх. Кошмар світиться перед вами. Але я сумніваюся, чи є в вас почуття вини.

— Значить, підтверджується моя теорія, — безвиразно сказав Іван Іванович.

— Так... для матеріяліста, що крутить сонцем, і ньям-ньяма, який пообідав підсмаженою ногою своєї тітки і дрімає в холодку.

— А може, й кошмару не буде?

— Буде! Я перешлю молоток одній ясновидці — вона точно вкаже на вбивцю. Надзвичайна жінка.

— Де вона живе?

— Вона живе десь там, в одному городі, кілометрів за сто звідси.

— В якому городі?

— Не пригадую; але живе, мені казали про неї, — збрехав Антон Никандрович.

Іван Іванович піднявся з місця. М'язи коло рота напружені, в погляді холодок.

Відшкунтильгавши до дверей, голова профорганізації притьма обернувся і голосно, зовсім широко розсміявся.

— Я дуже задоволений. Ха-ха, напишу жінці, нехай посміється. В останню хвилину, коли прощались, вона сказала, щоб я писав їй тільки веселі листи. Передавати від вас привіт?

— Прошу ласкаво.

Антон Никандрович відчував себе дуже ніяково, ніби впійманий на грубій арифметичній помилці.

— Бачу, що ви докоряєте собі за цю сцену; не треба! — спочутливо буркоче Іван Іванович. — От подумайте про інцидент: мусимо «зам'яти» його. По-приятельському попереджаю, але нікому про це ні слова: вже давно товариш Тімурленков жадливо заклопотаний вашою справою, бо факультетська партгрупа підкопується під вас, «капає» на вас. Треба вживати запобіжних засобів, бо загрожує арешт. Я домігся того, що товариш Тімурленков ще раз спробує погасити справу. Розіграйте водевіль. Я розумію, це тяжко, але що поробиш?

— Ні! — відмовив Антон Никандрович. — Навіть на суді, абсолютно беззаконному, стоятиму на своєму. Знаєте, в вас є щось краще в душі, ніж у мене: ви мене обілюєте, а я вас очорнюю; я — фарисей.

— Нічого, нічого, я більше вдячний вам, ніж ви думаєте. Сьогодні я нічого не скажу Тімурленкову, а завтра ще раз заскочу до вас. Не зволікайте! Серйозно кажу. Може, й сьогодні вже пізно.

Від цих слів морозом повіяло на серце Антона Никандровича.

## ТІ, ЩО СПОЧИВАТИМУТЬ ВІЧНО

— За нами наглядає Митька-Мікроб, — шепнув Олександр, — я помітив його, як переходили через перехресток, тюпає, пес, і щось жує.

— Звернім з дороги!

— Навіщо? І так відчепимось.

Зиркнувши сюди-туди, Олександр смикнув старого за рукав.

— В цей магазин!

Зайшли; Астряб стежить крізь верхню скляну половину дверей. В руці термос і клунок.

— Тепер виходимо!..

Рушають слідом за могутньою перекупкою, що волочить два кошики: один з городиною й торішніми яблуками, другий з асортиментом бакалійного магазину, звідки стирчить коров'яча нога.



— Вельмишановна громадянко, — торкається Астряб до її монументального плеча, — з вашого кошика попадали яблука; Митька забрав їх і їсть.

— Щоб його чорти забрали! Я з нього кишки вимотаю.

Астряб і Антон Никандрович прискорили крок. Здала спостерігають, що буде. Митька напоровся на перекупку, мов корабель на скелю. Початок катастрофи був такий: густо-червона перекупка вхопила Митьку однією граблиною за піджачок на животі, а другою потягла по фізіономії зверху вниз. Астряб пояснив:

— Півгодини репету і сто ударів. Немає сили, що встоїть перед бабою Штилихою, кадрова дивізія здригнеться на «вихідних позиціях».

Без перешкод мандрівники прибули до підгороддя, до схованки степової Джульетти на кладовищі.

Царство мертвих лишилося без огорожі; стежки непрополоті, непрочищені; камінні й залізні пам'ятники в старій ділянці похилилися; могили позападали, поросли бур'янами. Хрести навколо — ніби люди, яких настигнула смертоносна пошесть на майдані: обперлись одні об одних або попадали в траву, покорчилились, посихлялись над камінними плитами. А на плитах тліє вимитий дощами торішній лист. На одному викарбуваному і позолоченому написі: «Мир праху твоєму», — на полірованому чорному граніті лежить нежива ластівка: впала й так лежить, бо немає в покійника родичів, щоб прийняли її. Між гробами пробігають бездомні пси з опущеними головами й хвостами. Дикі, густі, як зелені тучі, що спустилися з височини, стоять над хрестами сплетіння дерев. До них піднялись бур'яни: чіпляються, продираються вгору, щоб випити свою краплю світла. Руїнується притулок мертвих — обертається в завалля; тільки самотні квіти де-не-де героїчно відбиваються від дикого божевілля і своїми кольористими очками свідчать про незнищенні в людському серці іскри побожної пошани до мертвих. Це — найслабші й найвідрадніші охоронці спогаду про душі, що колись, як і ми, жили, раділи, страждали.

Антонові Никандровичу глибоко печаль зайшла:

«...Ось тут покійники відокремились, думають вічну думу — їм тільки спокій потрібен. Чого я прийшов сюди, тишу порушив?»

Роздивляється старий на пообламувані розп'яття: дерев'яні, камінні, чавунні; на бронзові і мармурові статуї з крилами — вони теж, як і квіти, вартують біля мертвих. На вершині сірого надгробного каменя замисливсь янгол; руки простер. Вічна скорбота виткала в нього тінь на обличчі. Настрій відречення від всього, що заповонило землю. Боже-Боже, коли ми зрозуміємо тайну того, що по той бік кордону? Он високо-високо, на стрункому пам'ятнику стоїть образ душі, висічений з білого мармуру, — він чистий; в гармонійних обрисах виражена просвітленість, свобода від кричущих пристрастей нашого суєтного круга, нехай і нетривкого, а повного веселощів чи скорбот, як золота чаша на тризні. Образ душі, очищений від тяготи всього брєнного, сіяє, одягнувшись в нову, даровану від мистецтва мармурову плоть, — він зачаровує зір... піднімається високо-високо з зеленої гушавини. Безжурна душе! Неземна! Ти з голубизни дивишся на нас, а ми в грубій плоті, повній крові і нервових напружень, стоїмо на землі, не знаючи, якою мовою з тобою говорити... Хто з нас живіший? Чи ти, вгорі, в промінні, що проливається в зелені сутінки, чи ми — тут, на чорному ґрунті, застеленому короткочасною травою? Між нами вічний кордон! Ні ти не переступиш його, ні ми; хіба що вмремо. Ми іноді подумуємо про кінець, про Страшний суд. А крім того — трудимось, боремось, ненавидимо, любимо, творимо добро, заздримо, жертвуємо собою, вбиваємо, сумуємо, молимося, спокутуємо провини або забуваємо про них і... не встигаємо оглянутись, як пора лягати в сиру глибину, залишивши нащадків, а часом (собі ж на великий жаль) і без того. Всі без винятку в тлін обернемося, прикритий землею, квітками чи бур'янами; всі: я, Олександр, голова місцевого професійного комітету, секретар парткому, Митька-Мікроб, перекупка, що сьогодні з'їсть коров'ячу ногу і закусить яблуками, трамвайний кондуктор, редактор газети, найвищий тиран в країні, найнижчий сторож біля хлібного кіоска. Все — так просто; всім відомо, що так буде. А завжди повертається думка в свій короткий життєвий полон на планеті. Це велика мука: не знати ніколи, в чому загадка нашого «жити» і «не жити», нашої приреченості чи нашого призначення. Ніхто не вернеться з-за того кордону. На ньому стоїть Розп'яття — символ страж-

дання і смерті для спасіння людства. Проти Розп'яття такі мізерні погрози сьгоднішнього генерального душогуба в Кремлі — мізерні, нещасні, смішні; навіть смерть проти нього тільки жалюгідна і потворна тінь. З вічною надією, з благословенням люди дивитимуться на Розп'яття, припадуть душами до стіп його, знаходитимуть джерело потужності, щоб розгромлювати зло. Здійсниться, що всім призначено, і повинна виникнути нова держава — її збудують зодчі Божого царства на землі, накресливши закони ясні, точні, мов рухи сонця і зізд, дійсні закони замість облудних — написаних тільки, щоб очі сліпити. З вільних народів створиться вселенська громада, без здирщика і злидаря, без деспота і раба, без насильства, визиску, брехні, голоду, духової темряви, кривди, лицемірства, гризні. Чи скоро ж це буде? І чи, намучивши людство, не зайде зло світове з другого боку. Чого ж тобі, серце моє, так болить?!

Навколо склепу Джульєтти — загорожа: решітка, іржавий чотирикутник. Камінні східці ведуть наниз. Антон Никандрович і Астряб зайшли всередину — там темно; тільки напівживий вечірній промінчик проходить навскоси з віконця. Олександр вийняв сірники і присвітив. На тапчані, прикритому драною одежиною, лежить вуркаган. Другий підводиться на лікоть — з трави, розіслані долі. Скрізь розкидано скоринки, риб'ячі хребти з густими ребрами. В кутку, серед сміття, поблискує гострячками купа побитих пляшок. Пожмакана кепка з вивернутою підкладкою валяється біля стіни. Крива дровиняка приткнута до дверей, від яких виламано засув.

Той, що лежить долі, дивиться каламутними очима на непрошених; від перепою він неспроможний діяти руками, але язик його вивергає таку неуявимо огидну московську лайку, що, мабуть, і мертвяки, особливо жіночої статі, зашарілися б навколо, на відстані людського голосу.

— Котись, шкет, зайнято! — заключив кольоритну тираду тип і опустив голову на купу мотлоху.

Олександр і Антон Никандрович вискочили з склепу прудкіше, ніж коли б почули голос мертвяка з розкритої труни.

По короткій нараді біля мармурового янгола вирішили йти до «Золотого собору» на площі і там шукати спокійного сховища.

## ТИМЧАСОВИЙ ПОКІЙНИК

Був сутінок, коли Антон Никандрович і Олександр прийшли до собору. Червонаста цегла, зложена в грандіозну будівлю з дугастими лініями і важкенними формами в напівсхідній-напівзахідній гармонії барокового наростання з колонками при завершених півколами вікнах, що вищими і вищими поверхами розташовані на сторонах: цегла вражала згромадженістю в складному вигляді... з многістю виступів, карнизів, западин, ніш, — в цьому дивовижному храмі світилася вона, мовби виготовуана з фосфоричної глини. Вершиною своєю будівля піднімалася аж до перших зірок, безпосередньо єднуючись із небесною банею; а при фундаменті, врізаному глибоко в чорнозем і піднятому в височину, над рівнем його, тремтіли дерева в вогкій темноті, що прибувала від недалекого моря. Дереву вкривали широчезну необгороджену площу, на якій, крім собору, стояла дрібненька хатка — мешкання когось із храмового причту в давні роки. Невідомо, чи там хто залишився, бо вічно двері були замкнуті, а вікна затулені віконницями з широкими шпугами. Від хатки і попід собором прослалася смуга колишнього цвинтаря, на якому був добрий лад вісім-десять років тому, себто до колективізації і суцільного голоду. Багато змін зайшло з того часу; цвинтар сплюндровано, мовби від татарської навали, мовби мільйон ніг погупотів у п'яному шаленстві по площі. Попалена, збита, зниділа трава припала до сухого ґрунту; дерева з обламаними гілками стирчать як деркачі, — тільки з одного боку вони врятувалися і дають вечорами скромний притулок закоханим, що, зійшовши з тротуару під їхню тінь, цілуються на прощання; надгробні плити перевернуто й порозколювано, хрести покрадено, як технічний матеріал; скрізь понакидувано пожмаканих газет, ганчір'я, консервних бляшанок, побитого скла, трісок, всякого сірого сміття й останнього бруду, що його лишає життя у великому місті.

Шибки в підвальних вікнах собору вибиті, рами зсунуті з місця, і якщо вдень нахилитися і напружити зір, то можна побачити в підземеллі, в зовнішньому ряді, величезні гробниці з минулого століття. Там знайшли останній спочинок подвижники, що клопоталися про спасіння душ козацької громади.

Олександр висадив раму в одному з вікон і вліз в підвал; Антон Никандрович посунувся слідом за ним. При світлі від сірників мандрівники обкружили один ряд погребінь і зайшли в основну частину підземелля. Під серединою церкви стояв розкритий, мабуть, під час осміювання «попівського обману», гарний білокамінний саркофаг, ребрасте віко якого зсунуте з місця. Студент заглянув на дно і сказав Антонові Никандровичу:

— Гробниця порожня.

— А можна якось там подмухати, бо, певно, порохнява сіла?..

Через п'ять хвилин Олександр прибирав всередині імпровізованим віником з галузок і настилав трави, яку нарізав кинджалом — супутником під час колишнього босяцького вештання.

— Якщо вам сумно, я теж ночуватиму тут.

— Хочете сказати: страшно? Що ви!.. Колишній солдат його імператорської величності не повинен боятися незброєних привидів.

— А про всякий випадок, візьміть цей гострячок!

— Черкеська робота; красна робота. Знаєте, на старість я до зброї збайдужів.

— Однак, Антоне Никандровичу, маєте вдачу: так спокійно спати серед пустки.

— Невесело мені!.. Таке відчуття, що над країною нап'ята червона павутина, центр її в Кремлі, а кінці зав'язані на смугастих прикордонних стовпах. До кожної перетинки в кожній клітині приклеєно когось із нас. Перетинки трішки розтягаються, щоб ми могли піти з квартири до місця праці, до магазину, аптеки, лазні тощо. Якщо затріпочеться хтось надміру, зразу ж по червоній мережці біжить павук, хапає непокірного й випиває соки з нього раніше від призначеного часу. А ось тут я — на волі! Між мною і павуком смерть: вона йому страшніша, ніж мені. Вчора я погано спав.

— Зараз відходжу, — сказав Олександр.

— На сон клонить, і вам пора: Ольга дождатиме.

Влізши в саркофаг, старий гукнув:

— Будь ласка, насуньте віко і підкладіть камінь, щоб повітря проходило!

Коли Олександр насунув віко і глянув крізь щілинку до старого, той гірко промовив:

— Може, завтра втечемо в Казахстан, до чесних вузькооких, від «старшого брата...» Господи, і чого йому від нас треба?!

Зоставшись самотою, Антон Никандрович витяг з кишені свічку і в куточку засвітив її. Взяв писання Сковороди. Перед тим, як читати, несамохіть згадав про Туркота-Семидзвонника, про його ховання в могилі. Подумав: не повинен був я судити другого — сам тепер такий! Взагалі, як хочеш когось судити за щось, зроби інакше в тих самих умовах. Але після того твій суд буде вже не потрібний, бо вже станеш вище: для найбільшого подвигу на землі — прощення.

Антон Никандрович взявся читати Сковороду; натрапив на образ духовного чоловіка. Так і уявив собі, як писав мудрець: він, той чоловік, — вільний, ширяє невтомно в височінь і в далечінь, через гори, ріки, океани, пустелі; входить крізь замкнуті двері; зір його проникає в безмежне, таємне, минуле, майбутнє; він має очі голуба, крила орла, моторність оленя, відвагу лева, вірність горлиці, вдячність бузька, кроткість ягняти, швидкість сокола, бадьорість журавля; в тілі його твердість адаманту, смарагду, сапфіру, яспису, тарсису, кришталю, анафраксу. Сім Божих птиць витають над ним: дух краси, віри, надії, милосердя, порадности, прозріння, чистосердя. Голос його гучний, як грім, дужий, як буря, меткий, як блискавка.

Такий повинен бути одухотворений чоловік, що бореться проти зла. Антон Никандрович замилувано уявляє його, юного, схожого на Юрія Переможця, хоч сам припишк на дні гробниці, сховався від всюдисущого тирана. Немов покійник, накрився камінною покрівлею в підземеллі, під серединою собору, в якому молилися востаннє нащадки запорізьких лицарів. Сховався там, а думає про перемогу над силою червоного царства. І хоч витягни його звідти, хоч ти його живцем пали, — він, самотній дід, зостанеться при своїй думці, бо знає, що з неї, з великого полум'я вийдуть на блискавичних конях молоді борці — схожі на того, хто дракона списом прошив.

Антон Никандрович відклав книжку, свічку погасив. Спати! В п'їтмі, здається йому, навіть камінь над головою

став нематеріально-прозорий. Ворушиться навколо чорна таємна мара: волохата, з напруженою аж до магічного свічіння, жорстокою ворожістю; от-от доторкнеться до грудей, глуха до живого людського голосу, байдужа до благання, бо слухається тільки чогось далекого і незрозумілого. Поблизу піднялися найчужіші рештки, що були в складі живих істот. Щось поткалося світляною наміточкою — її видно крізь щілину — і щезло. Враз пролетіло мимо з відчайним криком, гіркішим і розпачливішим за дитяче ридання. Кров заледеніла в жилах Антона Никандровича від того несподіваного зойку. А щось потупотіло в іншому місці, між сусідніми гробницями. Тихенько похитнувся й сам саркофаг над підлогою. Хтось із тяжким стогоном глухо і трудно зітхнув. В обличчя повіяло могильним холодом, так, наче зотлілий труп підійшов і простягає руки.

— Боже, от що значить: нерви! — з мукою прошепотів, опанувавши себе і тричі перехрестившись, Антон Никандрович. — Лежіть, лежіть, упокоєні душі!.. Хіба я ворог вам? Не гнівайтесь на мене — велика напасть примушує шукати притулку серед вас. Будь ласка, простіть мені!

Після цих слів Антон Никандрович поклав хрест на всі сторони і сам ще раз перехрестився. Мирний настрої повіяв на душу, ніби згідно з урочистою умовою про взаємне співчуття з покійниками.

Приходить сон, подібний до стародревнього знахаря, — закутує душу самотнього діда, як фараона, в завої, вмочені в бальзам.

## КОНФЕРЕНЦІЯ МЕРТВИХ І ЧИК

Антон Никандрович роздягається біля так званого «рівчака», а точніше, на березі річки, в яку «рівчак» впадає. Склавши одягу, старий підходить до води. Чує якийсь стукіт; оглядається і бачить зелений кіоск. Ляда піднята; відчиняється віконце, і щось продають для тих, хто на березі: сітро, а може, газети. В момент, коли старий намірився ввійти в річку, піднялась тривога, бо через низину звідкись побурхала спінена вода в напрямку до берега і відрізала дорогу до міста. Струмені її сягнули до річки. Забравши одягу, старий перебродить через них; минає

дерево з низько простертими гілками. Біля дерева хлопчик читає книжку. Малюнок на відкритій сторінці зображує бородатого чоловіка, наполовину роздягнутого і приланцюгованого до стіни. Мордар наставляє зміїсто скручений залізний прилад і вганяє його молотком дядькові під ребра. Вистогнує дядько, а мордар з обуренням кричить: «Чого ж ти не сказав, що залізо туго входитьиме?!» Антон Никандрович дивується, як це може бути, щоб тіло так затверднуло. Помічає пречуденний підпис під картинкою: «Знак тихого добра на серці». Цей підпис треба запам'ятати і занотувати, — вирішує старий. Довго йшов він, аж поки став на місці, призначеному для зборища. На диво, ті, що повинні були з'явитися, прибули рівно в призначений час. Довга, випалена пожежею рівнина, завбільшки з повіт, заповнилася кістяками, блідими, мов вапно, і зовсім тонкими. На підвищенні перед ними промовляє через радіогучномовець оратор: чорнявий, лисуватий, бідовий, з великими вусами.

«— Вважаю конференцію відкритою, — проголошує оратор. — Ми повинні обговорити плян продукції...»

Присутні б'ють браво; цокотнеча від їхніх костистих долонь така незвичайна моторошною сухістю, що гадюки повилазили з нірок і попливли на той бік.

«— Ми створили новий колектив, не зважаючи на опір несвідомих і ворожих елементів».

У передніх лавах несамовито оплескують. Один кістяк повернувся до присутніх і гукнув замогильним голосом:

«— Спасибі любому наркомуну за нашу радість! Ура!»

«Урр-р-р-а-а! — ревло по рівнині так, що річка спинила біг і заніміла в берегах; круки застигли в повітрі, наче привішені.

«— Порядком самокритики, — продовжує оратор, — мушу зважити всі наші досягнення і недоліки. Кожен хай виходить і говорить свою думку. Гарантую безпеку...»

Всі завмерли. Стало тихо.

Невідомо яким чином, зійшов з дитячої книжки скриавлений дядько; звернувся до кістяків:

«— Воно товариш підходить правильно; а я скажу: мені болить... подивіться! — гукнув дядько і показав рану. — У мене жінка й четверо дітей; їсти просять. Товариш правильно сказав, що добре бути мертвим, а я скажу: непога-



но і живим буть. Хай товариш скине тіло і надіне, от хоч би й на цей шкелет!... мірка та сама».

Дядько показав на когось у першому ряді. Той кістяк страшенно зрадів. Простягнув руки до оратора, розчепірич щелепи в посмішці:

«— Мені м'ясо! Скидай! Хі-хі-хі».

Затанцював на місці.

«— Давай! Давай!» — заgrimіли ліктями одні об одних присутні.

«— Чого вам треба від бідного чоловіка? — заверещав оратор, коли кістяк вчепився за м'ясо на його червоній шиї. — Прийми руки! Я всіх одягну, з живих познімаю, — одягну!»

Присутні, глянувши одні на одних дірчастими фізіономіями, відступились від оратора. А він подав знак, і тоді з усіх боків посунули на конференцію косарки; от-от почнуть трошити, різати, косити публіку бистрими пилками. Нажахані кістяки полягали на землю і почали, ворущачись із боку на бік, зариватися в глибінь і вкриватися землею. Рівнина зачорніла могилами, зарябіла стовпцями, на яких — таблички з іменами покійних.

Сонце обірвалося і впало за обрій. Натомість вплив місяць; а з середини його визирнув, наче з віконця в кіоску, секретар партійної організації, товариш Тімурленков.

При тьмяному світлі видно: на кладовищі zostався сам дядько.

«— Візьміть його! — кричить оратор до сокирчастого джентльмена з рідкими зубами. — Я виступав, щоб виявити ворожий елемент...»

Антон Никандрович, що таївся біля високого кинджалуватого аеру<sup>1</sup>, побіг щодуху до саркофага і ліг на дні — удає, що він спить. Але чує, що дядько тікає його слідами. Ось він зупиняється коло саркофага.

«Ти сонний чи мертвий?» — питає Антона Никандровича. Старий мовчить; очі в нього заплющені. Але йому видно дядька з голови до ніг, бо на окрайці саркофага горить, ставши на хвіст і задні лапки, жовта ящірка.

Хочеться відповісти, — вуста не рухаються, вся істота скована. З велетенським зусиллям Антон Никандрович

<sup>1</sup> те саме, що аїр.

прокидається, бачить перед собою замурзану пику і обшарпані плечі.

«...сонний чи мертвий?» — дочуває запитання старий; кліпає очима. Свічка, поставлена на камінному краю, горить і легенько віється.

— Був на конференції; я — живий.

— Бачу, старий псих! Покажи колеса!

Антон Никандрович зрозумів, що його черевики в небезпеці, але послухався: вибрався до камінного причілка, сів, підтягнув ноги на огляд обшарпанця.

— Плювать я хотів на твої дірки! — розлютувався босовило. — Не може путніх копит справити. Заліз джимілятник у чужу малину...

— Пробачте, що це — «джимілятник»?

— З місяця звалився? — підняв брови злодій. — Ти хто такий?

— Я? Людина...

— Ех, борода! Хіба тепер є люди? Гадюки.

Обшарпанець поклав свій клунок біля свічки і взяв книжку; полистав, свиснув:

— Мабуть, борода, з політичних? М-м... я думав, джимілятник: фасад такий.

— Поясніть, будь ласка...

— Джимілятник — хто з дамських торбинок, тово!.. — робить обшарпанець віртуозний жест рукою. — Що тут написано?

— Філософська книжка: як треба жити.

— Інтересний ти чоловічок, як бачу. Служиш?

— Мучусь, — сказав Антон Никандрович.

Обшарпанець по-дружньому вдарив по плечу:

— Не журись, борода! Видать, ти — не собача душа. Я з такими мирюсь. Чортові лягаші, — бубонить він заочуючи рукав і мацаючи свіжу рану коло ліктя.

Антон Никандрович зацмокав, захитав головою, завозився коло саквояжа, виймаючи йод і рушник.

— Негайно ж перев'язати, — настоює він; відриває смужку від рушника. — Держіть руку рівно!

Обшарпанець стоїть смирно, як в лазареті, а старий обливає рану йодом і ретельно перев'язує.

Без жодного слова, пильно дивиться вуркаган на Антона Никандровича.

— Куриш, отець? — питає, коли перев'язка скінчена.

Старий хитнув головою. Добув свого «Дону» і запропонував новому знайомому. Той скептично обдивився цигарку з усіх боків, — не взяв її в руки. Почастував Антона Никандровича «Нашою маркою». Прикурив від свічки.

— От що, отець: Чик бачить, у тебе серце єсть... будеш другом! Якщо Чик повірив, значить, по гроб життя. Земля горить, а він тебе не забуде. Спи! Я примощусь недалеко.

## НАЙБІЛЬША НОВИНА

Ранок заграв на сто тисяч золотих сопілок. Буцім кликав покійників з могильного сну.

Антон Никандрович підвівся, виліз на камінну долівку, примруживсь на вікно, з якого біла чотирикутним струменем небесна світлота. Чути, ворон: кря! кря! — обзивається з-над цвинтаря. Чик поворушився під стіною на хмизі і траві.

— Як спав, отець? — спитав, глянув волоцюга, добродушний і сумирний.

— Спав, як мертвий, хай сусіди не гніваються.

— Держись Чика, вірно кажу, отець, — не пропадеш: крізь труби пройдеш. І тримай язик за зубами.

Чолов'яга потягнувся, позіхнув. Почухався.

— Гасають лягаші. Я в них з-під носа вискочив. Хороший день сьогодні. Покажи ніжик — десь я бачив його. Де взяв цяцьку? — крикнув Чик.

— Тут, в одного хлопця.

— Як його звать: Дельфін?

— Олександр Астряб.

— Про нього й кажу, хто він тобі?

— Мій студент і добрий приятель.

— Ага, приятель...

Гірко посміхнувся Чик; віддав кинджалик старому.

— Був і мій приятель — чорна кішка проскочила, дружба хвостом перекинула. Був я дурень, був і він дурень.

— Як вас звать?.. якщо можна знати.

— Кум з кумою випивав, Гаврилом назвав. По прозвищу — Чик.

— По батькові?  
— Нема по батькові; по матері часто звать, сам знаєш як.  
— Гавриле, миритись треба.  
— Гітлер воює, чого я буду миритись?  
— То Гітлер, а то ви. Миритись треба, — по совісті кажу.

— Ех, отець, не руш совісти!.. Не знаєш, видать, яка то штука: в ухо гримить. Чик нап'ється, хоч ріж, хоч миром маж, а совість дитячим дзвоником перед очима: дзінь-дзінь... примовляє: піди і скажи: «Я — скотина!», от що значить совість. Я б пішов признатися, сам би поліз на перекладину, так що ж?.. Кругом сволота. От, приміром, «ісправительно-трудоий лагер»... хороший «ісправительний»! ти дрова в льодовому киселі тягаєш, а над тобою зараза з гвинтовкою, в червоному картузі, грішніший, ніж сатана. Вистріляє сто душ і зверху матом обложить. Сповідайся в нього! Він, гадина, бродить по коліна в невинній крові. Ні-і-і, підожду; я проти них, як бджола на гречці. Дали б мені гадів повзучих, я б з них людей зробив.

— Треба з Олександром миритись!

— Заладив старий: миритись, миритись. А я хіба камінь? Чую. Він злий на мене, я злий на нього.

— Ви не поганий чоловік, товаришу Гавриле, але вас дуже кривдою розізлили.

— Може, й правда. Кажу: може б, я бджолою в вулик літав, так що ж... Я працював ударно, а гармошка в череві ревіла. Плюнув і дьорнув у малину. Як жрать хотілось, в крайностях грішив мокрим ділом.

— Це страшний гріх, Гавриле.

— І ти, борода, завів катеринку, як Дельфін. Ми з-за цього горщик розбили.

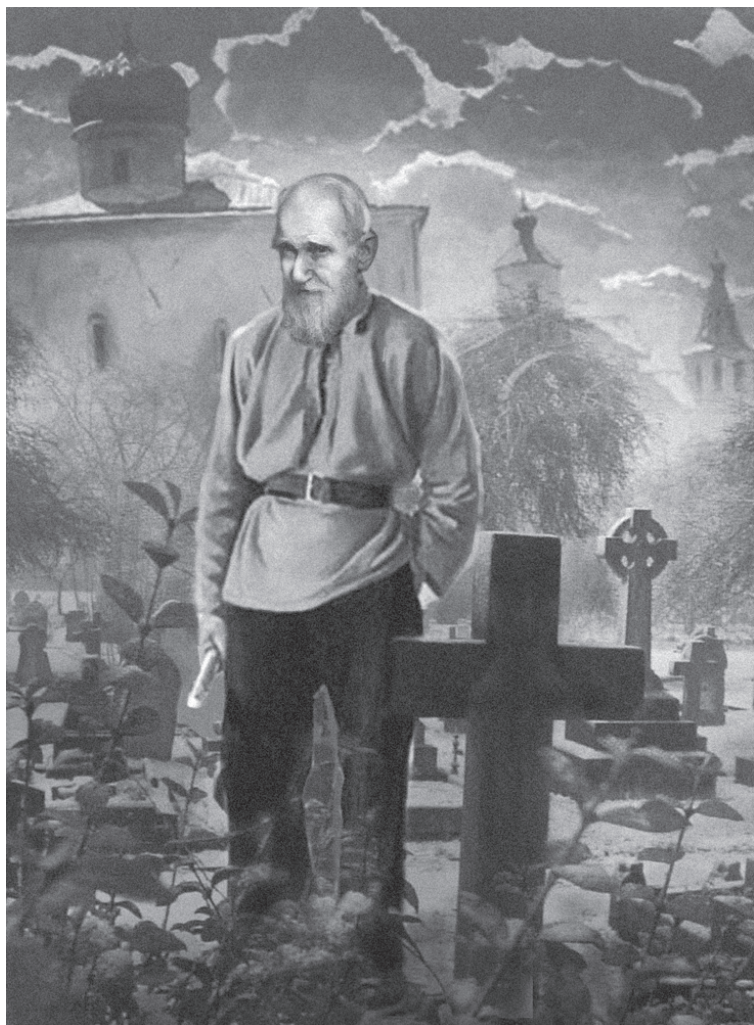
— Ходімте нагору, Гавриле, я вже насидівся тут.

— Мені вдень не можна. Хіба до відтулини.

Стали вони при віконці. Трава яскраво зеленіє, мов огняна.

— Ми з вами живі серед мертвих і мертві серед живих, — понуро говорить Антон Никандрович. — Стоїмо на самій межі; куди ж нам іти: до тих, чи до тих?

— Для таких, як ти, отець, колись монастирі стояли. В будень капусту сажай, в празник свічечку в руки — до образу Миколая, Мирлікійського чудотворця, молись.



— Ми з вами живі серед мертвих і мертві серед живих, — понуро  
говорить Антон Никандрович.

А тепер?.. Трах по монастирському кумполу, і «ваших нет». Госка собача! Якби був монастирчик, постукав би в келію, до угодника: одчини! поговори, бо тут грішник окаянный. Старик, сива борода, виходить: «Мабуть, синку, душа болить?» — «Болить, місця на землі нема...» — «Чого накоїв, синку?» — тоді падає Чик на коліно, душу викладає на долоню. Праведник слухає і говорить: «Великі согрішіння твої, синку, але Бог милосердний: молись о прощенні, — я читатиму, за мною повторюй!» Помолиться Чик і по-прощається. Подумає-подумає, плюне на грязну жизнь. Попроситься воду возити для праведників; хліб буде, борщ буде, — чого ще треба?

Чик одушевлений. Навіть замріяний. Зіниці в нього мають колір зеленкувато-брунатних кружлячків з рогового гребінця. Гудзикувати зіниці повільно рухаються — так буває в людей з холодною кров'ю.

— Бідний ви чоловік, Гавриле! Приходьте до мене — ось я напишу адресу, — сказав Антон Никандрович, водячи олівцем по бльокнотному аркушикові. Візьміть! Поговоримо. Я помирю вас.

— Ладно, ладно!

Виглянув Чик, чи нема кого поблизу, і поміг Антонові Никандровичу вибратися на білий світ. Старий обтрусився і попростував доріжкою, поміж вогкими деревами, що грілися в сіянні густому, як охра, коли нею розмальовують печі в селі. Пташка, сидячи на високому карнізі багряного собору, проти сонця, надимала горлечко і на весь світ тоненько цвірчала.

Несподівано Антона Никандровича перестрінув Олександр. Він був блідий і задиханий.

— Війна! — скрикнув він. — Вдосвіта німецька армія перейшла кордон від Балтійського до Чорного моря. Бомбардують українські міста.

— О-о-о... — тільки й міг вимовити Антон Никандрович. Він аж заціпенів, знав добре, що це буде: солдатня з артилерією й шибеницями, підпалені села, біженці — мільйонами, руїни, голод і страждання, для якого слів нема. Страшний зміст короткого слова «війна» розгорнувся в такому несамовитому нещасті в уяві Антона Никандровича, що хотілося закрити обличчя обома долонями, як древні гебреї під високою єрусалимською стіною.

## РІШЕННЯ

Антон Никандрович знав, що його праця про Печерський Патерик не побачить світу. Повторював про себе: «Я не хочу писати того, що вимагають; а видавництва не хочуть друкувати того, що я пишу».

Якби ніхто не підганяв з науковими працями, було б терпимо — пиши потихеньку, що сам здоров знаєш. Але завжди при складанні семестрової умови на «соцзмагання» та «ударного зобов'язання» треба давати відомості про нові наукові праці. Від сьогодні — кінець тому циганству! Війна знімає питання про арешт, бо Антон Никандрович запишеться в добровольці і піде на фронт; війна звільняє з перетинки на червоній павутині, до якої він прикріплений, він здобуде свободу від всього, що мучить, що закриває світ від очей. Війна багато новин приносить йому, багато всього, крім радості. Антон Никандрович обпирається об стіл обома руками, безмежно схвильований; дивиться розширеними очима в далекі простори життя, в яких напливають неясні — невиразні привиди подій. Запитання про-ситься на думку:

— Що буде?

Не радіє Антон Никандрович війні, хоч вісткою про неї дуже збуджений, можна сказати наелектризований: таке відчуття з'явилося в нервах при надзвичайній новині. Він певен, що німці з Гітлером програють. Але поки те станеться, вони натворять лиха, а найгірше — скомпрометують ідею визвольного походу проти комуністичних душоубів. Допікала й вістка про бомбардування міст. Як тільки Антон Никандрович уявив, що бомби з модерних літаків падають на будівлі Києво-Печерської лаври, — відчув на душі велику образу. З якої речі, — питався про себе, — кожен, хто лізе до нас грабувати добро, зразу ж береться розвалювати старі церкви? Переживав Антон Никандрович велике обурення, кулаком об стіл гримнув, годинники поперекидалися, перестали означати час на пожовклих від давности, а колись білих циферблятах. Страшно поруйнували більшовики святині нашої віри, бо ненавиділи їх, — закоренілі безбожники; ненавиділи їх як пам'ятники нашого історичного минулого, незалежного від московщини. Гітлер, прийшовши на місце своїх учи-

телів, довершить їхнє руїництво. Властиво, для українців немає великої різниці між більшовизмом і нацизмом: обидва — вороги; якщо є різниця, то тільки та, що знищення народу більшовиками розтягнуте на довший час і пов'язане з різноманітнішими і тривалішими формами фізичного і духовного страждання при брудному та брутальному режимі; нацистами це знищення розплановане на короткий час, при значно більшій байдужості до внутрішнього життя народу-жертви, в якого грабують «життєвий простір». Вираз: «життєвий простір» особливо вражав Антона Никандровича в «Майн Кампфі». Так на церкву можна сказати: «молитовний простір». Для Антона Никандровича, людини без всякої ворожнечі до інших націй, єдиним розв'язанням пекучих питань було «самостійництво»: життя в «сім'ї вольній», без чужинецького ярма, знуцання, переслідування, терору, концтабору, конфіскації майна, Івана Івановича. Такої України ще немає, але буде, в це Антон Никандрович вірив, як в нерушимість Печерської лаври. Справа не стільки в матеріальному храмі, скільки в споконвічному джерелі духової сили. Можливо, війна ударить, як криця об кремінь, аж іскри посиплються, і обпалить очі всім, що байдужо дивляться на боротьбу; посиплються на всі кінці, примусять вибирати: з ким ти? кому служить душа твоя, небу чи пеклу? Отут-то й є!.. вибрати трудно, бо то — «два чоботи — пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті — матиме рацію; хто битиметься проти чорної — теж матиме рацію, — як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «мояхата-скрайство» найвищою мудрістю землею.

Антон Никандрович заходився ставити годинники в їхні попередні пози. Деякі механізми почали своє: «цік-цок, цік-цок...

Стук у двері і запитання:

— Можна?

— Будь ласка, прошу заходити!

Ходою передпотопного дивогляда зблизився Жолобовський:

— Чули?

— Уже! Цього треба було сподіватися: в «Майн Кампфі» ясно написано. Прощу сідати!



— Та-а-к, — протягнув Жолобовський, — можливо, це демон, спущений з ланцюга, щоб розворушити застоюлу Європу. А втім, я раціоналіст; бачу один з неминучих відхилів історичного маятника — в другий бік, після того, як революція сімнадцятого року штовхнула його в перший бік. По цій війні знову створиться паскудна ситуація і знову гойднеться маятник. Колего, я стомився, ждучи просвітку!

Антон Никандрович хотів його втішити, сказав:

— Терпіти треба.

Посмішка смиренна, як у слухняних дітей, засвітилася у фізика на обличчі, пропорції якого порушені довголітньою недугою, а карі очі під вигнутими й піднятими бровами — великі й пильні; непорушні очі були просяяні, мов кришталь.

— Одно я знаю твердо, — продовжував Антон Никандрович. — Подібно до небесних тіл, що ходять навколо Сонця, явища в історії також обертаються навколо свого незримого світила...

— І збиваються з дороги, — додав Жолобовський.

— Певно! Люди роз'єднані; егоїзм, шовінізм, жадова територій, золота, влади, насолод, — люди робляться ворогами й спричиняють катастрофи. Найбільше завдання віку: об'єднувати людей. Я далекий від думки про таку єдність, як у нас на зборах: «Хто за? — всі! Хто проти? Хто утримався? — ніхто?». Така єдність потрібна олов'яним солдатикам. Колгосп — зла карикатура на єдність, якої потребує сучасність; недарма ж селяни бачать у ньому відродження російського кріпацтва. Справжня єдність створює всім: тим, що «за», тим, що «проти», і тим, що «утрималися», ґрунт для мирного співжиття. Не страх, а розуміння загального добра керуватиме рухами. Сьогодні в різних частинах світу мотиви загального рішення різні: в одній країні бажання вільної ініціативи в господарстві; в другій — імперська єдність; в третій — національна незалежність; в четвертій — матеріальний інтерес; в п'ятій — звичка до послуху; в шостій — страх перед знищенням; в сьомій — проста інертність і хід за течією; у восьмій — міраж всесвітнього панування. Буває, що з'єднується по декілька мотивів в одно. Але скажіть мені, яка держава керується поняттям загальнолюдського добра? Повірте мені: така безумна держава, якщо появиться, то або зразу згине від зажерущої мерзоти, або навіки

переможе світ своєю шляхетністю; така держава буде першим в історії керівником планети.

— Це неможливо; або можливо в далекому майбутньому.

— На жаль! Немає віри, справжньої віри ні в один ідеал, бо немає широти. Хитрість в найрізноманітніших формах стала обов'язковою чеснотою в міжнародних відносинах. Іду на фронт.

— Ви що — збожеволіли?! Хто ж дозволить старичкам кашляти в окопах? Хіба мало молоді, до зубів озброєної сучасною зброєю?.. Годі! Ви пожартували.

— Кажу серйозно! Доброволець.

Жолобовський відступив на два кроки і оглянув Антона Никандровича з голови до ніг:

— Я б заборонив показувати на фронті таких, як ви. Німці кричатимуть на весь світ, що слов'яни воюють дідами з богадільні. І за що, власне, ви хочете воювати?

— Нема «за що», а є «від чого» — ви розумієте... Крім того, якби це хтось інший ішов, народи з високою релігійною культурою: канадійці, шотландці, американці чи скандинави, — я став би в стороні; піджду! Хай самі кремлівські воюють, що нас знедолили. Але ж Гітлер!.. Голубе, це вам не жук начхав!

— Колего, навіщо на війну? От я — «індивідуаліст», «попутчик» чи консерватор, чи хто зна який «буржуазний інтелігент», однак вірю: світові сили й без нас з вами провчать Гітлера, як слід. Ні, таки дивно.

Жолобовський, здивований вкрай, віддалився крізь масивні двері.

Велику симпатію мав Антон Никандрович до сусіда, а на рішенні своєму стояв непохитно.

Наодинці він прикам'янів супроти вікна; а коли розхмурнівся, тоді в куток зайшов, під книжкові полиці; швидко озирнувшись на сторони, потім на стелю, — страдно та недужо посміхнувся:

— Хіба ж я воювати йду? Рятуватися!..

Так ясно здогадувався Антон Никандрович: тільки одна, найвужча стежка йому — вирватися, зацькованому оленеві, з круга марюк, що рвуть безжалісно, — стелеться через гіркий ґрунт гарматного поля.

## ЗМІСТ

Пригода дідові Полуниці . . . . .	3
Небезпечний дуб . . . . .	4
Порушення руху . . . . .	10
Відступи: в згодний майбутній і справжній минулий час . . .	13
Проблема чаклунства . . . . .	15
Козак у «гадюшнику», Якилина Молоточкіна, Лебедінов . . .	18
Портрет . . . . .	24
Історія хвороби Антона Никандровича . . . . .	27
Електроводолікарня . . . . .	29
Галюцинація в музейній залі . . . . .	31
Морд . . . . .	38
Природа і хата . . . . .	42
Дві труни в Карміндониhi . . . . .	46
Антон Никандрович ладнається писати . . . . .	50
Війна стукає в двері . . . . .	52
Жоржини . . . . .	58
Тонкоструненко взнає, що погода гарна . . . . .	62
Лист . . . . .	64
Апокаліптичний рік . . . . .	66
Дідок і золота драбина . . . . .	71
Жертва конкуренції . . . . .	75
Перебудовується людство . . . . .	80
Куртуазія . . . . .	84
Украли небо . . . . .	90
Віроісповідна нотатка Антона Никандровича . . . . .	94
«Що занадто, то нездорово» . . . . .	96
Секундант Серпокрила . . . . .	102
Іона Іванович Лотосов і Мікроб . . . . .	108
Серпокрил відпочиває . . . . .	114
Незряча доля Маргарити Крат . . . . .	118
Випадок і Корчі Єєєхова . . . . .	126
Джміль у своєму гнізді . . . . .	129
Перший побутовий відступ. Надлюдські черевики . . . . .	132

Другий побутовий відступ. Три годинники, що пропали . . .	133
Відступ романтичний. Таємниця перснів	
Антоня Никандровича . . . . .	138
Земля безпартійного . . . . .	151
Печерський Патерик . . . . .	155
Дуель Івана Івановича і Серпокрила . . . . .	159
Неоднакові зустрічі . . . . .	167
Товариш голова . . . . .	170
Батіг і медяник Івана Івановича . . . . .	173
Огненна ніч . . . . .	182
Недосвідчені секунданти . . . . .	194
Музейний чоловік виносить шпади . . . . .	197
Ясмин коло розбитого собору . . . . .	205
Дідівська панахида по особистості . . . . .	207
Всемогутність аргументу . . . . .	210
Вороги . . . . .	211
Сон . . . . .	217
Твір, що безслідно пропав . . . . .	219
До сонця — в гості . . . . .	237
Біля «Дискобола» . . . . .	241
Як викривають «клясового ворога» . . . . .	246
Дуель . . . . .	268
Кораблик проти волі Тімурленкова . . . . .	271
Решта ночі I . . . . .	275
Решта ночі II . . . . .	277
Чи дерева мають душу? . . . . .	287
Страх . . . . .	290
Біля берези . . . . .	293
Пустують . . . . .	294
Побутові колотники . . . . .	301
Продовження кораблика . . . . .	304
Готується емігрувати до мертвих . . . . .	306
Суперечка I . . . . .	314
Суперечка II . . . . .	325
Ті, що спочиватимуть вічно . . . . .	328
Тимчасовий покійник . . . . .	332
Конференція мертвих і Чик . . . . .	335
Найбільша новина . . . . .	339
Рішення . . . . .	343